



**X. INTERNATIONAL SCIENCE AND ACADEMIC CONGRESS
INSAC 2025 9-11 EKİM 2025 | KEPEZ, ÇANAKKALE | YÜZ YÜZE VE
ÇEVİRİMİÇİ**

**ANA TEMA: 🕒 "BELİRSİZLİKLER ÇAĞINDA BİLİM: GEZEĞEN,
İNSAN VE GELECEK"**

X. International Research Congress on Social and Education Sciences (INSAC-
IRSEC 2025)

BİLDİRİLER KİTABI-PROCEEDİNG BOOK





**X. INTERNATIONAL SCIENCE AND
ACADEMIC CONGRESS (INSAC-2025)**

9-11 EKİM 2025 | KEPEZ, ÇANAKKALE |

YÜZ YÜZE VE ÇEVİRİMİÇİ

ANA TEMA: "BELİRSİZLİKLER

**ÇAĞINDA BİLİM: GEZEĞEN, İNSAN VE
GELECEK"**

**X. International Research
Congress on Social and
Education Sciences
(INSAC-IRSEC 2025)**

X. International Research Congress on Social and Education Sciences (INSAC-IRSEC 2025), 9-11 Ekim 2025 tarihlerinde Çanakkale/Kepez'de yüz yüze ve çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir. Bu Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan ve bilimsel değerlendirme sürecinden geçen çalışmaların kalıcı ve erişilebilir bir akademik kayıt olarak derlenmesini amaçlamaktadır.

Kitapta yer alan katkılar; sosyal ve eğitim bilimleri alanlarının kuramsal tartışmalarından uygulamalı araştırmalara, yöntemsel yeniliklerden saha temelli gözlemlere uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. INSAC-IRSEC, disiplinlerarası diyalogu güçlendirmeyi, kanıt temelli bilgi üretimini teşvik etmeyi ve araştırma etiği ile açık bilimin standartlarını yaygınlaştırmayı önceler.

INSAC-IRSEC 2025'in gerçekleştirilmesine katkı sunan Bilim ve Düzenleme Kurulları üyelerine, hakemlere, oturum başkanlarına, teknik ekibe ve paydaş kurumlara teşekkür ederiz. Ev sahipliği ve lojistik destekleri için Çanakkale Kepez Belediyesi, Çanakkale Kepez Kent Konseyi ve ÇEBSADER'e minnettarız.



X. International Research Congress on Social and Education Sciences (INSAC-IRSEC 2025), 9-11 Ekim 2025 tarihlerinde Kepez/Çanakkale'de yüz yüze ve çevrim içi olarak gerçekleştirilmiştir. Kongre, "Belirsizlikler Çağında Bilim: Gezegen, İnsan ve Gelecek" temasını odağına alarak sosyal ve eğitim bilimlerinin farklı alanlarından gelen araştırmaları bir araya getirmiştir. Açılış ve çağrılı konuşmacılar oturumunda, **Prof. Dr. Qahramon Rajabov** (Sovyet Döneminde Özbekistan'da Toplumsal Dönüşüm), **Prof. Dr. Ester Ruben** (Belirsizlikler Çağında İnsan ve Duygular) ve **Prof. Dr. Âdem Çaylak** (Siyasette Krizin Ontolojisi) güncel tartışmaları tarihsel-kuramsal bir eksenle derinleştirmiştir.

Üç gün boyunca düzenlenen oturumlarda; tarihsel dönüşümler ve diplomatik ilişkilerden sosyal politika ve iş sağlığına, dijital toplum ve epistemoloji tartışmalarına, küresel iktisat-kalkınma-sürdürülebilirlik politikalarından kamu yönetiminde yapay zekâ ve hukuk-etik dönüşümlere; demokrasi ve siyasal katılımdan eğitim politikaları ve öğrenme analitiğinden kentsel dönüşüm, kültürel mekânlar ve dijital eğitim yaklaşımlarına uzanan çok disiplinli bir yelpaze sunulmuştur. Bu Bildiriler Kitabı, söz konusu program kapsamında sunulan ve bilimsel değerlendirme sürecinden geçen çalışmaları kalıcı bir akademik kayıt olarak derlemektedir.



X. INTERNATIONAL RESEARCHES CONGRESS ON SOCIAL AND EDUCATION SCIENCES (INSAC-IRSEC 2025)

Yüzyüze ve Çevrimiçi



09-11 Ekim 2025 10.00-16.00



Merkez/Çanakkale

Bildiri gönderimi son tarih: 4 Ekim 2025

insackongre@gmail.com

insackongre.org

X. International Research Congress on Social and
Education Sciences (INSAC-IRSEC 2025)

BİLDİRİLER KİTABI-PROCEEDİNG BOOK



9-11 EKİM 2025



ISBN:978-625-5698-97-1

Kongre Başkanları

Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin Hatunoğlu Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Kongre Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Bahar Güneş Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Gürbüz Arslan Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Dr.
Öğretim Üyesi Olkan Senemoğlu Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Bilal Şengül Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Öğretim Görevlisi Dr. Yetkin Senemoğlu Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Hilal Erkol İzmit Lisesi,
Rumeysa Aydın Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Buğra Yağcı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Bilim ve Danışma Kurulu

Prof. Dr. Adem Çaylak Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Adham Ashirov Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih
Enstitüsü
Prof. Dr. Adnan Akın Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmedova Sayyora Muhammadovna Taşkent Devlet Tıp
Üniversitesi
Prof. Dr. Arif Olgun Közleme Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Asem Nurlanova Kazak Amerikan Özgür Üniversitesi
Prof. Dr. Avtandill Ağbaba Sumgayıt Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Bahar Güneş Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Cumhuriyet Aslan Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan ÖZGAN Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Khalil Sahra Jijel Üniversitesi
Prof. Dr. Marzieh Yahyapour Tahran Üniversitesi
Prof. Dr. Metin Açıkyıldız Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ertekin Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin Hatunoğlu Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Prof. Dr. Naim Ochilovich Sodikov Semerkant Devlet Tıp Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz Özçelik Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Çaha İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Kakhramon Radjabov Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih
Enstitüsü Baş Araştırmacısı
Prof. Dr. İsmail Şiriner Batman Üniversitesi
Prof. Dr. Serpil Çakır İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Tsupikova Elena Viktorovna Sibirya Devlet Otomobil ve
Karayolu Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan Çetin Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Barış Borlat Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Sevgi Uçan Çubukçu İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Ferit Belder Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Fuat Aksu Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Gürbüz Arslan Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Halil Emre Deniş Hakkari Üniversitesi
Doç. Dr. Halil Uzun Tarsus Üniversitesi

Doç. Dr. Hamza Ekmen Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla Abasova Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Makbule Şiriner Öner Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Rashidov Oybek Rasulovich
Buhara Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Ümrân Şengül Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Doç. Dr. Meriç Bilgiç Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Seda Uğraş Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Shalala Ramazanovna Ardahan Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğçe Günter Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Rovshan Mammaov Zonguldak Bülent
Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Bilal Şengül Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Burçin Saltık Arkin University of Creative
Arts and Design
Dr. Öğr. Üyesi Elif Çoker Mimar Sinan Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Ergin Bilgin Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Gülcan İner Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Güven Deniz Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Banu Keskinkaya Necmettin Erbakan
Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Alp Nalcı Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Uzun Karamanoğlu Mehmetbey
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi M. Emin Çaycı Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Mithat Atabay Çanakkale Onsekiz Mart
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Ali Minarlı Marmara Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Osman Murat Deniz Çanakkale Onsekiz
Mart Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Seda Özmen Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Sinan Yüksel Zonguldak Bülent Ecevit
Üniversitesi
Dr. Asma Lahouel Jijel Üniversitesi
Dr. Aybek Raşidov Taşkent Devlet Ekonomi Üniversitesi
Dr. Dilnoza Jamolova Buhara Devlet Üniversitesi
Dr. Kadim Munder Mulla Bağdat Üniversitesi
Dr. Mahmut Hamrayev Sharq Üniversitesi
Dr. Mourad Bouhedja Jijel Üniversitesi
Dr. Olga Sergeevna Fisenko Rusya Halkların Dostluk
Üniversitesi (Rudn Üniversitesi)
Öğretim Görevlisi Dr. Şeyda Bükrücü Kazkondu
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Turaev Telman Temirovich Buhara Devlet Tıp
Enstitüsü
Öğretim Görevlisi Yasemin İspirli Kırklareli Üniversitesi



Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (INSAC)
9-11 Ekim 2025

İÇİNDEKİLER

Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Politikalarının Evrimi: Etik İlkelerden Hukuki Düzenlemelere Uzanan Bir Dönüşüm	1
The Evolution of the European Union's Artificial Intelligence Policies: A Transformation from Ethical Principles to Legal Regulations Arş. Gör. Mustafa Yıldız, Arş. Gör. Sadık Ertaş	
Türkiye'de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Finansal Teknoloji Araçları Üzerinden Bir İnceleme	12
Arş. Gör. Soner Göktaş	
Bir İktidar Biçimi Olarak Borç: Tarihsel ve Ahlaki İnceleme	16
Arş. Gör. Soner Göktaş	
Evolution of the Common European Asylum System (CEAS) After the Syrian Migration Crisis	20
Canan UZUNTAŞ	
Sürdürülebilir ve Dirençli Tedarik Zinciri Tasarımı: Bibliyometrik Bir Analiz	27
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan EĞİLMEZ	
The Rise of AI Governance: A Cross-National Analysis of Generative AI Policies in Higher Education	40
İrfan AYHAN	
Geç Orta Çağ'a ait bir Reform Belgesi: Reformatio Sigismundi	54
Dr. Öğr. Üyesi Seda Özmen	
Türkiye'de Esnek Çalışma Modelleri Üzerine Yapılan Lisansüstü Araştırmaların Eğilimleri: 1994-2024 Yılları Arasında Bir Literatür İncelemesi	62
Tends in Graduate Research on Flexible Working Models in Türkiye: A Literature Review Between 1994 and 2024 Eray BAŞ	
İsmet Özel'in Şiirlerinde Dönemsel İdeolojik Dönüşümün Söz Varlığına Yansımaları	80
Reflections of Periodic Ideological Transformation on Vocabulary in İsmet Özel's Poems Furkan Özbek, Doç. Dr. Hasan Özer	
Predicting IQ from Graduates' Academic, Social, and Career Characteristics Using the SMO Algorithm	82
Öğr. Görevlisi Dr. İbrahim BUDAK	

Nazım Hikmet'in Mektuplarında Arkaik Sözcük Kullanımı: Estetik, Morfolojik ve Sözdizimsel Bir İnceleme	91
<i>İbrahim KARTAL, Doç. Dr. Şhalala RAMAZANOVA</i>	
Dijitalin Görünmez Sansüründe Hakikatin İnşası	94
<i>Prof. Dr. Ali CAN, Melike ATEŞ</i>	
Kültürel ve Toplumsal Değişimin Geleneksel Türk Konutu İç Mekân Biçimlenişine Etkileri	100
<i>Öğr. Gör. Yasemin İSPIRLİ</i>	
Te'vil - Hermenötik: Gazali - Gadamer Bağlamında Bir Karşılaştırma.....	111
<i>Sefa ALTAY</i>	
E-Ticaret Lojistiğinde İnovatif Yaklaşımlar: Sektörel Bir Literatür İncelemesi.....	123
<i>Dr. Öğretim Üyesi Gökhan EĞİLMEZ</i>	
Belirsizlik Çağında Postmodern Etiğin İmkânı.....	138
<i>Dr. Süleyman ALTIN</i>	
Predicting Student Performance with Deep Learning: Artificial Intelligence-Based Approaches in Education.....	148
<i>Öğr. Görevlisi Dr. İbrahim BUDAK</i>	
Bireyciliğin Ve Toplulukçuluğun Dikotomisi:Putnam'ın Sosyal Sermaye Teorisi Üzerinden Bir Bakış.....	157
<i>Ahmet Emir Özcan</i>	
Hukukun Üstünlüğü ve Vergi Gelirleri Arasındaki Etkileşim: OECD Ülkelerinde Panel Nedensellik Yaklaşımıyla Bir Analiz.....	164
<i>Mehmet Öksüz</i>	
From Rational and National Man to Virtuous and Cosmopolitan Man: The Theological and Political History of Human Rights.....	180
<i>Ali Kurnaz</i>	

Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Politikalarının Evrimi: Etik İlkelerden Hukuki Düzenlemelere Uzanan Bir Dönüşüm

The Evolution of the European Union's Artificial Intelligence Policies:
A Transformation from Ethical Principles to Legal Regulations

Arş. Gör. Mustafa Yıldız¹, Arş. Gör. Sadık Ertaş²

¹Kurum Bilgileri, E-mail: Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler,
yildiz.mustafa@kocaeli.edu.tr

²Kurum Bilgileri, E-mail: Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi,
sadik.ertas@kocaeli.edu.tr

Özet: Yapay zekâ teknolojilerinin hızla gelişmesi, devletlerin dijital dönüşüm politikalarında derin değişimlere yol açmış ve bu süreçte Avrupa Birliği, küresel ölçekte öncü bir düzenleyici aktör olarak öne çıkmıştır. Avrupa Birliği'nin yapay zekâya yönelik politikası, yalnızca teknolojik yenilikleri teşvik etmeyi değil, aynı zamanda etik, güvenilir ve insan merkezli bir yapay zekâ ekosistemi oluşturmayı da hedeflemiştir. Bu çalışmada, Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikalarının 2018 yılında yayımlanan "Avrupa İçin Yapay Zekâ" (Artificial Intelligence for Europe) stratejisinden günümüzde yürürlüğe girmekte olan "Yapay Zekâ Yasası'na" (AI Act) kadar geçirdiği dönüşüm analiz edilmektedir.

Avrupa Birliği'nin yapay zekâya yaklaşımı, mükemmellik ve güvene odaklanarak, araştırma ve endüstriyel kapasiteyi artırırken aynı zamanda güvenliği ve temel hakları güvence altına almayı da amaçlamaktadır. Ayrıca yapay zekâ yaklaşımının insanların gelecekteki yaşam standartlarını etkileyeceği vurgulanmaktadır. Bu minvalde dayanıklı bir Avrupa inşa etmeye yardımcı olmak amacıyla, insanlar ve kurumlar, kendilerini güvende ve korumalı hissederken yapay zekanın faydalarından yararlanabilmelidir.

Avrupa Birliği'nin yapay zekâ stratejisi, Avrupa Birliği'ni yapay zekâ için dünya standartlarında bir merkez haline getirmeyi ve yapay zekânın insan merkezli ve güvenilir olmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu hedef, somut kurallar ve eylemler yoluyla Avrupa'nın mükemmellik ve güvene yönelik yaklaşımına dönüşmektedir. Zira yapay zekâda mükemmelliği teşvik etmek, Avrupa'nın küresel rekabet potansiyelini de güçlendirecektir.

Avrupa Birliği yapay zekâya ilişkin hedeflerine çeşitli eylemlerle ulaşmayı hedeflemektedir. Bu hedefler doğrultusunda öncelikle Avrupa Birliği'nde yapay zekanın geliştirilmesi ve benimsenmesi sağlanacak ve buna mukabil Avrupa Birliği, yapay zekanın laboratuvarlardan pazara kadar geliştiği yer haline gelecek ve nihayet, yapay zekanın insanlar için çalışması ve toplumun iyiliği için işlerlik görmesi sağlanarak yüksek etkili sektörlerde stratejik liderlik oluşturma eylemleriyle istenen hedefler gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda 2018'deki ilk strateji, üye devletler arasında koordinasyonun sağlanması ve yatırım kapasitesinin artırılmasına odaklanırken, 2019'da yayımlanan "Güvenilir Yapay Zekâ İçin Etik İlkeler" (Ethics Guidelines for Trustworthy AI) yapay zekâya ilişkin etik ilke setinin kurumsal temelini oluşturmuştur. 2020 tarihli "Yapay Zekâ Hakkında Beyaz Kitap" (White Paper on Artificial Intelligence), risk temelli düzenleme anlayışının çerçevesini çizmiş; bu yaklaşım 2021'de sunulan ve 2024'te onaylanan "Yapay Zekâ Yasası" (AI Act) ile yasal bir zemine kavuşmuştur. "Yapay Zekâ Yasası", (AI Act) dünyada yapay zekâyı bütüncül bir biçimde düzenleyen ilk yasa olarak, yüksek riskli sistemleri sıkı denetime tabi tutmakta ve sosyal kredi gibi uygulamaları yasaklamasıyla ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda çalışma, Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikasını yalnızca teknik bir düzenleme alanı olarak değil, aynı zamanda Avrupa değerlerinin dijital dönüşüm sürecine yansıtılması olarak da değerlendirmektedir. Sonuç olarak, Avrupa Birliği'nin etik temelli ve risk odaklı yaklaşımı, küresel ölçekte yapay zekâ yönetimi için normatif bir model oluşturmakta ve bununla birlikte Avrupa Birliği'ni, teknolojik egemenlik arayışında "kural koyucu güç" kimliğiyle öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, yapay zekâ, yapay zekâ yasası

Giriş

Metin Giriş

Günümüzde hayatın her alanında karşımıza çıkan yapay zekâ, 21. yüzyılın başından bu yana yalnızca teknolojik gelişmelerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda siyasal, ekonomik ve hukuki dönüşümlerin de merkezinde yer alan, toplumun neredeyse tüm kesimlerinin dikkatini üzerine çeken bir mesele olarak gündemdeki yerini korumakta ve giderek daha farklı kesimlerin de konuya ilgi duymasına neden olmaktadır. Yapay zekânın kamuoyu nezdindeki mevzu bahis yükselen konumu, küresel bazda dijital ekonominin hızla büyümesi, yapay zekâ destekli algoritmik karar alma süreçlerinin kamusal politikalara dâhil olması ve veri temelli yönetim modellerinin yükselişi, devletleri ve uluslararası örgütleri adeta bu alanda düzenleyici çerçeveler geliştirmeye zorlayan bir itici güç olarak ortaya çıkmıştır. Zira günümüzde yapay zekâ nasıl ki herkesin hayatını kökten değiştirebilme potansiyeline sahip ise bu nedenle de kişilerin, kurumların ve aktörlerin ona yönelik tutumunun da doğru şekilde düzenlenmesi 21. Yüzyılın ilk çeyreğini tamamladığımız şu günlerde hayati önem taşıyan meselelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Floridi, 2019: 261). Meselenin önemine binaen çok sayıda kurum ve aktörün yapay zekâyâ yönelik ilk elden proaktif bir anlayışla çeşitli düzenlemeler yapma çabası güttüğü görülmektedir. Bu bağlamda uluslararası arenada etkili bir aktör olma konumunu sürdürme gayesi güden Avrupa Birliği'nin de (AB) yapay zekâyâ ilişkin politika geliştirme süreçlerinde, etik ve insan merkezli bir yaklaşımı önceliklendiren, normatif bir liderlik pozisyonunu üstlenerek öncü bir tavır sergilediğini söylemek mümkündür.

AB'nin yapay zekâ politikalarının kökenine bakıldığında bu politikaların tek bir konuya münhasır kılınmadığını aksine kurumun geleceğine yön verme potansiyelini de haiz, üzerine hassasiyetle yaklaşılan bir mesele mesabesinde ele alındığı söylenebilir. Zira kurum, mezkûr politikaları, yalnızca dijitalleşmenin ekonomik potansiyeline yönelik değil aynı zamanda Avrupa değerlerinin dijital dönüşüm sürecine nasıl entegre edileceğine ilişkin bir vizyon üzerine de inşa etmeye çalışmaktadır. Bu vizyon dönüşümü, kurumun özellikle son 10 yılda gerçekleştirdiği faaliyetlerde açıkça gözlemlenebilmektedir. Örneğin, insan onuru, demokratik katılım, gizlilik hakkı ve adalet gibi değerler, AB'nin yapay zekâ stratejilerinde yalnızca soyut ilkeler olarak kalmamış bununla birlikte kurumun politika hedeflerinin temel referans noktaları olarak da konumlandırılmıştır.

Bu çalışmada, çağın en temel gündem maddelerinden birisini oluşturan yapay zekâ konusuna oldukça önem göstererek konuya titizlikle yaklaşan Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikaları kronolojik bir dizgede analiz edilmektedir. Bu bağlamda öncelikle kurumun ortaya koyduğu 2018'deki Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe) strateji belgesinden başlanarak, 2024 yılında kabul edilen Yapay Zekâ Yasası (AI Act)'na kadarki serencamı ortaya konulacaktır. AB'nin bu süreçte izlediği politikalara bakıldığında, mezkûr politikaların üç temel zaviyede değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Bu üç unsur sırasıyla; dijital iç pazarın bütünleştirilmesi, etik ve güvenilir yapay zekâ ilkelerinin kurumsallaştırılması ve risk temelli bir yasal çerçeveye teknolojik düzenleme modelinin oluşturulması olarak sayılabilir.

Bu kapsamda, AB'nin yapay zekâ politikalarının birliğe üye ülkeler için salt bir teknoloji yönetimi aracı olmaktan öte Avrupa'nın normatif gücünün giderek dijitalleşen çağımızın yeniden tanımlanması açısından da kritik önem taşıdığı söylenebilir. Dolayısıyla, bu çalışmada AB'nin yapay zekâyâ ilişkin faaliyetleri temelde politika belgeleri, stratejik yönelimleri ve düzenleyici çerçeveleri üzerinden tarihsel bir perspektifle kronolojik

biçimde ele alınarak, kurumun etik ilkelerden hukuki normlara uzanan dönüşümü incelenecektir.

Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâya Yaklaşımı

Avrupa Birliği'nin yapay zekâya yönelik yaklaşımına baktığımızda bu yaklaşımın en temelde iki sütun üzerinde yükseldiği görülmektedir. Bu sütunlar, özne olarak insanı merkeze alan ve ilke olarak da etik yaklaşımı benimseyen bir yönetim modeli üzerine kuruludur. Bu yaklaşım modeli, hem teknolojik yeniliklerin rekabetçi potansiyelini kabul ederken hem de insan hakları, veri koruma, demokratik denetim ve toplumsal fayda ilkelerini ön planda tutmasıyla dikkat çekmektedir. Bu açıdan AB'nin bu çerçevedeki çift yönlü temel stratejisi, güven kavramı etrafında şekillenmiş ve bu bağlamda da güvenilir teknolojiler, güvenilir veri kullanımı ve vatandaşların güvenini tesis eden politikalar kurum için oldukça önem kazanan gündem maddeleri haline gelmiştir. Durum böyle iken yapay zekâ alanında insan haklarının nasıl uygulanacağı netleştirilmeden; bu hakları somutlaştıran yasal düzenlemeler gerekli yerlerde kabul edilmeden; mevcut denetim ve uygulama mekanizmaları güçlendirilmeden ve insan haklarını mümkün kılan temel toplumsal altyapı güvence altına alınmadan, yapay zekâ için insan haklarına dayalı bir yönetim sisteminin başarısız olma riski bulunduğu ileri sürülmektedir (Smuha, 2020: 91). Bunun yanında bu altyapının hazırlanmasının Avrupa Birliği'nin daha demokratik bir yapı oluşturmaya da katkı sağlayacağı aşikardır. Nitekim düzenlenecek alanların artmasıyla ve AB'nin yetki alanlarının genişlemesiyle yapılacak düzenlemelerin AB'nin demokratik açığının kapatılmasına uygun bir zemin hazırlaması anlamında önemli olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır (Ultan, 2018: 2).

Avrupa Birliği'nin bu vizyonunun temelinde, en başta 2016 yılında yürürlüğe giren Genel Veri Koruma Tüzüğü (General Data Protection Regulation–GDPR) öncü metinlerden birisi olarak ortaya çıkmıştır. GDPR, özellikle bireylerin veri üzerindeki kontrolünü daha da artırarak, dijital çağda birey haklarını koruma konusunda küresel ölçekte bir standart inşa etmiştir. Yapay zekâ sistemlerinin veri temelli doğası düşünüldüğünde, GDPR'nin getirdiği ilkeler (özellikle veri minimizasyonu, açıklık ve hesap verebilirlik) AB'nin yapay zekâ politikasının da köşe taşları haline gelmiştir (Kaminski, 2020: 21).

Yukarıda sayılanlar dışında AB'nin yapay zekâ yaklaşımının bir diğer özelliği de kurumun teknolojik egemenlik kavramına yönelik ehemmiyetli tutumudur. Zira dijital altyapıların büyük oranda ABD merkezli teknoloji devlerinin kontrolünde olması gerçeği göz önüne alındığında bu konunun Avrupa'nın stratejik bağımsızlığı açısından bir tehdit olarak değerlendirilmesi oldukça normal görünmektedir. Bu nedenle AB, öncelikle yapay zekâ alanında kendi teknolojik kapasitesini geliştirmeyi ve bununla birlikte veri ekonomisinde bağımsız hareket edebilen bir Avrupa modeli oluşturmayı en temel hedeflerinden birisi olarak belirlemiştir (Avrupa Komisyonu, 2020a: 24).

AB'nin hedeflediği bu model, ABD'nin piyasa odaklı yaklaşımından ve Çin'in devlet merkezli stratejisinden farklılaşarak bilhassa etik değerlerle desteklenen rekabetçilik anlayışına dayanan bir çerçeve içerisinde şekillendirilmiştir. Avrupa Komisyonu'na göre de yapay zekânın Avrupa yoluyla geliştirilmesi için salt ekonomik büyüme yeterli olmayacak kurumun mezkûr politikası aynı zamanda toplumsal güven, kapsayıcılık ve sürdürülebilirlik ilkeleriyle de uyumluluk göstermek durumundadır (Avrupa Komisyonu, 2021:16).

AB'nin yapay zekâya yaklaşımına bakılacak olursa, bu yaklaşımı üç temel düzeyde okumak mümkündür. Bu üç düzey şu şekilde sıralanabilir:

1. Ekonomik düzeyde, inovasyon ve Ar-Ge yatırımlarını destekleyerek önemli ölçüde teşvik eden bir rekabet politikası;
 2. Etik düzeyde, insan hakları ve temel özgürlükleri koruyan değeri temel alan bir yönetim anlayışı;
 3. Hukuki düzeyde ise oluşturulacak risk temelli düzenlemeler aracılığıyla güvenli, şeffaf ve hesap verebilir bir yapay zekâ ekosisteminin inşası.
- AB'nin üç düzeyde çizdiği bu çerçeve, 2015'te başlayan Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy) ile kurumsal biçimini alarak 2018 sonrası dönemde yapay zekâ odaklı politika belgeleriyle derinleştirilmiştir.

Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy)

Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikasının kurumsal ve ekonomik zeminine bakıldığında bu zeminin 2015 yılında Avrupa Komisyonu tarafından açıklanan Dijital Tek Pazar Stratejisi (Digital Single Market Strategy) belgesiyle temellerinin atıldığı görülmektedir. Bu stratejinin amaçları ise; AB iç pazarında dijital mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamak, sınır ötesi dijital ticaretteki engelleri kaldırmak ve dijital ekonominin potansiyelini tüm üye devletler arasında daha dengeli bir şekilde dağıtmak olarak sayılabilir.

AB'nin mevzubahis stratejisinde üç temel sacayağı bulunmaktadır. Bu ayaklar ilk olarak tüketiciler ve işletmeler için daha elverişli erişimin sağlanması, ikinci olarak dijital ağlar ve hizmetlerde uygun koşulların oluşturulması ve son olarak da Avrupa dijital ekonomisinin büyüme potansiyelinin artırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu üç ayak, esasında proaktif bir stratejiyle yapay zekâ teknolojilerinin yaygınlaşacağı altyapının da ön hazırlığını oluşturan kapsamlı bir politikanın nüvelerini atmıştır. Zira yapay zekâ destekli teknolojilerin gelişebilmesi için büyük veri akışı, bulut bilişim altyapısı, 5G bağlantısı ve siber güvenlik standartlarının birbirine entegre bir biçimde çalışması elzemdir. AB, Dijital Tek Pazar Stratejisiyle tüm bu unsurları ortak bir hukuki ve teknik çerçeveye oturtmuş ve buna binaen yapay zekânın Avrupa genelinde yayılmasını mümkün kılan bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

AB'nin 2015 yılında nüvelerini oluşturduğu mezkûr stratejinin uygulamaya geçmesinin ardından, bu kez 2018 yılında Serbest Veri Akışı Yönetmeliği (Free Flow of Non-Personal Data Regulation) onaylanmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte, verinin AB içinde serbest dolaşımını garanti altına alınarak yapay zekâ sistemlerinin eğitiminde kullanılan veri setlerinin sınır ötesi mecralarda da kullanılabilmesinin önü açılmıştır. Tüm bu gelişmeler neticesinde, AB sadece dijital pazarın ekonomik bütünlüğünü güvence altına almakla kalmamış buna ilaveten veri egemenliğine dayalı bir dijital yönetim modelini de kurumsallaştırarak yapay zekâ sistemlerinin güvenli bir biçimde kullanılabilmesi yönünde oldukça önemli bir adım atmıştır.

Bu bağlamda Dijital Tek Pazar Stratejisi, AB'nin teknolojik egemenlik hedefinin ilk basamağı olarak görülebilir. Buna yönelik olarak Komisyon, dijital ekonomide sadece kullanıcı konumunda değil üretici konumunda da güçlü bir Avrupa vizyonu geliştirmeyi amaçlayarak bu kapsamda Avrupa Yatırım Fonu (European Investment Fund) aracılığıyla yapay zekâ, robotik ve veri analitiği alanlarında Ar-Ge yatırımlarını da desteklemeye başlamış ve belirlediği vizyon çerçevesinde sağlam adımlarda ilerlemeye devam etmiştir. Bununla birlikte, Dijital Tek Pazar Stratejisi'nin, AB'nin yapay zekâ politikalarının temeline iki önemli dinamik kazandırdığı söylenebilir. Bu dinamikler, bütünleşik dijital altyapı ve veri dolaşımında hukuki güvenlik şeklinde ikili bir çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçeve, ilerleyen yıllarda yayımlanan "Avrupa için Yapay Zekâ

(Artificial Intelligence for Europe)” stratejisinin de zeminini hazırlayan bir temel olarak kurumun konuya yönelik gelecekteki politika ve faaliyetlerine ışık tutmuştur.

Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe)

Nisan 2018’de yayımladığı “Avrupa için Yapay Zekâ (Artificial Intelligence for Europe)” adlı iletişim belgesiyle yapay zekâya ilişkin ilk kapsamlı politika yönelimini resmî olarak ortaya koyan Avrupa Komisyonu’nun meydana getirdiği (Avrupa Komisyonu, 2018) bu belgeyi, AB’nin yapay zekâya yönelik yaklaşımında hem ekonomik büyüme hem de etik sorumluluk ilkelerini eş zamanlı olarak dengelemeyi hedefleyen bir dönüm noktası olarak görmek mümkündür.

Yukarıda sözü edilen bu önemli belgeyle; yapay zekâ araştırma ve inovasyonuna yatırım yapmak, sosyo-ekonomik değişime hazırlanmak ve uygun etik ve yasal çerçeveyi oluşturmak üç temel politika önceliği olarak belirlenerek birliğin temel yöneliminin çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu noktada belgede yer alan temel politika konularını biraz daha ayrıntılı bir biçimde incelemek yararlı olacaktır.

a) Yatırım ve inovasyon odaklı yaklaşım

Avrupa için Yapay Zekâ adlı bu belgeye göre AB, 2020 yılına kadar kamu ve özel sektör yatırımlarını yılda en az 20 milyar avroya çıkarma hedefi koymuş (Avrupa Komisyonu, 2018) ve bu hedefe yönelik olarak Horizon 2020 programı kapsamında yapay zekâ araştırmalarını öncelikli alan haline getirmiştir. Ayrıca bu girişimi desteklemek amacıyla veri bilimi, makine öğrenmesi ve otonom sistemler alanlarında işbirlikçi projelere de fon sağlanmış ve 2018’de kurulan Avrupa Yapay Zekâ Ortaklıkları (AI Public-Private Partnerships) aracılığıyla sanayi ve akademi kesimi arasındaki iş birliğini güçlendirmeye matuf adımlar da atılmıştır. Bu girişimler AB’nin yatırım ve inovasyon odaklı yaklaşımını simgelemektedir.

b) Sosyoekonomik dönüşüme hazırlık

Komisyon, yapay zekânın salt üretim süreçlerini dönüştürmekle kalmayıp istihdam yapısını ve iş gücü piyasasını da dönüştüreceğini öngörmesi nedeniyle, “yeni beceriler” ve “dijital eğitim” politikaları da belgeye dâhil edilmiştir. Bu konuya yönelik olarak bilhassa Avrupa Sosyal Fonu (European Social Fund) kapsamında dijital beceri eğitimlerinin yaygınlaştırılması, dijital uçurumun azaltılmasına yönelik bir politika önceliği haline gelmiş bulunmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2018). Bu politika önceliği ile sosyoekonomik bir dönüşümü zemin hazırlanmak istenmektedir.

c) Etik ve hukuki çerçeve oluşturma

Avrupa İçin Yapay Zekâ adlı belge kurumun konuya ilişkin politikalarına birçok açıdan katkı sağlamıştır. Bu belgenin en özgün katkısı ise, etik ilkelere dayalı bir düzenleme vizyonu ortaya koyması olarak ifade edilebilir. Bu noktada, Komisyon 2018 yılının sonunda bir Yüksek Düzeyli Uzman Grubu (High-Level Expert Group on AI – HLEG) oluşturmuş ve bu uzman grubu, 2019’da yayımladığı “Güvenilir Yapay Zekâ için Etik İlkeler (Ethics Guidelines for Trustworthy AI)” adlı raporuyla, AB’nin yapay zekâ yönetiminde temel etik referanslara belirlemeye yönelik bir çerçeve oluşturmuştur.

Sözü edilen bu etik çerçeve, yasal olarak uygunluk, etik olarak sürdürülebilirlik ve sağlamlık ve güvenilirlik olarak sayılabilecek üç temel bileşen üzerine inşa edilmiştir. AB, bu etik çerçeveye yapay zekâ alanındaki hızlı değişimi kontrol altına almayı amaçlamaktadır.

Bu kapsamda ayrıca, güvenilir yapay zekâ için yedi ilke belirlenmiştir. İnsan özerkliğine saygı, teknik sağlamlık, gizlilik, şeffaflık, çeşitlilik, adalet, hesap verebilirlik ve çevresel sürdürülebilirlik olarak sıralanan bu ilkeler, AB’nin yapay zekâ düzenlemelerine yön

veren Avrupa etik modelinin temelini oluşturan oldukça önemli bir belge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa İçin Yapay Zekâ adlı bu belge, AB'nin bu alanda küresel norm belirleyici rolünü pekiştirmekle beraber yapay zekânın etik ilkelere uygun şekilde geliştirilmesi durumunda Avrupa vatandaşlarının güvenini artıracak ve bu alandaki inovasyonun toplumsal kabulünü de kolaylaştıracağını vurgulamıştır (Avrupa Komisyonu, 2018). Son olarak Birliğin bu yaklaşımı, ilerleyen yıllarda yayımlanacak “White Paper on Artificial Intelligence” ve “AI Act” belgelerinin de kühünü oluşturarak kurumun yapay zekâ politikasının temel çerçevesini şekillendirmiştir.

Güvenilir Yapay Zekâ (Trustworthy Artificial Intelligence)

Avrupa Birliği'nin yapay zekâya ilişkin etik yaklaşımının kurumsal temeli, 2019 yılında Avrupa Komisyonu tarafından desteklenen Yapay Zekâ Yüksek Düzeyli Uzman Grubu (High-Level Expert Group on AI – HLEG) tarafından yayımlanan “Güvenilir Yapay Zekâ için Etik İlkeler (Ethics Guidelines for Trustworthy AI)” adlı belgeyle atılmıştır. Bu belgenin, AB'nin yapay zekâ yönetiminde yalnızca ekonomik rekabet gücünü değil buna ilaveten insan onurunu ve temel hakları merkeze alan bir değerler sistemini kurumsallaştırdığı görülmektedir.

HLEG tarafından geliştirilen “güvenilir yapay zekâ” kavramı, temelde üç ana sütun üzerinde yükselmektedir:

1. Yasal olarak uygunluk: AB hukukuna ve insan haklarına uygun olma,
2. Etik olarak sürdürülebilirlik: Toplumsal değerlerle uyumlu karar alma süreçleri,
3. Teknik olarak sağlamlık ve güvenilirlik: Sistem hatalarına ve kötüye kullanıma karşı dayanıklı olma.

Bununla birlikte, rapor “güvenilir yapay zekâ”nın yedi temel ilkesini ortaya koymuştur. Bu ilkeler şunlardır:

- İnsan özerkliğine saygı
- Teknik sağlamlık ve güvenlik
- Gizlilik ve veri yönetimi
- Şeffaflık
- Çeşitlilik, ayrımcılığa karşılık ve adalet
- Toplumsal ve çevresel iyilik
- Hesap verebilirlik

Yukarıda sayılan bu yedi ilke, yapay zekânın sadece teknik bir inovasyon olmakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal bir güven sözleşmesi olduğu fikrini de pekiştirme vazifesini yerine getirmiştir. Komisyon ayrıca, etik ilkeleri pratik hale getirmek amacıyla 2020 yılında “Güvenilir Yapay Zekâ Değerlendirme Listesi (Assessment List for Trustworthy AI – ALTAI)” adlı yapay zekâ geliştiricilerinin sistemlerini etik standartlara göre değerlendirebilmesine olanak tanıyan bir öz-değerlendirme aracını geliştirmiştir.

Bu noktada AB, etik ilkeleri salt tavsiye niteliğindeki kararlar derecesinde bırakmayarak 2020 sonrasında bu değerleri bağlayıcı hukukî düzenlemelere dönüştürme sürecini de başlatmış ve bu dönüşümün ilk adımı olarak “Yapay Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)” adlı çalışma hazırlanmıştır.

Yapay Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)

Avrupa Komisyonu, Şubat 2020'de yayımladığı “Yapay Zekâ Üzerine Beyaz Kitap (White Paper on Artificial Intelligence)” adlı politika belgesiyle, etik ilkelere düzenleyici çerçeveye geçişin kavramsal temelini meydana getirmiştir (Avrupa

Komisyonu, 2020b). Kurumun konuya ilişkin politikalarının kuvveden fiile geçirilmesine yönelik olarak hazırlanan Beyaz Kitabın, iki yönlü bir strateji benimsediği söylenebilir. Mükemmeliyetin teşvik edilmesi ve güvenin inşa edilmesi bu iki yönü oluşturmaktadır.

a) Mükemmeliyet boyutu

Komisyon, bu stratejilerin ilkinde yönelik olarak Avrupa'nın küresel inovasyon yarışında rekabet gücünü artırmak amacıyla Ar-Ge yatırımlarının artırılmasını, veri paylaşım ekosistemlerinin geliştirilmesini ve start-up'ların desteklenmesini önererek bilhassa küçük ve orta ölçekli işletmelerin yapay zekâ teknolojilerine erişimini kolaylaştırmak için Yapay Zekâ Test ve Deney Merkezleri oluşturmalarını önermiştir (Avrupa Komisyonu, 2020b).

b) Güven boyutu

Yukarıda değinilen stratejinin ikinci yönü olan güvenin inşa edilmesine yönelik olarak Beyaz Kitap'ın en önemli katkısı, risk temelli düzenleme modeli kavramını ortaya koyması olmuştur. Bu modele göre yapay zekâ sistemlerinin, bireylerin hakları üzerindeki potansiyel etkilerine göre farklı risk kategorilerine ayrılması öngörülmüştür. Bu bağlamda yapay zeka sistemleri yüksek riskli ve düşük riskli olmak üzere iki kategoride tasnif edilmiştir.

- Yüksek riskli sistemler: Sağlık, ulaşım, adalet veya işe alım gibi alanlarda kullanılan sistemler iken;
- Düşük riskli sistemler: Oyun, reklam veya öneri algoritmaları gibi alanlarda kullanılan sistemler olarak sıralanmıştır.

Komisyon, yüksek riskli sistemlerin algoritmaların şeffaflığı, veri kalitesi ve insan denetimi unsurlarını içeren uygunluk değerlendirmesi süreçlerinden geçmesi gerektiğini belirterek bu sistemlere yönelik daha sıkı bir politika öngörmüştür (Avrupa Komisyonu, 2020b).

Beyaz Kitap'ta ayrıca "insan denetimi altında yapay zekâ" kavramı da gündeme getirilmiştir. Bu kavram, yapay zekâ sistemlerinin otonom kararlar almasını olumsuzlayarak nihai kararların insana ait kalmasını ve algoritmaların karar verme süreçlerinde araçsal bir rol üstlenmesini öngörmektedir. Bu yaklaşım ile AB'nin yapay zekâ politikasında insan onuru kavramının merkezi konumu sağlam tutulmaya çalışılmıştır.

Etik ilkelerden düzenleyici çerçeveye geçişin kavramsal temelini oluşturan Beyaz Kitap, AB genelinde geniş bir istişare sürecini de beraberinde getirmiştir. Üye devletler, sivil toplum kuruluşları, teknoloji şirketleri ve akademik çevrelerden alınan görüşler neticesinde sonraki dönemde hazırlanacak Yapay Zekâ Yasası (AI Act)'ın temeli oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu belgenin, AB'nin etik temelli yaklaşımını yasal bağlayıcılığa taşıyan adeta bir köprü politika işlevi gördüğünü söylemek mümkündür.

Yapay Zekâ Yasası (AI Act)

Avrupa Komisyonu, Nisan 2021'de "Yapay Zekâ Yasası (Artificial Intelligence Act – AI Act)" tasarısını sunmuş ve yasa tasarısı 2024 yılında Avrupa Parlamentosu ve Konseyi tarafından onaylanarak kabul edilmiştir. Yapay Zekâ Yasası, dünyada yapay zekâyı tüm yönleriyle bütüncül biçimde düzenleyen ilk bağlayıcı yasal düzenleme olması açısından tarihi bir öneme de sahiptir. Bu açıdan bu yasanın gündeme getirdiği önemli konuları ayrı başlıklar halinde incelemek elzem görünmektedir.

a) Risk temelli yasal çerçeve

AI Act, Beyaz Kitap'ta geliştirilen risk temelli yaklaşımı yasal düzleme taşımasıyla yapay zekâ karşısında insani etik değerleri önceleyen bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna yönelik olarak yasa, yapay zekâ sistemlerini dört risk kategorisine ayırmıştır:

1. Kabul edilemez risk: Sosyal puanlama, manipülatif biyometrik gözetim veya insan davranışını yönlendiren sistemler gibi uygulamalar tamamen yasaklanmıştır.
2. Yüksek risk: Sistemler sıkı denetime tabi kılınmıştır.
3. Sınırlı risk: Şeffaflık gerektiren ama ciddi zarar riski taşımayan sistemler olarak kategorize edilmiştir.
4. Asgari risk: Chatbot'lar veya oyun algoritmaları gibi çoğu günlük uygulama bu sınıfa dahil edilmiştir.

Eğitim, sağlık, adalet ve istihdam gibi alanlarda kullanılan yüksek riskli sistemler için üreticiler, sistemlerinin şeffaflık, veri kalitesi, insan gözetimi, teknik sağlamlık ve siber güvenlik kriterlerini sağladığını belgelemek zorunda tutulmuşlardır. Ayrıca, bu sistemlerin AB'nin kuracağı Yapay Zekâ Veritabanı (EU AI Database)'na kaydedilmesi şart koşulmuştur.

b) Kurumsal yapı ve denetim

Risk temelli yasal çerçevenin kurulmasıyla birlikte AI Act kapsamında her üye devlet, ulusal düzeyde bir yapay zekâ denetim otoritesi kurmakla da yükümlü tutulmuştur. Bu otoriteler, uygulamayı AB düzeyinde koordine edecekler ve Avrupa Yapay Zekâ Kurulu (European AI Board) altında faaliyet göstereceklerdir (Avrupa Komisyonu, 2021).

Bu yapıyla birlikte, AB'nin dijital yönetim politikası çerçevesinde ilk kez yapay zekâ özelinde çok katmanlı bir denetim mekanizması inşa edilmiştir. Böylece, etik ilkelere dayalı “yumuşak hukuk” döneminden, bağlayıcı “sert hukuk” dönemine geçişin tamamlandığı söylenebilir.

c) Küresel etkiler

AI Act, yalnızca AB içi aktörleri kapsamakla sınırlı kalmayarak ayrıca AB pazarında faaliyet gösteren tüm küresel şirketleri de kapsamına almaktadır. Bu durum, aynen GDPR örneğinde olduğu gibi “Brüksel etkisi” (Brussels Effect) olarak adlandırılan normatif yayılma mekanizmasını güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Bradford, 2020: 17). Böylece AB, diğer alanlarda yapmaya çalıştığı gibi yapay zekâ alanında da küresel ölçekte kural koyucu güç konumunu inşa etmeyi ve bu konumunu pekiştirmeyi amaçlamaktadır.

AI Act'ın yürürlüğe girmesiyle birlikte Avrupa'da yapay zekâ ekosisteminin, etik sorumluluk ve yasal hesap verebilirlik ilkeleri etrafında yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Zira bu yasa, AB'nin yalnızca teknolojik bir aktör olmasına aracı olmaktan ziyade aynı zamanda etik ve hukukî standart belirleyici bir normatif güç olarak dijital çağa yön veren bir rol üstlenmesine zemin hazırlamıştır.

8. Uygulama ve Denetim Mekanizmaları

Günümüzde devletlerin hukuk sistemlerinin sağlıklı bir biçimde işlerlik kazanması ve meşru kabul edilebilmeleri için nasıl ki yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç temel hukuki fonksiyonun varlığı gerekliyse aynı şekilde Avrupa Birliği'nin yapay zekâyâ ilişkin politika süreci de AI Act (Yapay Zekâ Yasası) ile salt normatif bir çerçeve oluşturmakla yani yasama süreciyle sınırlı kalmamış, buna ilaveten uygulama ve denetim mekanizmalarını da sistematik biçimde tanımlayarak sistemin işlerliğini garanti altına almayı amaçlamıştır. Bu sayede etik ilkeleri soyut düzeyde bırakmayıp, yasal denetim araçlarıyla somut ve ölçülebilir standartlara dönüştürme amacı güden AB'nin, normatif güç unsurlarını da kullanarak değer odaklı bir uluslararası örgüt olarak hareket ettiği iddia edilmektedir. Somut ve ölçülebilir standartlarla yasal düzeye taşınan birçok unsurun

bulunması AB'nin yapay zekâ alanında da bu yönde bir yaklaşım çerçevesinde hareket ettiğini destekleyen veriler olarak öne sürülmektedir (Ultan, 2023: 4).

Yasanın yürütülmesinde kilit rolün, Avrupa Yapay Zekâ Kurulu (European Artificial Intelligence Board) tarafından üstlenildiği görülmektedir. Bu kurul, ulusal düzeydeki yetkili makamlarla koordinasyon sağlayarak, AB genelinde uygulama birliğini tesis etmeyi amaçlamasıyla ön plana çıkmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2024). Kurulun temel görevleri arasında; yüksek riskli sistemlerin kayıtlarının tutulması, piyasa gözetimi yapılması, standartların güncellenmesi ve üye devletler arasında bilgi paylaşımının sağlanması gibi konular yer almaktadır.

İnşa edilen sistemin nasıl çalıştığına bakılacak olursa örneğin, yüksek riskli yapay zekâ sistemleri, yürürlüğe girmeden önce bir uygunluk değerlendirmesi sürecinden geçmek zorundadır. Bu süreçte geliştiricilerden, sistemlerinin AB standartlarına uyumlu olduğunu belgeleyen teknik dosyalar sunmaları beklenmekte ve gerektiğinde bu geliştiriciler bağımsız denetim kuruluşları tarafından da incelenmektedir (Veale & Zuiderveen Borgesius, 2021: 10). Özellikle insan hakları, sağlık ve güvenlik alanlarındaki sistemler için bu denetimler, bağlayıcı hukuki sorumlulukları gündeme getirmektedir.

AI Act yapay zekâyâ ilişkin birçok yenilik getirmiştir. Bu yasanın getirdiği bir diğer yenilik ise, ihlaller için kademeli yaptırım sistemi öngörmesidir. Buna göre, yasa hükümlerine aykırı davranan şirketlere yıllık küresel cirolarının %6'sına kadar para cezası uygulanabilecektir. Bu oran, Avrupa'daki veri koruma düzenlemesi olan GDPR (General Data Protection Regulation)'daki ceza oranlarıyla uyumlu olmakla birlikte AB'nin dijital yönetim yaklaşımıyla da büyük ölçüde tutarlılık sağlamaktadır (Avrupa Parlamentosu ve Konsey, 2024).

Denetim sürecinde etik denetim ve algoritmik şeffaflık ilkelerine büyük önem veren AB, kurumları hem algoritmaların karar süreçlerine dair açıklayıcı raporlar sunmakla hem de kullanıcı şikâyetlerini değerlendirmekle yükümlü tutarak salt yasal uygunluğu sağlamakla kalmayıp toplumsal meşruiyeti güçlendirmeyi de kendisine amaç edinmiş görünmektedir.

Son olarak, uygulama aşamasında uluslararası iş birliği mekanizmalarının da önem kazandığını söylemek mümkündür. Buna yönelik olarak AB, OECD ve G7 gibi platformlarla birlikte çalışarak küresel düzeyde ortak yapay zekâ standartları geliştirmeye yönelinmiş ve böylece birliğin kural koyucu güç kimliğini dijital dönüşüm alanında da pekiştirme amacı güdülmüştür (Bradford, 2020: 95).

Sonuç

Avrupa Birliği'nin yapay zekâ politikaları, tikel bir perspektifle salt teknolojik bir alanın düzenlenmesiyle sınırlı görülmemeli aksine bu süreç tümel bir yaklaşımla Avrupa değerlerinin dijital çağda yeniden inşası olarak da okunmalıdır. 2018'deki Artificial Intelligence for Europe stratejisinden başlayarak, Ethics Guidelines for Trustworthy AI, White Paper on AI ve nihayet AI Act ile somutlaşan bu politika çizgisi, etik temelli yaklaşımları hukuki bağlayıcılıkla birleştiren bütüncül bir model ortaya koymasıyla AB'nin çağın gelişmeleri karşısında aktif bir aktör olarak varlığını koruma çabasını yansıtan bir strateji güttüğünü ortaya sermektedir.

AB'nin yapay zekâ politikalarına kronolojik olarak bakıldığında bu politikaların evriminin üç temel eksende şekillendiği görülmektedir: etik ilkelere dayalı yönetim, risk temelli düzenleme ve toplumsal güven inşası. Bu eksenler, Birliği diğer küresel aktörlerden ayıran en belirgin unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira küresel ölçekte Birliğin rekabet içerisinde olduğu diğer aktörlerden Amerika Birleşik Devletleri daha çok piyasa merkezli, Çin ise devlet merkezli bir model izlerken, AB insan merkezli bir

yaklaşım geliştirerek fark yaratmayı ve özellikle yapay zekâ konusundaki teknolojik gelişmelerin hayata aktarılması konusunda öncü olmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle AB, teknolojik egemenliğini etik normlarla meşrulaştırarak dijital dönüşüm sürecinde normatif bir liderlik rolü üstlenme gayreti içerisinde görünmektedir.

AI Act'in yürürlüğe girmesi, AB'nin yalnızca teknoloji üreticisi olarak kalmakla yetinmediğini bununla birlikte, teknolojik gelişmeleri insani değerlerle mezcetme çabası içerisinde olduğunu da göstermektedir. Zira bu düzenleme, düzenlenmesi gereken bir konuyu teknik standartlarla salt biçimsel açıdan düzenleme sığlığını aşmayı çabalayarak yapay zekânın toplumsal faydasını güvenlik, mahremiyet ve eşitlik ilkeleriyle uyumlu hale getirerek küresel bir model oluşturma potansiyeline sahip olma iddiasını taşımaktadır.

Sonuç olarak, AB'nin yapay zekâ politikasının, dijitalleşmenin getirdiği fırsatlarla etik riskleri dengeleyen bir yönetim paradigması sunduğu söylenebilir. Bu modelin, önümüzdeki yıllarda yalnızca Avrupa'da değil, uluslararası düzeyde de yapay zekâ düzenlemeleri için referans çerçevesi haline gelme ihtimali yüksek görünmektedir.

Kaynaklar

Avrupa Komisyonu (2018). “Artificial Intelligence for Europe. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions“ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0237> (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Avrupa Komisyonu (2020a). “A European Strategy for Data” <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0066> (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Avrupa Komisyonu. (2020b). “White Paper on Artificial Intelligence: A European Approach to Excellence and Trust” <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0065> (Erişim Tarihi: 12.10.2025).

Avrupa Komisyonu (2021). “Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act)”

Avrupa Komisyonu (2024). “Artificial Intelligence Act: Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024” https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401689 (Erişim Tarihi: 10.10.2025)

Avrupa Parlamentosu ve Konsey (2024). “Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council on Artificial Intelligence” https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401689 (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Bradford, A. (2020). *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*. Oxford University Press.

https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e0649735-a372-11eb-9585-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF (Erişim Tarihi: 12.10.2025)

Floridi, L. (2019). Establishing the Rules for Building Trustworthy AI. *Nature Machine Intelligence*, 1(6), 261–262.

Kaminski, M. E. (2020). Understanding Transparency in Algorithmic Accountability, U of Colorado Law Legal Studies Research Paper, No:20-34, 1-28.

Smuha, N. A. (2021). Beyond a Human Rights-based Approach to AI Governance: Promise, Pitfalls, Plea. *Philosophy & Technology*, 34(1), 91–104.

Ultan, M. Ö. (2018). Avrupa Birliği Hukuku Bağlamında Yetki ve Demokrasi Açığı Sorunlarına Siyasal Bir Bakış. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 1-17.

Ultan, M. Ö. (2023). Avrupa Birliği’nde Kamu Diplomasisi ve Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Olarak Eşleştirme Mekanizması. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 6(1), 1-15.

Veale, M. ve Zuiderveen Borgesius, F. J. (2021). Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act. *Computer Law Review International*, 22(4), 97–112.

Türkiye’de Gündelik Hayatın Finansallaşması: Finansal Teknoloji Araçları Üzerinden Bir İnceleme

Arş. Gör. Soner Göktaş
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
sonergoktas2014@gmail.com

Özet: Finansallaşma, 1970’lerde ABD’de şirketlerin kar oranlarındaki düşme eğilimine bağlı olarak ortaya çıkan bir süreçtir. Bu süreçte sermayenin üretimde kar oranları azalmış ve sermaye alternatif kar olanakları aramıştır. Finansallaşma işte böyle bir sürecin etkisiyle faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Bu süreç özellikle 1970’lerden sonra Batıda kamu hizmetlerinin birer birer özelleşmesi ve piyasanın hakimiyetine girmesiyle birlikte refah devleti uygulamalarının sona ermesi sonrası hızlandı. Ne var ki, gelişmiş kapitalist ülkelerin finansallaşması sürecin sadece bir yönüne işaret eder. Hane halkının ya da sıradan insanların borçluluğunda yaşanan değişimler toplumsal alanda yaşanan değişimleri de beraberinde getirmiştir. Gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerdeki sendikal faaliyetlerin geriletilmesi, reel ücretlerde yaşanan durağanlaşma, kamu hizmetlerinin özel sektöre devri gibi sebeplerden ötürü hane halkı borçlanma araçlarına başvurmak zorunda kaldığı görülmektedir. Bu çalışmada, finansallaşmanın gündelik boyutu ele alınarak hane halkının bu sürece hangi araçlarla ve nasıl dahil edildikleri araştırılacaktır.

Finansallaşmanın ülkeler ve firmalar üzerinden yapılan tanımları onun yapısal olarak ifade edilme biçimini göstermektedir. Yani, küresel kapitalizm ve uluslararası para sisteminde yaşanan değişim ve dönüşümlerin finansallaşmayı nasıl meydana getirdiğinin altını çizmektedir. Oysa, finansallaşma sermaye dışındaki hane halkının gündelik yaşamında çok daha derinden hissedilmektedir. Dolayısıyla, finansallaşmanın sermaye yönüyle değil sıradan insanların nasıl etkilendiği ile ele alınmalıdır. Bu sebeple, bu çalışmada finansallaşmanın gündelik hayata etkisi araştırılmaktadır. Gündelik hayatımızda finans günden güne daha fazla yer kaplamaktadır. Kredi kartı kullanımından, bireysel kredi kullanımına, yerel ve küresel hisse satın alımından bireysel emeklilik sistemlerine dahil olmaya kadar uzanan geniş bir yelpazede günlük finansal araçların kullanımına rastlanmaktadır. Bu araçların kullanımı özellikle finansal teknolojilerin gelişimiyle artmıştır. Bu doğrultuda, bu çalışmada Türkiye’de finansal teknoloji araçlarının gündelik finansallaşmaya etkisi ele alınacaktır.

Gündelik hayatta finansallaşma üç şekilde işlemektedir: devletlerin, firmaların ve hane halkının finansal işlemleri. Bu çalışmada ele alınacak olan hane halkının gündelik finansal faaliyetleri hisse senedi, bireysel emeklilik fonlarına, kredi kartı, tüketici kredileri ve mikro krediler gibi finansal ürünlerle ilgili finansal davranışları oluşturur. Bu finansal ürünlere katılımın yoğunluğuna göre finansal harcamaların hacmi genişlemektedir. Tam da bu noktada geleneksel finansal hizmetlerin yerini alan ve güncel teknolojik altyapıyı kullanan finansal teknoloji (Fintech) finansal işlemlerin daha da yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Finansal araçların teknolojik olarak yoğunlaşması hane halkını barınma, sağlık, emeklilik gibi alanlarda finansal aktör olarak hareket etmeye zorlamıştır. Bu çalışmada sözü edilen finansal teknolojilerin hangi toplumsal alanlarda nasıl dönüşümler yaşandığı örneklendirilerek mevcut durumun analizi gerçekleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: borç, finansallaşma, kredi

Giriş

Finansal ürünlerin ve finansal yatırım araçlarının giderek daha fazla yanı başımızda olduğu bir çağdan geçiyoruz. Gündelik yaşamda kullandığımız mobil telefonlar, sosyal medya uygulamaları, gördüğümüz reklamlar bizi her geçen gün finansal araçlara daha fazla maruz bırakıyor. Borsada hisse senedi sahip olmaktan dijital ve kripto paralara yatırım yapmaya, kredi ve kredi kartı gibi finansal ürünlerin kullanımı finansal teknolojiler sayesinde banka şubelerine bile gerek duymaksızın 7-24 anlık olarak gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum bir taraftan maddi ihtiyaçların anlık giderilmesi ve harcama kolaylığı gibi durumları sağlarken diğer taraftan bireyleri ve hane halklarını finansal piyasalarla daha yakın kılmaktadır. Finansal sermaye insanlara mümkün olduğunca harcama imkânı sunarken aynı zamanda onları borçlandırmanın zeminini hazırlamakta ve finansal öznelerle dönüştürmektedir.

Bu doğrultuda bu çalışmada finansal ürünlerin ve finansal teknolojilerin sağladığı altyapı sayesinde insanların gündelik ve zorunlu ihtiyaçlarının nasıl finansal piyasaların aracı haline geldiği irdelenecektir. Öncelikle, finansallaşma ve gündelik finansallaşmanın ne olduğu ele alınacaktır. Özellikle, 1970'lerden itibaren yükselişe geçen finansallaşma sürecinin sebepleri ve buradan yaşamımıza giren gündelik finansallaşmanın içeriği ele alınacaktır. Sonrasında, finansal teknoloji araçlarının üzerinde durularak bu araçların gündelik finansallaşmaya nasıl katkıda bulunduğu incelenecektir. Son olarak, zorunlu ve vazgeçilmez bir ihtiyaç olan barınma ihtiyacının bir finansal model ile nasıl gündelik finansallaşmaya örnek oluşturduğu gösterilecektir. Bu durumun bir örneği olarak Ağustos 2025'te duyurulan Damla Kent gayri menkul projesinin incelenerek gündelik finansallaşma sürecine yaptığı etki tartışılacaktır.

Tartışma

Finansallaşma nedir? Genel olarak çok başvurulan tanıma göre dünya ekonomisinde II. Dünya Savaşı sonrası elde edilen karların 1970'lerden itibaren azaldığı ve bu durumun bir sonucu olarak küresel sermayenin düşük karları telafi etmek için bir arayış içinde olduğu görülmüştür. Üretim dışı bir alan olan finansın yaşanan krize bir çare olarak düşünüldüğü ve ulusal ve küresel düzeyde finansal kurumların ve finansal yatırım araçlarının baskın hale getirildiği süreç finansallaşma olarak özetlenebilir (Epstein, 2005: 3). Burada önemli olan vurgulardan biri finansın bir üretim dışı alan olmasıdır. Finansal sermaye endüstriyel sermaye gibi üretime ihtiyaç duymaz (Lazzarato, 2015: 182).

Finansallaşma genel olarak devletlerin, firmaların ve hane halklarının finansal piyasalarla ile kurdukları ilişkiler üzerine yoğunlaşırken gündelik finansallaşma ise hane halklarının günlük yaşamda bu sürecin etkileri üzerine odaklanır. Lapavistas'a göre hane halklarının gündelik yaşamda finansal kurumlarla kurdukları ilişki rastgele gerçekleşmez. Örneğin kamu hizmetlerinin dönüşümüyle birlikte eğitim, sağlık ve emeklilik gibi alanlarda krediye ihtiyaç duyulması, bireysel emeklilik fonlarına yatırım yapılması tesadüf değildir. Bireylerin maaşlarının bir kısmı kredi ödemelerine giderken hanelerin borçlanma oranları artmış ve finansal çarkın içine çekilmiştir (Kozanoğlu, 2011: 29). Özellikle 2007-09 ekonomik krizinden sonra hane halkları büyük şirketlere göre bankalarla daha fazla ilişkiye dahil olmuştur. Ücretlerin enflasyon karşısında durağanlaşması hane halklarını kredilere bağımlı kılmıştır. Ayrıca, bankaların komisyon ve işlem faaliyetlerinden elde ettiği gelirler ve bireysel emeklilik ve tasarruf fonlarının yaygınlaşması hane halklarını daha da fazla finansal piyasalarla bütünleştirmiştir (Lapavitsas, 2011: 620).

Türkiye'de eğitim, sağlık, emeklilik gibi alanlarda görülen finansallaşmanın gündelik boyutu barınma ve konut alanında da görülmektedir. Bu anlamda, özel sektörün

girişimleri olduğu gibi artık devlet eliyle de bu alana yönelik finansallaşma faaliyetlerine izin verilmiştir. Aşağıda ele alacağımız Damla Kent projesi bir gayrimenkul projesi olduğu kadar aynı zamanda çok iyi bir gündelik finansallaşma örneğidir. Bu sebeple, bu projenin ayrıntılarına değinilecektir.

Damla Kent projesi aslında bir gayri menkul projesidir. Daha önce sıkça gördüğümüz gibi Emlak GYO ve TOKİ (Toplu Konut İdaresi) iş birliği içerisinde geliştirilen gayrimenkul projelerinden biridir. Ancak Damla Kent projesinin birçok açıdan önekilere nazaran ilklere imza attığı görülmektedir. Bu ilkler gündelik hayatın finansallaşması anlamında önem taşımaktadır.

Öncelikle, Damla Kent projesi konut ve ticari ünitenin yer aldığı bir projedir. Konut edinmenin ve finansallaşmanın yeni yüzü olarak öne çıkmaktadır. İstanbul Başakşehir ilçesinde toplam 5559 bağımsız bölümün (5325 konut, 244 ticari ünite) inşa edileceği duyurulmuştur (Emlak Konut, 2025). Fakat bu konut ve iş yerlerinin bedeli belirlenmiş bir fiyatı olsa da nihai satışı borsada işlem gören (BIST işlem kodu: DMLKT) gayrimenkul sertifikası üzerindendir. Örneğin 1+1 ve 61,82 metrekare bir dairenin fiyatı 3.789.096 TL olarak gözükmektedir (Gayrimenkul web site). Ne var ki, aynı dairenin gayrimenkul sertifika karşılığı da 631.536 adet olarak hesaplanmıştır. 4 Ağustos 2025'te halk arz duyurusu yapılan projenin halka arz fiyatı 7,59 TL olarak belirlenmiştir (Anadolu Ajansı). Yani sonuç olarak daha önceki projelerin ötesinde daire fiyatlandırmaları belirli olsa son aşamada borsada işlem gören hisse senetlerinin satın alınması vasıtasıyla konut edinilebilecektir. Dolayısıyla, konut edinebilmenin yolu öncelikle borsa yatırımcısı olabilmekten geçmektedir.

Bu projenin hali hazırda bize söylediği ilk şey bazı zorunlu ihtiyaçların nasıl finansal piyasaların uhdesine geçtiğidir. En temel ihtiyaçlardan biri olan barınmanın nasıl bir yatırım aracına dönüştürülmek istendiği ortadadır. Duyurusu yapılan haberde Sermaye Piyasası Kurulu'nun küçük yatırımcıları tasarruflarını biriktirerek yatırım yapmaya teşvik eder (Anadolu Ajansı). İkincisi, finansal yatırımcı olmak demek bir anlamda geleceğe dair ön görümlere sahip olup tahminler ve olasılıklar üzerinden yatırım yapmak demektir. Geleceğin her anlamda belirsiz olması ve olasılıkların şartlara bağlı olarak gerçekleşmesi risk yaratır. Ne var ki, yatırımcı olmak bu anlamda geleceğe dair risk almayı beraberinde getirir. Yani, evin bir yaşam alanından çıkarak riske edilen tasarrufların yatırıldığı bir finansal yatırım aracına dönüştüğü görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de gündelik finansallaşma ve finansal teknoloji araçlarının gündelik ihtiyaçları nasıl dönüştürdüğü incelenmiştir. Buna göre, finansallaşmanın gündelik boyutu barınma ve konut edinme gibi vazgeçilmez bazı ihtiyaçların yatırım aracına dönüştüğü görülmektedir. Barınma ihtiyacının sektör haline geldiği günümüzde geliştirilen projeler ile finansallaşma süreci ile nasıl iç içe geçtiği gösterilmektedir. Bu anlamda TOKİ ve Emlak GYO iş birliği ile geliştirilen Damla Kent projesinin finansal yatırım araçlarıyla bütünleşmiş bir sistem gibi geliştirildiği görülmektedir. Bu projede satın alım yapmanın koşulu TL bazında değil hisse senedi satın alım yapmak olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla, finansala teknolojinin geliştirdiği bu modelde öncelikle amaç finansal yatırımcı mantığıyla hareket etmek ve hisse senedi yükseliş ve düşüş trendlerine dair riskler alarak yatırım yapmaktır. Bu anlamda, yaşam alanının yatırım ve riskler dolu bir alana dönüştüğü görülmektedir.

Finansallaşma ve gündelik yaşamın finansallaşması yalnızca barınma ihtiyacının değil diğer pek çok yaşam alanının da dönüşümünü beraberinde getirir. Eğitim, sağlık, emeklilik gibi ihtiyaçların anında kredi gibi uygulamalarla finanse edildiği görülmektedir. Bu yolla,

genel olarak insanların basit bir tüketici değil finansal özne mantığıyla hareket etmesi beklenmektedir.

Kaynaklar

Epstein G. (2005). Financialization and the World Economy. Cornwall: Edward Elgar Publishing.

Kozanoğlu, H (2011). Finansallaşma ve Türkiye Der. Hayri Kozanoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Lapavitsas, C. (2011) Theorizing Financialization. Work, Employment and Society, 25(4), 611-626.

Lazzarato, M (2015). Borçla Yönetmek, Çev. Şule Çiltaş. İstanbul: Otonom Yayıncılık

<https://www.emlakkonut.com.tr/tr-TR/damla-kent> (Erişim tarihi: 15.10.2025).

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/damla-kent-projesi-icin-talep-toplama-sureci-basladi-/3650071>. (Erişim tarihi: 15.10.2025).

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/gayrimenkul-sertifikalari-kucuk-birikimlerle-konut-alma-firsati-saglayacak/3639293> (Erişim tarihi: 12.10.2025)

<https://www.gayrimenkulsertifika.com/> (Erişim tarihi: 13.10.2025).

Bir İktidar Biçimi Olarak Borç: Tarihsel ve Ahlaki İnceleme

Aş. Gör Soner Göktas
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
sonergoktas2014@gmail.com

Özet: Borç, iktisadi olarak bir kişi ya da kurumdan belirli bir vadede karşılığı ödenmek üzere temin edilen para, mal ya da hizmeti ifade eder. Modern dönem öncesi borç ve borçluluk daha çok insanlar arası süreç olarak işlerken günümüzde borç daha çok insanlar ile bankalar ve daha genel finansal kurumlar arasındaki ilişkilerdir. Özellikle, 1970 yılı sonrası finansallaşmanın da etkisiyle borç kendini kredi olarak göstermiştir. Ancak ne var ki borç yalnızca ekonomik bir ilişki değil aynı zamanda toplumsal ve ahlaki bir ilişkidir. Hatta David Graeber'ın tabiriyle borç şiddeti meydana getiren sebeplerin başında gelir. Bu sebeple, insanların birbirleriyle girdikleri alacaklı-borçlu ilişkisinden çok daha fazlasıdır. Bu çalışmada, borcun borçlu insanlar üzerinde bir iktidar biçimi olduğu iddia edilecek ve borç kavramı tarihsel örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Her şeyden önce Nietzsche'nin de belirttiği gibi insan bu dünyaya gelirken borçlu doğar. İlkel borçlar denilen bu borçlar Tanrıya borç, anneye borç, aileye borç, devlete borç gibi borç örneklerini oluşturur. Örneğin bu borçlardan anneye borç süt borcunu simgeler. Süt borcu annenin bebeğe sağladığı hayat için alacaklıdır. Devlete borç ise, devletin vatandaşlık statüsü verdiği ve güvenliğini sağladığı için oluşmaktadır. Bu gibi borç tipleri aslında hem ilkel hem de sonsuzdur çünkü bu borçlar miktarı belli olan borçlar değil sayılamayan şeyleri ifade eder. Bu durum insanı bu dünyada borçtan kaçamayacak ve borçsuz bir dünya hayal ettirmeyecek altyapıyı inşa eder. Bunların ötesinde, borç bir şiddet sebebidir. Tarih, borcunu ödemediği için borçlunun şiddetle cezalandırıldığı örneklerle doludur. Bu çalışmada bu tarihsel örneklerin yardımıyla borcun ekonomik ilişkinin ötesine geçerek nasıl bir iktidar aracına olarak kullanıldığı gösterilecektir.

Borcun iktidar aracı olması belirli şekillerde tezahür eder. Örneğin ilk olarak borç gelecek zamanı temellük eder. Gelecek belirsizdir ancak borçlu borcunu gelecek vadede ödeyeceğine dair söz verir. İnsan kendi bedenini ve ruhunu bu borcu belirli bir vadede ödeyeceğine dair hazırlamak ve disipline etmek zorundadır. Ayrıca, borçlu alacaklı karşısında hiyerarşik olarak aşağı pozisyona itilmektedir. Borçlu borcunun ödeyemediği durumda suçlu hissetmektedir. Günümüzde ise borcun daha çok kredilere dönüştüğünü görmekteyiz. Finansal kurumlar ve bankalar borçlular üzerindeki iktidar araçlarını kredi skorları, icra, kara liste, haciz gibi uygulamalarla göstermektedir. Tüm bunlar ahlaki olarak borçlunun üzerinde iktidar öğeleri oluşturur. Böylelikle, borç ekonomik ilişkinin ötesine geçerek toplumsal ve kültürel kodları yansıtır.

Anahtar Kelimeler: borç, iktidar, öznellik

Giriş

Bu çalışma borç ve borçluluk kavramlarını iktidar ilişkileri içerisinde ele alarak borcun şiddet ile nasıl yakından ilgili olduğunu ve öznelleşmeyi nasıl inşa ettiği üzerinedir. İlk olarak Nietzsche'nin borç ve suçluluk üzerine kurduğu ilişki üzerinde durulacaktır. Bu ilişkinin içeriği borcun Almanca etimolojik kökeninde bulunan (*schulden*) suç kelimesiyle yakınlığa sahip olmasıdır. Bu yakınlık yalnızca etimolojik değil tarihsel olarak da kurulmuştur. Nietzsche ayrıca doğuştan gelen borçlardan da bahseder ve bu durum borçluların bireyler üzerinde kurduğu iktidarın başlıca göstergelerinden birini oluşturur.

İkincisi, borcun ontolojik yapısı gereği borç bir iktidar kurma aracı haline gelir. Doğuştan gelen ilksel borçlar bunların örneğidir. Tanrıya borç ve anneye süt borcu doğuştan gelen borçlardır. Bu borçlar karşılığı ödenemeyecek ve miktarı belli olmayan borçlardır. Bunların böyle olması itibarıyla borçlar aynı zamanda sonsuzluk arz eder. Bu sebeple ilksel borçlar sonsuz borç haline gelir.

Üçüncüsü, borçların iktidar ve şiddet aracı haline gelmesi ekonomik yapıların dönüşümüyle ilgilidir. David Graeber'in (2024) bu konuda yaptığı ayrıma göre insani ekonomi ve ticari ekonomilerde borcun işlevi haline gelir. Paranın ve borcun bir toplumsal ilişki olduğu insani ekonomiler ve borcun şiddetin sebebi olduğu ticari ekonomiler arasındaki dönüşüm önemlidir. Bu dönüşümle birlikte borç şiddeti meşrulaştırmış ve para kendisi için bir hale gelmiştir. Bu sebeple bu ekonomik yapılardaki örnekler dönüşümü anlamada önemli hale gelmiştir.

Tartışma

Öncelikle, borcun ne anlama geldiği incelenmelidir. Borç yalnızca bir ekonomik ilişki olmakla kalmaz aynı zamanda bir iktidar aracı haline gelir. Bu anlamda borç, Almanca'da suç (*schuld*) kelimesiyle benzer kökene sahiptir. Yani borç, suç ile aynı anlama sahip olan kelimeyle benzerlik gösterir. Nietzsche bunun sebepleri üzerine düşünmüş ve yazmıştır. Nietzsche'ye göre borç, borçlu üzerinde ahlaki bir yük ve hatta iktidar oluşturur. Çünkü öncelikle borçlu sözleşme ile kurulmuş bir söz verir ve taahhütte bulunur. Bu taahhütün yerine getirilmemesi durumunda yaptırım uygulanır. Borçlunun özgürlüğü, bedeni, ailesi tehdit altındadır. Alacaklı borçlunun parasal olmayan bu tür varlıklarına el koyma hakkına sahiptir (Nietzsche, 2011: 80). Böylelikle alacaklı-borçlu ilişkisi bir ekonomik formundan çıkarak acı çekirme ve cezalandırma ilişkisine dönüşmüştür. Sonuç olarak borç bir maddi karşılık ile ödenmiyorsa maddi olmayan bir karşılıkla ödenmelidir.

Borcun maddi olmayan karşılığı ile ödeme zorunluluğu bizi başka bir soruna karşılaştırır: neden her borcun ödenmesi gerektiğini düşünürüz? Bu soru aslında bizi borcun ontolojik biçimiyle karşı karşıya getirir. Nietzsche'ye göre doğuştan gelen borçlarımız vardır ve bu borçlar biz dünyaya geldiğimiz anda bizi karşılar: Tanrıya yaşam borcu, anneye süt borcu, devlete vatandaşlık borcu ve bizden önceki kuşaklara insanlık borcu gibi. Öncelikle Tanrıya yaşam borcu bizi doğuştan borçlu kılan bir durumu ifade eder. Nietzsche bu durumun Hristiyanlıkta ilk günah, lanet ve ceza gibi araçlarla nasıl sürekli hale geldiğinin altını çizmiştir (Nietzsche, 2011: 106). Bu gibi araçların çaresi Tanrıya sadık kalmaktır. Ancak Tanrıyı andığımız ölçüde bu günahlardan kurtuluruz. Aynı şekilde, anneye süt borcu da doğuştan gelen borçları ifade eder. Graeber'a göre Budist metinler anneye duyulan minnetin ve sonsuz sevginin öneminden bahsetmiştir. Çünkü annenin çocuğunu büyütmek için katlandığı zahmet herhangi bir maddi karşılıkla telafi edilemez. Bazı Budist metinlerde annenin üç yıl boyunca emzirdiği sütün miktarı hesaplanmış ve 1.63 metreküp olarak hesap edilmiştir (Graeber, 2024: 277). Sembolik değer taşıyan bu borç biçimi aslında yalnızca doğuştan gelen borçları değil borçların sonsuzlaştığını ifade eder. Çünkü bu tür borçlar maddi karşılığı olan, hesaplanabilen ve karşılığı ödenebilen borçlar değildir. Böylelikle ilksel borçlar sonsuz borçlar biçimini almaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi ve bu çalışmanın temel konusu olan borcun bir toplumsal ilişki olduğu tarihsel olarak bazı biçimlerde kendini görünür kılmaktadır. Örneğin kan parası ve başlık parası tarihsel örnekleriyle bize borcun toplumsal ilişkilerle iç içe olduğunu gösterir. Öncelikle kan parası çoğu zaman öldürülen kişinin ailesine onların öfkesini dindirmeye ve barışı sağlamaya yönelik ödenen bir değeri temsil eder. Ne var ki ortada bir kayıp vardır ve kan parası bu kaybı geri döndüremez. Kayba sebep olan taraf

borçlu hale gelir. Aynı şekilde, başlık parası da karşılığı tam olarak ödenemeyen borca örnektir. Evlilik yoluyla başlık parası olarak verilen değer tarafların borçlu haline gelmesinin sebebidir. Çünkü bir ilişkinin yer değiştirmesi olarak kadın için ödenen para sembolik değer taşır oysa bu değer ne o ilişkiyi ne de evliliği gerçekleştiren tarafları geri getirir (Graeber, 2015: 141). Böylelikle, borç bir toplumsal ilişkinin bir parçası olur.

Borcun bir toplumsal ilişkinin ötesinde bir şiddet aracı ve böylelikle bir iktidar aracına dönüştüğü örnekleri de mevcuttur. Öncelikle borcun dönüşümünde Graeber'in insani ve ticari ekonomi arasında yaptığı ayrımı başvurmak zorunludur. Çünkü bu iki ekonomi biçimi borcun dönüşümünde kilit bir rol oynar. İnsani ekonomiler toplumsal ihtiyaçların karşılıklılık çerçevesinde çözüldüğü, paranın amaç olmadığı, paranın toplumsal ilişkileri kuran bir yapıdaki ekonomileri simgeler (Graeber, 2024: 167). Ticari ekonomilerde ise amaç para ve paradan para kazanmaktır. Paranın insani ilişkileri kuran yönü görmezden gelindiğinde şiddet araçları daha fazla gündeme gelmiştir. Örneğin borcunu ödemeyen bir yurttaşın bedenine el koyma, zorla çalıştırma ve köleleştirilmesi uygulamaları devreye sokulmuştur. Borcunu ödemeyen biri ticari ekonomilerde artık borçlu değil bir şey olarak mülkiyetin bir parçası haline gelir (Graeber, 2024: 191). Böylelikle borç bir toplumsal ilişki biçiminden çıkarak bir şiddet aracına dönüşmüştür.

Günümüzde ise şiddet araçları kendini fiziksel ve çıplak bir acı çektirme şeklinde göstermese de finansal olarak devam ettirmektedir. Kişilere olan borcun azalıp finans araçlarına olan borcun artması başka iktidar ve şiddet araçlarına başvurmayı gerektirmiştir. Örneğin haciz ve icra, kara liste, kredi skoru gibi uygulamalar insanların borcunu ödemediğinde karşılaştığı bazı yaptırım araçlarıdır. Bunlar borçluyu disipline etme ve cezalandırma araçlarıdır. Bedene şiddet uygulaması da insanların toplum içinde edindiği statüyü zedeleyebilecek psikolojik şiddet olarak nitelendirilebilir.

Borçlu öznelerin yaratılması ve borcun sürekli hale getirilmesi zamanın temellük edilmesiyle ilgilidir. Lazzarato'ya göre borç gelecek zamanı temellük eder. Borca girdiğimizde vadesine göre gelecek zaman için söz verilir. Ne var ki, gelecek zaman her yönüyle belirsizdir. Bu anlamda, belirsizliğin içinde her zaman disipline edilmiş bir iş ahlakıyla çalışılması ve borcun ödenmesi gereklidir. Yine de borçlular gelecek zamanlarının büyük kısmını borçla geçirerek hayatı kendileri adına kırılanlaştırmaktadır. Örneğin ABD üniversitelerinden mezun olan öğrencilerin 2/3'ü üniversiteden borçlu olarak ayrılır (Lazzarato, 2015: 54). Ödenmesi gereken borç yüküyle mezun olan öğrenciler eğitimin piyasalaşması sonucu borçla mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Bu durum, öğrencilerin gelecek zamanlarını temellük ederken aynı zamanda borçlarını ödemeleri için çalışmak zorunda oldukları bir geleceğin temellerini atmıştır.

Sonuç

Borcun bir toplumsal ilişki olması ve bunun da ötesinde iktidar ve şiddet aracı olması tarihsel örneklerle gösterilmiştir. Borç kimi zaman bir simgesel değiş-tokuş iken çoğu zaman toplumsal ilişkidir ve bu toplumsal ilişkinin içeriği ticari ekonomi söz konusu olduğunda sömürü haline gelmiştir. Bir insanın ya da bir grubun salt borçlu olması onu bedenlen zorla çalıştırma, köleleştirme ya da bir meta gibi alınıp satılmasına sebep olmuştur. Bu tür araçlarla borç bir şiddet aracı haline gelmiştir.

Borç doğuştan gelir fakat aynı zamanda sonsuzlaşır çünkü doğuştan gelen borçların yapısı gereği ödenemez borçlardır. Tanrıya yaşam borcu ve anneye süt borcu gibi borçlar karşılığı ödenemez ve miktarı belirsiz borçlardır. Bu borçlar ilksel borçlardır fakat hayat

boyu Tanrıyı anmak ile ya da anneye saygı göstermek ile karşılığı ödenmeye ya da hafifletilmeye çalışır. Böylelikle, tüm yaşam boyu insanlarla birlikte.

Borç aynı zamanda bir kültürel gösterge aracıdır. Karşılığı tam olarak ödenemeyen başlık parası ve kan parası gibi bazı toplumlardaki kültürel uygulamalar borçlara örnektir. Demek ki borç bir toplumsal ilişki göstergesidir.

Kaynaklar

Graeber, D. (2024) Borç: ilk 5000 Yıl, Çev. Muammer Pehlivan, 5.bs., İstanbul: Everest Yayınları.

Lazzarato, M (2015). Borçla Yönetmek, Çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Nietzsche, F (2011). Ahlakın Soykütüğü Üstüne, Çev. Ahmet İnam, İstanbul: Say Yayınları.

Evolution of the Common European Asylum System (CEAS) After the Syrian Migration Crisis

Canan UZUNTAŞ
Marmara Üniversitesi,
cananuzuntas@marun.edu.tr

Abstract

Beginning with the outbreak of the Syrian internal war in 2010, the Syrian migration crisis became more and more intense in 2015 with a dramatic increase in the number of irregular migrants, and it ended with a major effort by the EU institutions to change both EU migration policy and the functioning of the Common European Asylum System (CEAS). The crisis highlighted the limitations of the concepts of solidarity and burden-sharing among member states, drawing attention to the vulnerability of current mechanisms during periods of mass migration. Based on a review of the literature, this study analyzes the changes that took place in the CEAS both before and after the Syrian refugee crisis. Three main themes serve as the framework for the study: First of all, the Dublin System's structural flaws were detected, and how the Syrian refugee crisis brought them to light was analyzed; second, the tension between the EU's normative principles and the national interests of its member states were identified; and finally, coherence in the attitudes of the EU institutions and member states were examined and the conflict between the EU's policies toward Syrian and Ukrainian refugees were analyzed briefly. Since the EU's responses to two distinct migration crises seem to be largely influenced by political preferences and social pressures rather than by normative principles that the EU is supposed to embody in its body, the findings suggest that, despite having a strong legal framework for common asylum and migration, the absence of political agreement among member states poses significant barriers to the development of a single, cohesive asylum policy. Even though the New Pact on Migration and Asylum has been proposed with the claim that it will do away with the Dublin System and establish a more equitable burden-sharing system, its focus on border security and repatriation procedures shows that the humanitarian perspective is still not given much weight. In conclusion, the evolution of CEAS in the wake of the Syrian migration crisis exemplifies the EU's ongoing struggle with migration management: the conflict between the humanitarian duties imposed by international law and fundamental rights and the political interests and national security concerns of its member states.

Key Words: CEAS, syrian refugee crisis, dublin system, european union

Introduction

The European Union's migration and asylum policies have historically been formed according to the principles of human rights, solidarity, and the rule of law; however, certain incidents, such as economic migration, labor needs, enlargement processes, and various security concerns, have shaped the direction of these policies throughout the history of the European Union. The Syrian refugee crisis, which deteriorated in 2015 with about 1.5 million immigrants mass movement towards the EU territory, was not only a

humanitarian challenge for the European Union but also a turning point that tested the limits of existing asylum mechanisms planned to work effectively to process the asylum applications made by people, whose application would be valid according to international legal documents such as Geneva Convention and 1967 New York Protocol, and also by the *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. The reactions of EU institutions and EU member states to the Syrian refugee crisis raised questions about the extent to which the legal framework and solidarity mechanisms of the Union aligned with practices on the ground; at the same time, factors such as public reactions, political divisions among member states, and security concerns forced the EU to reconsider its policies.

This study aims to analyze the changes that the Common European Asylum System (CEAS) has undergone after the Syrian refugee crisis, to examine how legal regulations adopted at the international and European Union levels functioned during the crisis, and to highlight the differences between the practices concerning Syrian refugees, who moved to the EU as a result of Syrian internal war that evolved into an international proxy war, and Ukrainian refugees, who moved into the EU in masses after Russia's military invasion of Ukraine in 2022. Thus, by discussing both the theoretical strength of the legal framework and the practical inconsistencies experienced, a more holistic assessment of the future of CEAS will be provided in this study.

Literature Review

To start with, the international and EU-level legal bases and regulations implemented by the European Union should be clarified briefly. The European Union's migration and asylum policies are formed in accordance with two main international documents, namely the *1951 Geneva Convention* and the *1967 New York Protocol*, which are considered the most fundamental documents that define refugee status and guarantee the basic rights of refugees as all EU member states have already been party to these two international documents, and bounded by their obligations (UNHCR, 1951; UNHCR, 2011). These international conventions require all their parties to ensure protection to individuals who are displaced by war or well-founded fear of persecution arising from any valid danger, and particularly, with the principle of non-refoulement, these legal documents prohibit their signatory states from returning refugees to countries where their lives would be in danger. (Uzuntaş, 2017). Along with these international legal documents, the right to asylum is explicitly recognized at the EU level in the *Charter of Fundamental Rights of the European Union*, which was adopted in 2000 and became legally binding for all member states with the Lisbon Treaty in 2009 (Gil-Bazo, 2008). With this Charter, the EU intends not only to safeguard the rights of refugees but also to create a just and sustainable system for the acceptance, processing, and placement of asylum applications. Articles 18 and 19 of that Charter prohibit collective expulsions and guarantee the right to asylum to everyone who fits into the category of asylum seeker (European Parliament, 2000). The status, rights, and minimum living conditions that should be provided to refugees and asylum seekers are detailed in secondary regulations such as the *Qualifications Directive (2011/95/EU)* and the *Reception Conditions Directive (2013/33/EU)* (European Union, 2011; European Union, 2013).

However, a point frequently emphasized in the literature is that this legal framework is implemented differently by member states. The long-term detention of asylum seekers, restricted access to application procedures, or living conditions that fall below minimum standards in some countries indicate that these rights are not provided effectively in practice (Maiani, 2016; IRC, 2023; SOLIDAR, 2023). Especially in the post-2015 period,

these practices led to serious discussions on solidarity and burden-sharing within the European Union even more visible (Thielemann, 2018).

Based on these international and EU-based legal frameworks, the European Union developed the Common European Asylum System (CEAS) to ensure that asylum claims are handled fairly, rapidly, and effectively. CEAS tries to ensure that asylum seekers are treated fairly during the application process by establishing similar criteria across all member nations (Gil-Bazo, 2008). The Dublin System, which plays a critical role in the functioning of CEAS, was created to determine which state has to examine the application of asylum seekers. Before the initiation of that Dublin system, applications were examined in accordance with the Schengen Agreement, and bilateral readmission agreements were often used between nations (Marinho & Heinonen, 1998). The Dublin system was established in 1990 with the Dublin Convention and was later updated with the Dublin II (2003) and Dublin III (2013) Regulations, and since then, it has been the legal tool applied to determine which country is responsible for assessing an asylum application (Refugee Council, 2002; Ammirati, 2015).

Although the Dublin System is indispensable for the functioning of the CEAS, it is severely criticized in literature as it essentially determines which country is responsible for the assessment of an asylum application. Because, as a rule, the responsibility for applications often falls on the country of first entry, and therefore, border countries in the Aegean and Mediterranean Seas, such as Greece and Italy, were overloaded during the Syrian refugee crisis and had to deal with an excessive burden (Enderlein & Koenig, 2016). After the 2015 Syrian refugee crisis explicitly showed the structural flaws of the ongoing Dublin System, the European Commission proposed the Dublin IV Regulation in 2016, an updated version of the former regulation, and the EU stressed the requirement for fair distribution and solidarity among member states (European Commission, 2016b). However, for various reasons, strong disagreements among Member States prevented the proposed reform from coming into force (European University Institute, 2021).

The literature shows that two fundamental tensions emerged in this process: On the one hand, the humanitarian obligation imposed by EU norms and international law, and on the other hand, the national security concerns of the member states and anti-immigration sentiments in public opinion (De Bruycker, 2022; Peers, 2023). This conflict puts at risk the political integrity of the European Union as well as the effectiveness of its laws. In addition to the effectiveness of its laws, its political integrity is also at risk.

As the proposed Dublin IV Regulation didn't enter into force due to various disagreements about it, especially about fair distribution and the mandatory quota system it proposed for member states, the *New Pact on Migration and Asylum* was formed in 2020 to address long-standing structural issues in the EU's migration and asylum system (European Commission, 2023). In accordance with this reform process, it is intended to gradually replace the basic rules now in force within the CEAS, such as the Dublin Regulation III (Regulation No. 604/2013), with new legislation (Maiani, 2024). As a result, the New Pact is viewed as an updated and restructured version of CEAS rather than a straight replacement, and it strives to provide a more comprehensive system for border restrictions and burden sharing among member states (De Bruycker, 2022; European Commission, 2023).

Discussion

The Syrian migration crisis that worsened in 2015 was a big challenge that demonstrated the most fragile aspects of the Common European Asylum System (CEAS). According to Enderlein & Koenig (2016) and Thielemann (2018), the structure of the Dublin System,

based on the principle of “first country of entry responsibility,” placed a disproportionate burden on border countries such as Greece and Italy, while other member states were unwilling to share this burden. This situation showed that the principle of solidarity within the European Union remained only on paper and that in practice, member states prioritized their national interests. In order to fulfill their humanitarian obligations and address the lack of universal solidarity mechanisms, some countries, such as Sweden and Germany, suspended the Dublin Rules and accepted Syrian refugees into their countries during the crisis (Thielemann, 2018). However, countries, such as Hungary and Bulgaria, preferred to build fences and walls on their borders and implemented punitive and deterrent measures against migrants (AFP, 2015; Thorpe, 2016). These divergent attitudes further exacerbated the EU's "solidarity-sovereignty" conflict and highlighted the need for a common migration strategy. Deep disagreements between member states prevented the implementation of the Dublin IV proposal (2016), which aimed to address these inequalities and make burden-sharing more equitable (European Commission, 2016b; European University Institute, 2021), especially because Central and Eastern European countries opposed mandatory quotas and other binding solidarity mechanisms (Barigazzi, 2016). This failure revealed that the CEAS was experiencing not only a legal crisis but also a political one.

Another turning point in EU migration policy was the Ukraine crisis in 2022. This time, the EU activated the *Temporary Protection Directive (2001/55/EC)*, which had been in force since 2001 but was never initiated for Syrians, in order to provide rapid, comprehensive, and coordinated protection to Ukrainian refugees (European Commission, 2022; European Council, 2024). The ease of access to the EU asylum system granted to Ukrainians, such as the rapid provision of rights like freedom of movement, education, healthcare, and access to the labor market, has shown a clear distinction when compared to the one provided to Syrians during the Syrian refugee crisis (Jasko et al., 2024). Human rights organizations have frequently described this situation as a “double standard” (Amnesty International, 2017; SOLIDAR, 2023).

Within the the *New Pact on Migration and Asylum*, the Dublin System will be updated, and at the same time, it aims to create a more permanent and adaptable solidarity mechanism for EU member states (European Commission, 2020; Maiani, 2024). However, there are convincing arguments in the literature that this New Pact gives more priority to border security and return protocols, rather than focusing on normative principles of the EU such as ensuring fundamental human rights such as right to life to everyone, and therefore, it is argued by various scholars and NGOs that the humanitarian approach is degraded to a secondary role in the EU migration and asylum system (De Bruycker, 2022; IRC, 2023). Some NGO's highlight that with these new regulations, the EU is creating a “more effective” but also “harsher” system, which may ultimately run counter to the Union's human rights commitments (IRC, 2023; SOLIDAR, 2023). In other words, the debates in literature center around how *humanitarian* and *joint* the CEAS's response to the Syrian refugee crisis was. The striking contrasts in the EU's approaches towards Syrian and Ukrainian refugees also show that the EU's migration policy is dominated by political priorities and inconsistencies. Although the EU has a strong legal framework, the Syrian refugee crisis has revealed that this framework often cannot be implemented as a consequence of conflicts of interest between member states. As a matter of fact, the strong solidarity for helping Ukrainian refugees among member states during the Ukrainian mass migration in 2022 led to another criticism that the main

problem with migration governance within the EU is not the rules and regulations of the CEAS itself, but the political preference to apply them or not.

Conclusion

The political and legal limits of the Common European Asylum System (CEAS) came to light with the Syrian refugee crisis. Although the international protection regime, shaped by the *1951 Geneva Convention* and the *1967 Protocol*, was transformed into a strong legal framework at the EU level with the *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (UNHCR, 2011; Gil-Bazo, 2008), and ended up with the establishment of regularly updated CEAS system, the actual implementation of these standards by Member States varied greatly during the Syrian refugee crisis. In particular, the Dublin System's "first country of entry responsibility" principle led to putting almost all the burden on border countries instead of sharing it during the crisis, and this actually tested the political stability of the Union in terms of migration governance (Maiani, 2016; Thielemann, 2018).

Although most of the governors attributed the solidarity problem among member states within the EU to the Dublin III Regulation that enforces the "first country of entry responsibility" rule, the Ukrainian migration crisis in 2022 has shown that this rule would be skipped when the member states are willing to do so. Compared to the treatment of Syrian refugees, the rapid entry into force of the *Temporary Protection Directive* and the granting of comprehensive rights to the Ukrainians during the Ukrainian mass migration have revealed a striking double standard and these two divergent approaches actually do not stem from CEAS (European Commission, 2022; Jasko et al., 2024). The impressive solidarity and unity in the humanitarian responses of member states during the Ukrainian mass migration in 2022 have demonstrated that, although the European Union has legal means to manage migration effectively, the main determinant in determining which groups and under what conditions these will be applied is political decisions, so what was missing to effectively solve Syrian refugee crisis was not legal tools but political will of member states. Human rights organizations have emphasized that the conflation of these decisions with security priorities overshadows the EU's humanitarian obligations (Amnesty International, 2017; SOLIDAR, 2023) and all the normative principles the EU claims to embody with all its member states. Despite claims that the *New Pact on Migration and Asylum* will replace the Dublin System with a fairer and more sustainable system (European Commission, 2020; Maiani, 2024), criticisms in the literature show that this arrangement mainly strengthens border control and return mechanisms (De Bruycker, 2022; IRC, 2023). In other words, structural problems regarding the future of CEAS will remain unresolved with this New Pact as well.

In conclusion, the European Union faces a fundamental dilemma in migration management: On one side are national interests, security concerns, and public pressure against migration; on the other are humanitarian obligations and fundamental rights imposed by international and EU laws. A new regulation is necessary to solve this problem, but it also requires sincere political will and lasting unity among Member States. Otherwise, each new crisis will further highlight the weaknesses of the CEAS and cast doubt on the Union's ability to develop a unified strategy.

References

AFP. (2015, June 17). Hungary closes border with Serbia and starts building fence to bar migrants. *The Guardian*. Retrieved from

<https://www.theguardian.com/world/2015/jun/17/hungary-closes-border-serbia-starts-building-fence-bar-migrants>

Ammirati, A. (2015, December 8). *What is the Dublin Regulation?* Open Migration. Retrieved from <https://openmigration.org/en/analyses/what-is-the-dublin-regulation/>

Barigazzi, J. (2016, November 16). *Slovakia outlines alternative migration plan*. Politico. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/robert-fico-slovakia-outlines-alternative-migration-plan-dublin-regulation/>

De Bruycker, P. (2022). "The New Pact on Migration and Asylum: What it is not and what it could have been." In D. Thym & Odysseus Academic Network (Eds.), *Reforming the Common European Asylum System: Opportunities, pitfalls, and downsides of the Commission proposals for a New Pact on Migration and Asylum* (pp. 33–48). Nomos. <https://doi.org/10.5771/9783748931164-33>

Enderlein, H., & Koenig, N. (2016). *Towards Dublin IV: Sharing norms, responsibility and costs* (Policy Paper No. 169). Jacques Delors Institut – Berlin.

European Commission. (2016b). *Reforming the Common European Asylum System: Frequently asked questions*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_16_2436

European Commission. (2020). *A New Pact on Migration and Asylum*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/publications/migration-and-asylum-new-pact_en

European Commission. (2022). *Temporary protection for displaced persons from Ukraine*. Retrieved from https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/asylum-eu/temporary-protection_en

European Council. (2024, June 25). *Ukrainian refugees: Council extends temporary protection until March 2026*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/06/25/ukrainian-refugees-council-extends-temporary-protection-until-march-2026/>

European Parliament. (2000). *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Official Journal of the European Union, C 364/1. Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

European Union. (2011). Directive 2011/95/EU on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection. *Official Journal of the European Union*, L 337/9.

European Union. (2013). Directive 2013/33/EU laying down standards for the reception of applicants for international protection. *Official Journal of the European Union*, L 180/96.

Gil-Bazo, M. T. (2008). The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the right to be granted asylum in the Union's law. *Refugee Survey Quarterly*, 27(3), 33–52.

IRC (International Rescue Committee). (2023, October 27). *What is the EU Pact on Migration and Asylum? Explainer*. Retrieved from <https://www.rescue.org/eu/article/>

Jasko, K., Webber, D., Molinario, E., Kruglanski, A., Górski, P., Gelfand, M., & Schumpe, B. (2024). The migration decisions of Syrian and Ukrainian refugees as

perceived by their receiving communities. *Current Research in Ecological and Social Psychology*, 7, 100206.

Maiani, F. (2016). *The reform of the Dublin III Regulation*. European Parliament. Retrieved from [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571360/IPOL_STU\(2016\)571360_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571360/IPOL_STU(2016)571360_EN.pdf)

Maiani, F. (2024). Responsibility-determination under the new Asylum and Migration Management Regulation: Plus ça change... *Odysseus Network Blog*. Retrieved from <https://eumigrationlawblog.eu/responsibility-determination-under-the-new-asylum-and-migration-management-regulation-plus-ca-change/>

Peers, S. (2023). *EU justice and home affairs law: Volume I – EU immigration and asylum law* (5th ed.). Oxford University Press.

Refugee Council. (2002, August). *The Dublin Convention on asylum applications*. Refugee Council Briefing.

SOLIDAR. (2023). *EU Pact on Migration and Asylum: Member States' recent agreement is a severe blow back to protection standards in Europe*. ReliefWeb. Retrieved from <https://reliefweb.int/report/world/eu-pact-migration-and-asylum-member-states-recent-agreement-severe-blow-back-protection-standards-europe>

Thielemann, E. (2018). Why refugee burden-sharing initiatives fail: Public goods, free-riding and symbolic solidarity in the EU. *Journal of Common Market Studies*, 56(1), 63–82.

Thorpe, N. (2016, June 3). Migrant crisis: Bulgaria tightens border with Turkey. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-36435420>

UNHCR. (1951). *The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the status of refugees*. United Nations High Commissioner for Refugees. Retrieved from <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>

UNHCR. (2011, September). *The 1951 Convention relating to the status of refugees and its 1967 Protocol*. United Nations High Commissioner for Refugees. Retrieved from <https://www.unhcr.org/media/1951-convention-relating-status-refugees-and-its-1967-protocol>

Uzuntaş, C. (2017). “The impacts of the Syrian refugee crisis on the deteriorating bilateral relations between the EU and Turkey.” In Ö. K. Küçüksolak (Ed.), *Current Debates in International Relations & Law* (pp. 5–26). IJOPEC Publication.

Sürdürülebilir ve Dirençli Tedarik Zinciri Tasarımı: Bibliyometrik Bir Analiz

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan EĞİLMEZ

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dış Ticaret ve Pazarlama Bölümü
gokhan.egilmez@ibu.edu.tr

Özet: Tedarik zincirleri, ulusal ekonomilerin kalkınmasında ve küresel ticaretin gelişiminde kritik bir rol üstlenmektedir. Ancak iklim krizi, ekonomik yaptırımlar ve küresel ölçekte yaşanan krizler, tedarik zincirlerini daha dirençli ve çevresel açıdan daha sorumlu bir yapıya evrilmeye zorlamaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirlerinin tasarımı, son yıllarda akademik araştırmaların odak noktası haline gelmiştir. Bu çalışma, bibliyometrik analiz yöntemiyle “sürdürülebilir”, “dirençli” ve “tedarik zinciri” anahtar kelimeleri kapsamında gerçekleştirilen bilimsel araştırmaları kapsamlı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma verileri, 2015–2025 yılları arasında Web of Science veri tabanında yayımlanan 794 makaleden elde edilmiştir. Verilerin analizi Excel ve VOSviewer yazılımları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bulgular, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri konusunun özellikle pandemi sonrasında önem kazandığını ve 2025 yılında 228 yayınlı alanda öne çıkan bir araştırma eğilimi haline geldiğini göstermektedir. Alanın en üretken yazarları arasında Kumar, A., Luthra, S., Nayeri, S. ve Kazancoglu, Y. yer almakta; en fazla atıf alan yazar ise Ivanov, D. olarak öne çıkmaktadır. Yayın üretiminde Hindistan ilk sırada bulunurken, atıf sayısında ABD lider konumdadır. Türkiye 32 yayın ile 12. sırada, Yaşar Üniversitesi ise kurum bazında 9. sırada yer almıştır. En yoğun uluslararası iş birliği İngiltere tarafından gerçekleştirilmiş, en fazla yayın üreten kurum ise Tahran Üniversitesi olmuştur. Anahtar kelime analizinde “sürdürülebilirlik” kavramı ön plana çıkarken, sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında “Sorumlu Tüketim ve Üretim” en çok çalışılan konu olarak belirlenmiştir. Çalışmanın bulguları, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri alanındaki araştırma eğilimlerinin anlaşılmasına, mevcut literatürdeki boşlukların tespit edilmesine ve gelecekteki çalışmalar için yol gösterici öneriler sunulmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tedarik Zinciri, Sürdürülebilirlik, Dirençlilik, Bibliyometrik Analiz

Giriş

Tedarik zincirleri, küresel ticarete yön veren ve ulusal ekonomilerin kalkınmasında stratejik bir rol üstlenen temel yapılardır. Ancak son yıllarda ardı ardına yaşanan küresel krizler, tedarik zincirlerinin kırılgan doğasını açığa çıkarmış ve dirençlilik bir yapı tasarlanmasının gerekliliğini zorunlu kılmıştır. Pandemiyle birlikte tedarik zincirlerinde meydana gelen arz kesintileri, biriken tüketici talebiyle birleşerek küresel ticarete kısa vadeli bir toparlanma oluşturmuş; ancak bu toparlanma, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık açısından yeni kırılganlıkları da beraberinde getirmiştir. Pandemi sonrasında yaşanan yüksek enflasyon, Rusya-Ukrayna savaşının neden olduğu enerji ve hammadde krizleri, navlun maliyetlerindeki dalgalanmalar ve tedarik darboğazları, küresel ticaret sisteminde yapısal dönüşümleri hızlandırmıştır. Enerji arzındaki kesintiler ve enerji fiyatlarındaki artış, taşımacılık maliyetlerini yükselterek özellikle gelişmekte olan ülkelerde enflasyonist baskıları artırmıştır. Buna paralel olarak, İsrail merkezli çatışmalar ve Kızıldeniz ve Bab el-Mandeb Boğazı’nda ticari gemilere yönelik saldırılar, ticaret rotalarının yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Dünya mal ticaretinin %80’inden

fazlasının denizyolu taşımacılığıyla gerçekleştirildiği dikkate alındığında, küresel nakliye sektörünün artan maliyetler, kırılgan büyüme ve yüksek belirsizlikle karakterize edilen yeni bir döneme girdiği görülmekte ve dirençli bir yapıya her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır (UNCTAD, 2025; Borusan Lojistik, 2023; Chelkha, vd., 2025).

Ayrıca, tedarik zincirlerinin yapısal özellikleri gereği, teslimat hızı ve maliyet unsurları tüketici satın alma kararlarında hâlen belirleyici kriterler arasında yer almakla birlikte, çevre dostu teslimat seçeneklerine yönelik olumlu tutumlar da karar sürecinde giderek daha etkili hale gelmektedir (Villa vd., 2023). Son yıllarda artan yasal düzenlemeler, küresel sürdürülebilirlik politikaları, değişen müşteri beklentileri ve çevreci kuruluşların artan baskısı, işletmeleri tedarik zincirlerini daha şeffaf, hesap verebilir ve çevresel açıdan sorumlu bir biçimde yönetmeye zorlamaktadır (de Macedo Brasil vd., 2025). Bu yönüyle, işletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmesi yalnızca maliyet ve hız performansına değil, aynı zamanda çevresel sorumluluk, çeviklik ve esneklik gibi stratejik yetkinliklere de bağlı hale gelmiştir (Kurt & Kocaoğlu, 2025). Sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak ve operasyonel dayanıklılığı güçlendirmek amacıyla dijital dönüşüm temelli yenilikçi uygulamaları benimseyen tedarik zincirleri, daha esnek, çevik, dirençli ve çevre dostu bir yapıya evrilme çabası içerisinde (Eğilmez, 2024).

İklim değişikliği ve yaşanan çok boyutlu krizler, tedarik zinciri yönetiminde sürdürülebilirlik ve dirençlilik yaklaşımlarının bütüncül bir perspektifle ele alınması gerektiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, sürdürülebilir tedarik zinciri hedefleri ile piyasa dinamikleri arasındaki dengenin son derece hassas olduğunu göstermekte ve akademik çevrelerin de yoğun ilgisini çekmektedir. Bu açıdan, mevcut çalışma sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri (SDTZ) alanındaki akademik üretkenliği, atıf yapısını, yazar, ülke ve kurum düzeyindeki iş birliği ağlarını ve tematik araştırma eğilimlerini bibliyometrik analiz yöntemi aracılığıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Bibliyometrik analiz, sosyal bilimlerde bilimsel yayın eğilimlerinin sistematik olarak değerlendirilmesinde yaygın biçimde kullanılan ve araştırma alanlarının yönelimlerini, iş birliği yapısını ve tematik gelişimini nesnel olarak ortaya koymada güçlü bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda çalışma, 2015–2025 yılları arasında Web of Science veri tabanında yayımlanan ve “sürdürülebilir”, “dirençli” ve “tedarik zinciri” anahtar kelimelerini içeren toplam 794 akademik makaleyi kapsamaktadır. Araştırma bulgularının sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri alanındaki mevcut bilgi birikiminin sistematik biçimde haritalandırılmasına, araştırma eğilimlerinin ortaya konmasına ve gelecekteki akademik çalışmalara yön verecek stratejik bir çerçeve oluşturulmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Literatür İncelemesi

Dirençli ve Sürdürülebilir Tedarik Zinciri Tasarımı

Son yıllarda artan küresel belirsizlikler, tedarik zincirlerinin yalnızca verimlilik odaklı değil, aynı zamanda sürdürülebilir ve dirençli bir yapıda tasarlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Tedarik zincirlerinin dayanıklılığı, beklenmeyen kesintiler karşısında operasyonel sürekliliğin korunmasına olanak sağlarken; sürdürülebilirlik, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarda uzun vadeli değer meydana getirmeyi hedeflemektedir. Bu iki kavram, modern tedarik zinciri yönetimi literatüründe birbirini tamamlayan ancak zaman zaman çatışan hedefler olarak ele alınmaktadır (Safari vd., 2024; Lu vd., 2025).

Safari vd. (2024), tedarik kesintisi riski altında dayanıklı ve sürdürülebilir tedarik zinciri tasarımı için çok amaçlı sağlam bir model geliştirmiş, tesis yeri, kapasite, tedarikçi seçimi, envanter yönetimi ve nakliye planlaması gibi temel karar alanlarını entegre biçimde ele almıştır. Çalışmada, çoklu kaynak kullanımı, yedek tedarikçi sözleşmeleri ve hammadde/nihai ürün ön konumlandırması gibi stratejilerin birlikte uygulanmasının hedeflerde %10–15 oranında iyileşme sağladığı görülmüştür. Bu bulgular, operasyonel belirsizlik koşullarında dayanıklılık stratejilerinin sürdürülebilir performansla doğrudan katkı sunduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, Lu vd. (2025) sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirlerinin karmaşık yapısını analiz etmek amacıyla çok katmanlı Bayes ağlarına dayalı bir risk çıkarım modeli geliştirmiştir. Model, tedarik zincirindeki risk tetikleyicileri, olaylar ve sonuçlar arasındaki nedensel ilişkileri haritalandırmakta; teslimat güvenilirliği, kasırga riski ve işletme sermayesi yönetimi gibi faktörlerin en kritik kırılma noktaları olduğunu ortaya koymaktadır.

Torres Vergara vd. (2024), dayanıklı-sürdürülebilir tedarik zincirlerinin performans ölçümü konusundaki kavramsal boşluklara dikkat çekerek, görünürlük, esneklik, tedarik zinciri risk yönetimi kültürü, çalışma koşulları ve iletişimi en kritik performans göstergeleri olarak tanımlamıştır. Bu kriterler, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık arasında köprü kuran temel örgütsel yetkinlikler olarak değerlendirilmektedir. Ktite ve El Alaoui Amine (2022) ise sistematik bir inceleme ile, sürdürülebilir kalkınma hedeflerini entegre ederken tedarik zincirlerinin dayanıklılığını artırma yollarını araştırmıştır. Elde edilen bulgular, Yalın, Çevik, Yeşil ve Dijital paradigma entegrasyonunun hem dayanıklılık hem de sürdürülebilirlik hedeflerinin gerçekleştirilmesinde anahtar rol oynadığını göstermektedir.

Son dönem literatürde jeopolitik gerilimler, iklim değişikliği ve ticaret politikalarındaki belirsizliklerin tedarik zincirlerinin sürdürülebilirliğini tehdit eden yeni risk alanları olarak vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Elias vd. (2024), dayanıklı ve sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimini çevre muhasebesi, enerji yönetimi, insan kaynakları ve modern kölelik gibi disiplinlerarası bağlamlarda inceleyerek, kuramsal modellerin geliştirilmesine duyulan gereksinimi ortaya koymuştur. Operasyonel düzeyde, Khan vd. (2023), elektrikli araçların (EV) lojistik süreçlerde uygulanabilirliğini analiz etmiş ve bu teknolojinin hem çevresel sürdürülebilirliğe hem de operasyonel dayanıklılığa katkı sağladığını ortaya koymuştur. Elektrikli ve hibrit araçların, geleneksel içten yanmalı motorlu araçlara göre ekonomik performans ve karbon salımı açısından daha avantajlı olduğu saptanmıştır. Son olarak, Setyadi vd. (2025) tarafından geliştirilen kavramsal model, pandemi sonrası dönemde dayanıklılık sağlayıcıları, operasyonel stratejiler ve sürdürülebilirlik performansı arasındaki ilişkileri sistem düşüncesi perspektifinden incelemektedir. Çalışma, çevik, yalın-yeşil ve döngüsel iş modellerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu biçimde tedarik zincirlerine entegre edilmesinin uzun vadeli rekabet avantajı sağlayabileceğini göstermektedir.

Genel olarak literatür, sürdürülebilirlik ve dayanıklılık arasındaki ilişkinin dinamik, çok boyutlu ve bağlama duyarlı bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. 2015–2025 döneminde yapılan çalışmalar, özellikle COVID-19 sonrası dönemde konunun akademik ilgide belirgin bir artış gösterdiğini doğrulamaktadır. Bu doğrultuda, bibliyometrik analiz sonuçları da literatürde sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirlerinin çok disiplinli bir

araştırma alanı olarak güçlendiğini, Hindistan, ABD ve Türkiye'nin bu alandaki önemli araştırma merkezleri arasında yer aldığını göstermektedir.

Tedarik zinciri alanında yapılan bibliyometrik çalışmalar

Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma alanının yapısını, gelişim yönelimlerini ve entelektüel ağlarını sistematik biçimde ortaya koyan güçlü bir yöntem olarak lojistik ve tedarik zinciri yönetimi literatüründe giderek daha fazla kullanılmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmalar hem tematik gelişmeleri hem de araştırma iş birliklerinin dinamiklerini gözler önüne sermektedir.

Turgut (2023) tarafından yürütülen çalışmada, lojistik ve tedarik zincirinde yapay zekâ temalı araştırmalar bibliyometrik yöntemle incelenmiş ve 2018 yılından itibaren bu alandaki yayınlarda hızlı bir artış olduğu belirlenmiştir. Web of Science (WoS) veri tabanında yer alan 98 makalenin analizine dayanan bulgular, Gunasekaran A. ve Klumpp, M.'nin en üretken yazarlar, ABD'nin ise en fazla atıf alan ülke olduğunu göstermiştir. Ayrıca, Çin ve Hindistan Türkiye'nin en yoğun akademik iş birliği yaptığı ülkeler olarak öne çıkmıştır. Benzer şekilde, Serdarasan vd. (2021) tarafından TR Dizin veri tabanında gerçekleştirilen analiz, Türkiye'de "lojistik" ve "tedarik zinciri" alanında yapılan akademik çalışmaların genel görünümünü ortaya koymuştur. Bulgular, Türkçe literatürde bu alanın gelişim sürecinde olduğunu göstermektedir.

Tersine lojistik alanında yapılan bibliyometrik bir analizde, Tekin vd. (2021), 2016–2020 yılları arasında yayımlanan 182 makaleyi incelemiştir. Analizler sonucunda, tersine lojistik çalışmalarında en sık kullanılan anahtar kelimenin "sürdürülebilirlik (sustainability)", en fazla çalışma yapan ülkenin Çin, en yüksek atıf alan ülkenin ise Danimarka olduğu saptanmıştır. Ayrıca Kannan Govindan, bu alanda en üretken ve en yüksek atıf alan araştırmacı olarak öne çıkmıştır. Lojistik alanındaki akademik gelişimin Türkiye bağlamında ele alındığı bir diğer çalışma, Duran ve Çelikkaya (2019) tarafından yürütülmüş olup, 2000–2019 yılları arasında hazırlanan 529 lisansüstü tezin bibliyometrik analizini içermektedir. Bulgular, tezlerin büyük çoğunluğunun "firma performansı", "lojistik köy", "konum" ve "tedarik zinciri yönetimi" konularına odaklandığını ve işletme anabilim dallarında yoğunlaştığını göstermektedir.

Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi konusundaki eğilimlerin incelendiği bir başka çalışmada, Işıklar ve Yeşiltuna (2022), WoS veri tabanında yer alan 977 makaleyi analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi alanında 2000'li yıllardan itibaren hızlı bir büyüme yaşandığını ve çalışmaların giderek daha fazla "yeşil tedarik zinciri", "çevresel performans", "kurumsal sürdürülebilirlik" ve "dijital dönüşüm" temaları etrafında yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Baştuğ ve Kayhan (2023), 2012–2022 yılları arasında yayımlanan 106 makaleyi inceleyerek Dijital Tedarik Zinciri (DTZ) literatürünün gelişimini değerlendirmiştir. Bulgular, 2021 yılı sonrasında Covid-19 pandemisinin etkisiyle "akıllı tedarik zinciri", "dijital ikiz", "blok zinciri", "3D baskı" ve "sürdürülebilirlik" temalarının ön plana çıktığını göstermektedir.

Karmaşık uyumlu sistemler yaklaşımının tedarik zinciri literatüründe yeterince ele alınmadığını belirten Kocaoğlu ve Uluçay (2024), bu boşluğu gidermek amacıyla WoS verilerini sistematik incelemiş ve CAS (Complex Adaptive Systems) yapısının tedarik zinciri dirençliliği için uygun bir analitik çerçeve sunduğunu göstermiştir. Çalışma,

özellikle simülasyon temelli modellerin dayanıklılık araştırmalarında öne çıktığını vurgulamaktadır. Dirençlilik odaklı araştırmaların bibliyometrik eğilimleri, Kayhan ve Arslan (2024) tarafından yürütülen kapsamlı bir çalışmada incelenmiştir. 2007–2023 yılları arasında yayımlanan 455 makaleye dayanan analizde, Covid-19 sonrasında yayın sayısında dramatik bir artış gözlenmiştir; “bilgi yönetimi”, “kurumsal dirençlilik”, “teknolojik inovasyon” ve “Endüstri 4.0” temaları en yoğun araştırma alanları olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Kurt ve Kocaoğlu (2025), tedarik zinciri dirençliliği alanında yapılan 102 makale ve 97 doktora tezini analiz etmiş; bulgular, 2019 ve 2022 yıllarında araştırma yoğunluğunun zirveye ulaştığını ve akademik yazında dirençliliğin giderek stratejik bir boyut kazandığını ortaya koymuştur.

Bu kapsamda değerlendirildiğinde, bibliyometrik analizler sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri araştırmalarının giderek çok boyutlu bir yapıya büründüğünü, dijital dönüşüm, çevresel sorumluluk ve kriz yönetimi gibi alanlarda önemli kesişim noktaları oluşturduğunu göstermektedir. Akademik literatür ile kurumsal uygulamalar arasındaki bu paralellik, sürdürülebilir rekabet avantajının bilgi temelli dayanıklılık stratejileriyle güçlendiğini ortaya koymaktadır.

Metodoloji

Bu çalışma, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirleri konusundaki akademik literatürü kapsamlı biçimde incelemek amacıyla bibliyometrik analiz yöntemine dayanmaktadır. Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma alanında yayımlanan çalışmaların nicel olarak incelenmesiyle bilimsel bilginin yapısını, eğilimlerini ve entelektüel gelişimini ortaya koymayı amaçlayan sistematik bir yöntemdir (Donthu vd., 2021). Sosyal bilimlerin farklı alanlarında giderek yaygınlaşan bu yöntem, literatürdeki bilgi birikimini düzenli ve objektif biçimde değerlendirmeye olanak tanımaktadır (Block vd., 2020). Bibliyometrik analiz, bir alanın entelektüel haritasını çıkararak yazarlar, ülkeler, kurumlar, dergiler ve tematik alanlar arasındaki sosyal ve yapısal ilişkilerin belirlenmesine imkân tanır. Bu kapsamda analiz, araştırma alanının genel yönelimlerini, öne çıkan iş birliklerini ve tematik kümelenmeleri nicel veriler üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın veri kaynağını, uluslararası düzeyde yüksek güvenilirliğe sahip olan Web of Science (WoS) veri tabanı oluşturmaktadır. WoS, özellikle işletme, yönetim ve mühendislik gibi disiplinlerdeki akademik araştırmaların sıklıkla tarandığı, bibliyometrik çalışmalarda yaygın olarak tercih edilen bir veri tabanıdır (Zupic & Cater, 2015). Veri toplama sürecinde, WoS çekirdek koleksiyonu (SCI-Expanded, SSCI, ESCI) kapsamında 2015–2025 yılları arasında yayımlanan makaleler incelenmiştir. Arama, “sustainable supply chain”, “resilient supply chain” ve “supply chain resilience” anahtar kelimeleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Dergi makaleleri (article) ve derleme makaleleri (review) dışındaki yayın türleri (örneğin kitap bölümleri, bildiriler, notlar vb.) analiz dışı bırakılmıştır.

Belirlenen kriterler doğrultusunda toplam 794 yayın analiz kapsamına dâhil edilmiştir. Bu örneklem, konuya ilişkin uluslararası akademik eğilimlerin genel bir görünümünü sunmaktadır. Literatür taraması süreci iki temel aşamadan oluşmaktadır: Makale taraması: Bu aşamada veri tabanı, yıllar, anahtar kelimeler ve belge türleri belirlenmiştir. Makale incelemesi: Bu aşamada dahil etme ve hariç tutma kriterleri uygulanarak konu dışı veya tekrarlayan kayıtlar elenmiştir (Öztürk, 2021). Analiz için elde edilen veriler Excel ve VOSviewer yazılımları aracılığıyla değerlendirilmiştir. Excel, yıllara göre yayın

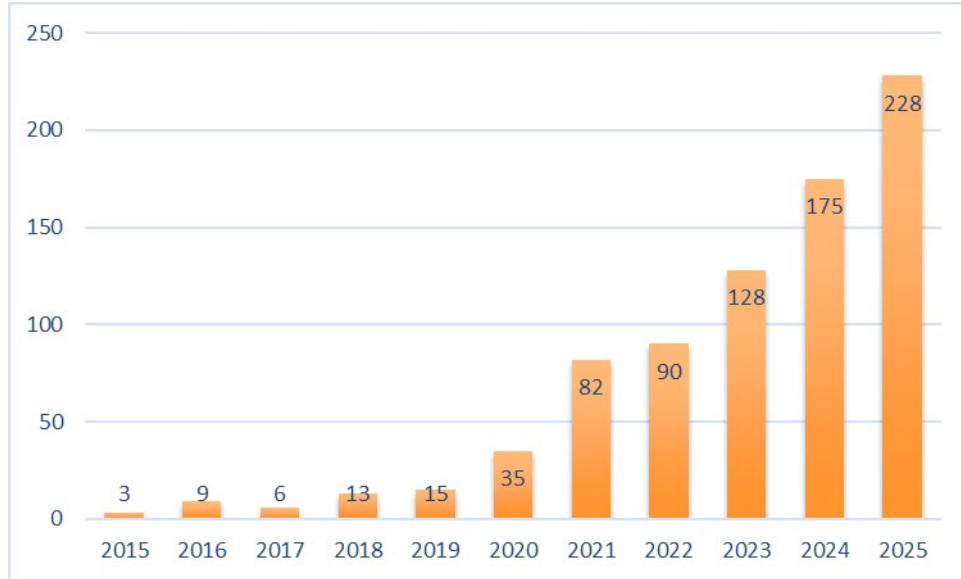
sayısı gibi betimsel istatistiklerin oluşturulmasında; VOSviewer ise yazar, ülke, kurum ve anahtar kelime temelli eş-yazarlık (co-authorship), eş-atıf (co-citation) ve eş-görülme (co-occurrence) analizlerinin gerçekleştirilmesinde kullanılmıştır. Bu analizler sayesinde, araştırma alanının entelektüel yapısı, tematik gelişimi ve uluslararası iş birliği ağları görselleştirilmiştir. Ayrıca en üretken yazarlar, kurumlar ve ülkeler belirlenmiş; anahtar kelime analizleriyle çalışma alanındaki temel araştırma temaları ve eğilimler ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın başlıca sınırlılığı, yalnızca WoS veri tabanına ait verilerin kullanılmasıdır. Dolayısıyla Scopus, Dimensions veya Google Scholar gibi diğer veri tabanlarında yer alan bazı çalışmalar kapsam dışında kalmış olabilir. Bununla birlikte WoS'un yüksek indeksleme standartları, analiz edilen verilerin bilimsel güvenilirliğini ve karşılaştırılabilirliğini artırmaktadır.

Bulgular

Yayın Eğilimleri

2015–2025 yılları arasında yayımlanan 794 çalışmanın analizi, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri konularına yönelik akademik ilginin yıllar içinde belirgin biçimde arttığını ortaya koymaktadır. 2020 yılı itibarıyla küresel ölçekte yaşanan COVID-19 pandemisi, tedarik zincirlerinde kırılganlık ve dayanıklılık konularının önemini artırmış; bu dönemde yayın sayılarında gözle görülür bir artış gerçekleşmiştir. Şekil 1’de görüldüğü üzere, 2025 yılı itibarıyla alandaki toplam yayın sayısı 228’e ulaşmış ve konunun akademik yazında stratejik bir araştırma teması hâline geldiği görülmüştür.



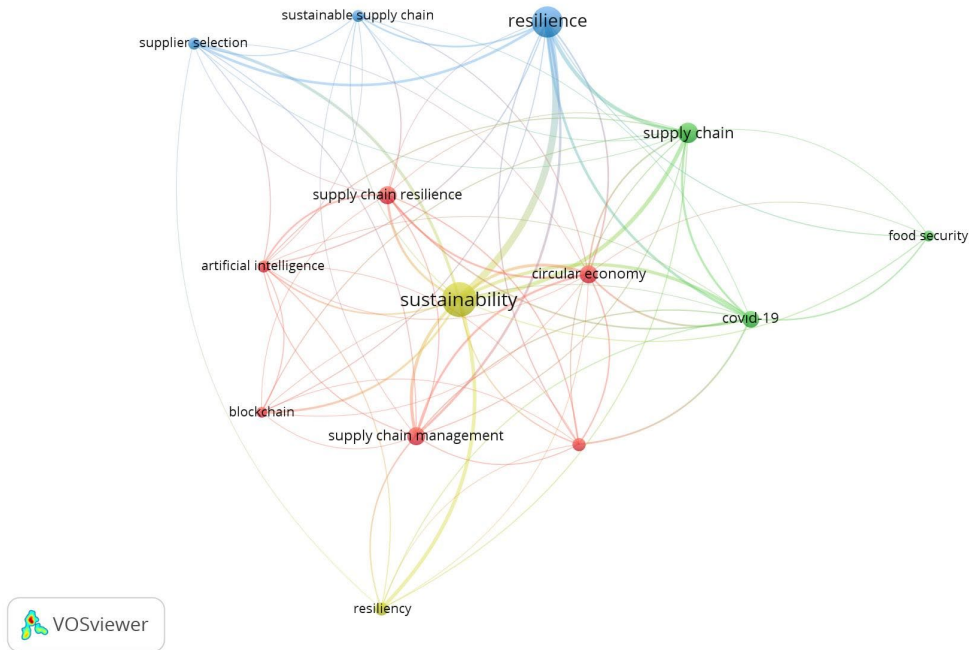
Şekil 1: Yıllara göre yayın dağılımı

Anahtar Kelime Analizi

VOSviewer kullanılarak gerçekleştirilen anahtar kelime eş-görülme (co-occurrence) analizi, alanın entelektüel ve tematik yapısını Şekil 2’de göstermektedir. Analiz sonucunda “sustainability/sürdürülebilirlik”, “resilience/dirençlilik”, “supply chain”,

“supply chain resilience” ve “circular economy/döngüsel ekonomi” kavramlarının merkezî konumda yer aldığı dört ana küme tespit edilmiştir.

Bu kümelerden ilki, sürdürülebilirlik odaklı araştırma eksenini temsil etmektedir ve “sustainability/sürdürülebilirlik”, “circular economy/döngüsel ekonomi”, “responsible consumption and production/ sorumlu tüketim ve üretim” gibi kavramları içermektedir. Bu alan, tedarik zinciri süreçlerinin çevresel ve sosyal etkilerine odaklanmakta; özellikle sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle güçlü bir bağlantı kurmaktadır. İkinci küme, dirençlilik ve kriz yönetimi ekseninde toplanmakta olup “resilience/dirençlilik”, “supply chain resilience/dirençli tedarik zinciri”, “COVID-19” ve “food security/yiyecek güvenliği” gibi kavramlarla ilişkilidir. Bu tema, pandemi sonrası dönemde artan risk yönetimi, operasyonel dayanıklılık ve krizlere karşı adaptasyon konularına yoğunlaşmıştır. Üçüncü küme, teknoloji ve dijital dönüşüm odaklıdır. “Artificial intelligence/ Yapay zeka”, “blockchain” ve “supplier selection/tedarikçi seçimi” gibi kavramların yer aldığı bu grup, tedarik zincirlerinde dijitalleşme, veri analitiği ve otomasyonun sürdürülebilirlik hedeflerine entegrasyonunu vurgulamaktadır. Son olarak, “supply chain management/tedarik zinciri yönetimi” ve “resiliency/dayanıklılık” kavramlarının oluşturduğu dördüncü küme, genel yönetim yaklaşımını ve literatürdeki metodolojik çeşitliliği temsil etmektedir. Bu sonuçlar, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri araştırmalarının çok disiplinli bir yapıya sahip olduğunu, çevresel sürdürülebilirlik, dijital dönüşüm ve operasyonel dayanıklılık eksenlerinde bütünleştiğini göstermektedir.



Şekil 2: Anahtar kelime kümeleri

Ülke ve Kurumsal İş Birliği Analizi

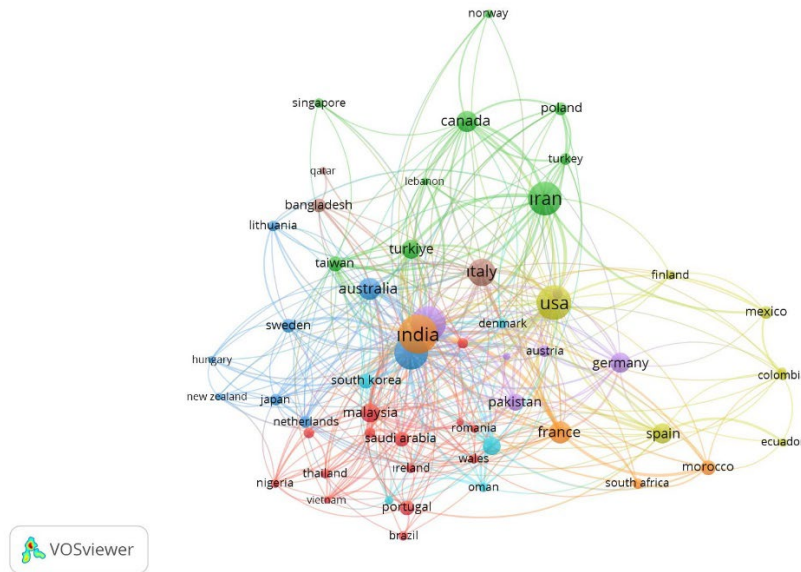
Ülke temelli eş-yazarlık (co-authorship) analizi (Şekil 3), araştırma alanında güçlü bir uluslararası iş birliği ağı bulunduğunu göstermektedir. Tablo 1’de görüldüğü üzere; Hindistan, yayın sayısı bakımından lider konumda olup küresel üretimin yoğunlaştığı Asya merkezli tedarik zincirleriyle uyumlu bir araştırma ilgisine sahiptir. ABD, en yüksek atıf ortalamasına sahip ülke olarak literatürdeki entelektüel etkiyi

yönlendirmektedir. İran, İtalya ve Avustralya ise yayın sayısı açısından öne çıkan diğer ülkelerdir.

Tablo 1: Ülke yayın ve atıf sayıları

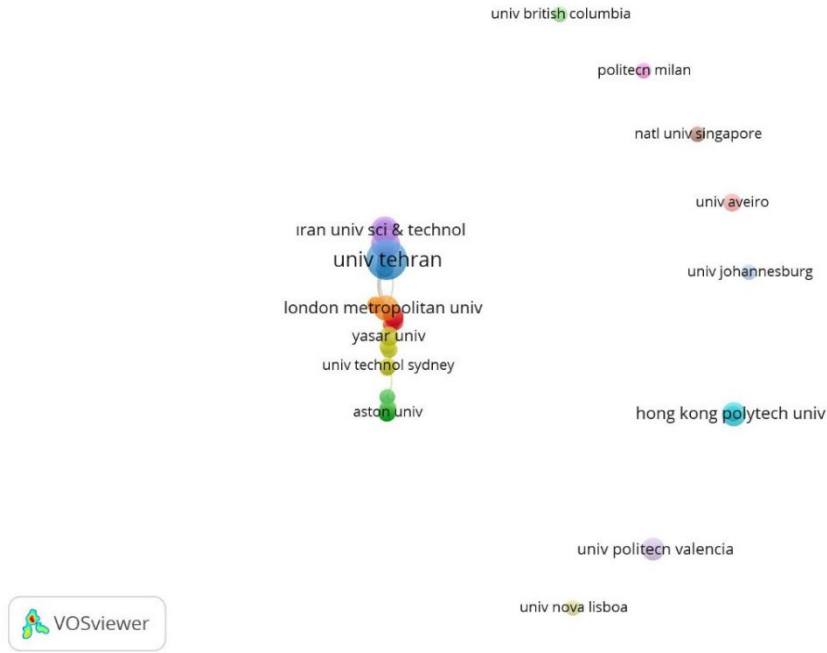
Ülke	Yayın sayısı	Atıf sayısı
INDIA	127	3156
USA	105	3485
PEOPLES R CHINA	100	1881
IRAN	97	2729
ENGLAND	94	2869
ITALY	63	1944
AUSTRALIA	41	1108
FRANCE	41	1674
CANADA	39	1239
GERMANY	36	1349
SPAIN	34	487
TURKIYE	32	326

Türkiye, 32 yayın ile 12. sırada yer almakta ve özellikle Avrupa-Asya ekseninde güçlü araştırma bağlantılarına sahip olduğu görülmektedir. İş birliği haritası, Türkiye'nin İngiltere, Hindistan, İran ve Almanya ile yoğun ortak çalışmalar yürüttüğünü ortaya koymaktadır.



Şekil 3: Eş-yazarlık

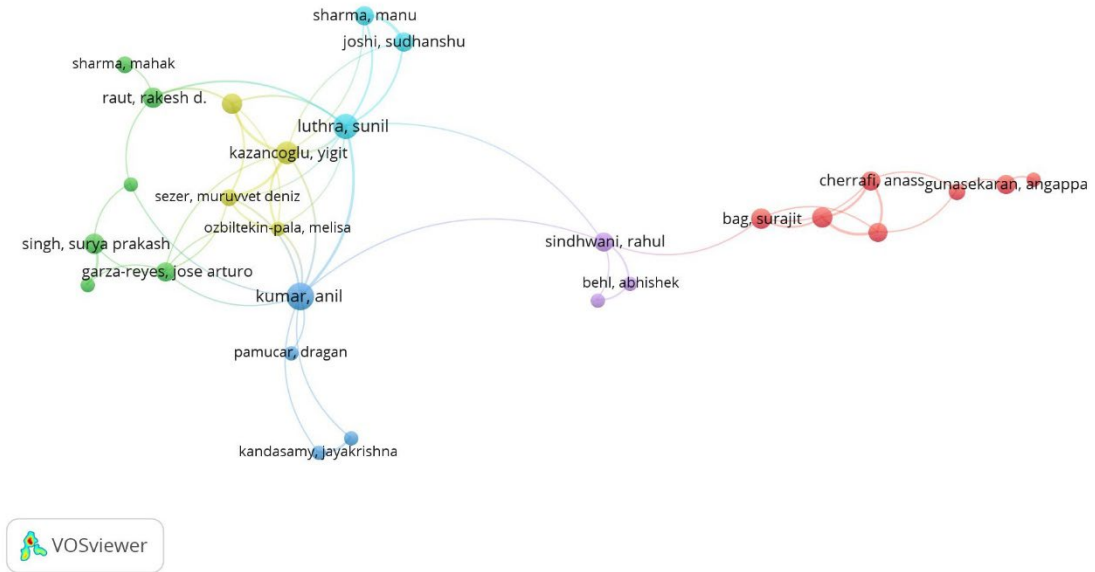
Kurumsal düzeyde ise Şekil 4'te görüldüğü üzere; Tahran Üniversitesi en fazla yayın üreten kurum olarak belirlenmiş, Yaşar Üniversitesi ise 9. sırada yer almıştır. İngiltere merkezli kurumlar, uluslararası ortak araştırmalarda en yüksek iş birliği oranına sahiptir.



Şekil 4: Kurumsal yayın düzeyi

Yazar ve Atıf Analizi

Yazar düzeyinde yapılan analizler (Şekil 5), alanda en üretken araştırmacıların Kumar, A., Luthra, S., Nayeri, S. ve Kazancoglu, Y. olduğunu göstermektedir. En fazla atıf alan yazar ise Ivanov, D. olarak öne çıkmaktadır. Ivanov'un özellikle pandemi döneminde tedarik zinciri dayanıklılığı ve dijital ikiz (digital twin) uygulamaları üzerine yaptığı çalışmalar, literatürde önemli bir referans noktası oluşturmıştır.



Şekil 5: Yazar atıf düzeyi

Bu sonuçlar, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zinciri literatürünün hem Asya merkezli üretkenlik hem de Batı merkezli atıf etkisi bakımından çift kutuplu bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Analiz bulguları, sürdürülebilirlik ve dirençlilik temalarının giderek bütünleştiğini, tedarik zincirlerinin yalnızca ekonomik verimlilik değil, aynı zamanda çevresel sorumluluk ve krizlere adaptasyon kapasitesi açısından da değerlendirildiğini göstermektedir. Özellikle pandemi sonrası dönemde “sürdürülebilir tedarik zinciri dayanıklılığı” kavramının literatürde yeni bir araştırma odağı olarak güçlendiği görülmektedir. Elde edilen veriler, dijital teknolojilerin (yapay zekâ, blokzincir, veri analitiği vb.) sürdürülebilir tedarik zinciri yönetiminde dönüştürücü bir rol üstlendiğini ve bu eğilimin önümüzdeki dönemde artarak devam edeceğini göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, 2015–2025 yılları arasında yayımlanan 794 akademik yayını inceleyerek sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirleri alanındaki bilimsel eğilimleri ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, alandaki araştırma faaliyetlerinin özellikle pandemi sonrası dönemde hız kazandığını ve tedarik zinciri yönetiminde sürdürülebilirlik ile dirençlilik yaklaşımlarının birbirini tamamlayan iki temel paradigma olarak konumlandığını göstermektedir.

Anahtar kelime analizinde “sustainability” ve “resilience” kavramlarının merkezî bir konuma sahip olması, tedarik zincirlerinin yalnızca ekonomik verimlilik açısından değil, aynı zamanda çevresel ve toplumsal sorumluluk boyutlarıyla da yeniden tanımlandığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, literatürde son dönemde öne çıkan “sustainable-resilient supply chain” kavramsal birleşimiyle uyumludur (Ivanov & Dolgui, 2021; Luthra & Mangla, 2022). Pandemi, küresel ticaret ağlarında yaşanan kırılmalıkları görünür kılmış ve dirençlilik konusunu akademik olduğu kadar yönetsel bir öncelik hâline getirmiştir. Bulgularda “COVID-19”, “food security” ve “supply chain resilience” kavramlarının sık birlikte görülmesi, kriz dönemlerinde sürdürülebilirlik ilkelerinin tedarik zinciri dayanıklılığıyla ne derece iç içe geçtiğini göstermektedir. Diğer yandan, “artificial intelligence” ve “blockchain” gibi teknolojik anahtar kelimelerin kümelerde güçlü bağlantılar kurması, dijital dönüşümün sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirlerinin temel bileşenlerinden biri hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuç, Eğilmez (2024) ve Ben-Daya vd. (2023) gibi çalışmaların da vurguladığı üzere, dijital teknolojilerin operasyonel dayanıklılığı artırmada stratejik bir rol oynadığını desteklemektedir. Ülke ve kurum bazlı analizlerde Hindistan’ın yayın sayısında liderliği, ABD’nin ise atıf etkisindeki üstünlüğü dikkat çekmektedir. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerde üretim merkezli bir araştırma ilgisi gelişirken, gelişmiş ülkelerde teorik ve model temelli çalışmaların baskın olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin ilk 15 içinde yer alması, sürdürülebilir tedarik zinciri literatürüne artan katkısını göstermekte ve bu alanda bölgesel bir bilgi üretim merkezi olma potansiyeline işaret etmektedir.

Bu araştırma, sürdürülebilirlik ve dirençlilik temalarının bibliyometrik düzeyde nasıl bütünleştiğini ortaya koyarak literatüre üç temel teorik katkı sunmaktadır: ilki, sürdürülebilirlik ve dirençlilik kavramlarının artık birbirinden bağımsız değil, bütünleşik bir çerçevede ele alındığını göstermektedir. İkincisi, anahtar kelime kümeleri, alanın “yeşil lojistik” ve “çevresel sürdürülebilirlik” ekseninden “dijital sürdürülebilir tedarik zinciri” paradigmasına doğru evrildiğini ortaya koymaktadır. Üçüncüsü, ülke ve kurum

temelli iş birliği ağları, sürdürülebilir tedarik zinciri araştırmalarının uluslararası düzeyde yüksek bir entegrasyon gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Araştırma bulguları, hem işletmeler hem de politika yapıcılar için önemli pratik çıkarımlar içermektedir. İşletmeler açısından: Dijital teknolojilerin (örneğin yapay zekâ, blokzincir, IoT) sürdürülebilirlik stratejilerine entegrasyonu, operasyonel riskleri azaltırken tedarik zinciri şeffaflığını artırmaktadır. Bu nedenle firmalar, sürdürülebilir tedarik zinciri dayanıklılığını kurumsal performans göstergeleriyle ilişkilendirmelidir. Politika yapıcılar açısından: Ülkelerin yeşil dönüşüm stratejileri ile tedarik zinciri dirençliliğini bütünleştiren ulusal politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Özellikle yeşil tedarik zinciri yatırımlarının Ar-Ge teşvikleriyle desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Genel olarak, sürdürülebilir ve dirençli tedarik zincirleri alanı, son on yılda disiplinler arası bir araştırma sahasına dönüşmüştür. Çalışmanın bulguları, bu alanın çevresel sürdürülebilirlik, dijital dönüşüm ve krizlere karşı dayanıklılık eksenlerinde şekillendiğini göstermektedir. Sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumlu dirençli tedarik zincirlerinin tasarımı, yalnızca akademik bir tartışma alanı değil; aynı zamanda işletmelerin rekabet gücünü, ülke ekonomilerinin dayanıklılığını ve küresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerini doğrudan etkileyen stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Kaynaklar

Baştuğ, M., & Kayhan, R. (2023). Dijital tedarik zinciri literatürünün bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi. *Journal of Research in Business*, 8(2), 453–481.

Block, J., Fisch, C., & Rehan, F. (2020). Religion and entrepreneurship: A map of the field and a bibliometric analysis. *Management Review Quarterly*, 70, 591–627.

Chelkha, A., Dachry, W., & Messaoudi, N. (2025). Toward resilient and sustainable supply chains: A literature review. In *International Conference on Advanced Intelligent Systems for Sustainable Development* (pp. 132–152). Springer, Cham.

de Macedo Brasil, C. V., Salles, D. M., & Fernandes, V. (2025). Logística sustentável nas empresas que compõem o índice de sustentabilidade da bolsa de valores brasileira: Aplicação da metodologia SustainLogtrack. *Fronteira: Journal of Social, Technological and Environmental Science*, 14(2), 347–372.

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285–296.

Duran, G., & Çelikkaya, S. (2019). Türkiye’de lojistik üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *GÜ İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 3(3), 152–167.

Eğilmez, G. (2024). Dijital dönüşüm ve teknoloji. *Teknoloji ve inovasyon* (ss. 13–38). Ankara: Nobel Yayınları.

Elias, A. A., Pepper, M., Gurumurthy, A., & Shukla, A. K. (2024). Sustainable and resilient supply chains: Opportunities for research. In *Sustainable and Resilient Supply Chain* (Vol. 12, pp. 1–11). Emerald Publishing Limited.

Işıklar, Z. E., & Yeşiltuna, C. (2022). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi çalışmalarının bibliyometrik analizi. *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 5(1), 100–120.

Kayhan, R., & Arslan, F. M. (2024). Tedarik zinciri dirençliliğinin şimdisi ve sonrası: Bir bibliyometrik analiz. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 369–416.

Khan, M. M., Xames, M. D., Mahmud, P., Alam, S. T., & Ibne Hossain, N. U. (2023). Economic performance analysis of a resilient and sustainable supply chain: Adoption of electric vehicles as a sustainable logistics option. In *Data Analytics for Supply Chain Networks* (pp. 197–210). Cham: Springer International Publishing.

Kocaoğlu, B., & Uluçay, U. (2024). Tedarik zincirinde direnç konulu literatürün bibliyometrik analizi. *Mühendis ve Makina*, 65(714), 146–176.

Ktite, J., & El Alaoui Amine, M. (2022). Towards a resilient and sustainable supply chain: Bibliometric analysis and systematic review of the literature. *African Scientific Journal*, 3(15), 35–35.

Kurt, S., & Kocaoğlu, B. (2025). Küresel krizler karşısında tedarik zinciri dirençliliği: Sistematik yazın taraması. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(3), 50–78.

Lu, J., Wu, D., & Dolgui, A. (2025). Construction of resilient and sustainable supply chain based on multilayer Bayesian network. *International Journal of Production Research*, 1–25.

Öztürk, O., & Gürler, G. (2021). *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Safari, L., Sadjadi, S. J., & Sobhani, F. M. (2024). Resilient and sustainable supply chain design and planning under supply disruption risk using a multi-objective scenario-based robust optimization model. *Environment, Development and Sustainability*, 26(11), 27485–27527.

Serdarasan, Ş., Yılmaz, H., Doğan, E., Koç, B., Kayır, M. H., & Çatalyürek, M. (2021). Lojistik ve tedarik zinciri alanında TR Dizin’de indekslenen çalışmaların bibliyometrik analizi.

Setyadi, A., Pawirosumarto, S., & Damaris, A. (2025). Toward a resilient and sustainable supply chain: Operational responses to global disruptions in the post-COVID-19 era. *Sustainability*, 17(13), 6167.

Tekin, M., Öztürk, D., & Bahar, İ. (2021). Tersine lojistiğin bibliyometrik analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 87–100.

Torres Vergara, J. I., Saucedo Martínez, J. A., & Olivo Lucio, D. (2024). Resilient and sustainable supply chain criteria for performance evaluation: Selection and ranking through fuzzy Delphi. *Benchmarking: An International Journal*, 31(3), 799–823.

Turgut, A. (2023). Lojistik ve tedarik zincirinde yapay zekâ çalışmaları: Bibliyometrik bir analiz. *Alanya Akademik Bakış*, 7(1), 461–480.

United Nations Conference on Trade and Development. (2025). *Review of maritime transport 2025: Staying the course in turbulent waters (UNCTAD/RMT/2025)*. https://unctad.org/system/files/official-document/rmt2025_en.pdf

Villa, R., Serrano, M., García, T., & González, G. (2023). To green or not to green: The e-commerce-delivery question. *Sustainability*, 15(16), 12161.

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429–472.

The Rise of AI Governance: A Cross-National Analysis of Generative AI Policies in Higher Education

İrfan AYHAN

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi,
irfan.ayhan@ahievran.edu.tr

Abstract: This study investigates how higher education institutions are responding to the rise of generative AI (GenAI) through formal policies and guidelines, examining their governance, ethical framing, and strategic orientation. A qualitative comparative document analysis of 38 institutional GenAI policies from 11 countries was conducted. Policies were coded across 17 categories, including governance, permitted uses, maturity levels, and ethical principles, and interpreted through new institutionalism, data governance theory, and policy borrowing perspectives. Institutions vary widely in policy maturity and orientation. A few (e.g., Oxford, Aalto) adopt structured, enforceable frameworks, while most issue mid-level or advisory guidance emphasizing awareness and ethics without strong enforcement. Four themes emerged: (1) policy maturity and orientation, (2) ethical and risk framing, (3) governance responsibilities, and (4) common strengths and weaknesses. Regional tendencies show legal-compliance emphasis in the UK, ethics in Nordic countries, decentralization in the U.S., and advisory awareness in parts of Asia and Türkiye. This study extends prior analyses by combining a cross-national dataset with a structured coding framework and theoretical triangulation. It highlights how universities balance legitimacy, protection, and innovation in governing GenAI, offering insights for educational leaders on aligning governance with pedagogy and institutional strategy.

Keywords: generative AI governance, higher education policy, academic integrity, data governance, institutional adaptation, AI ethics, comparative analysis.

Introduction

The release of ChatGPT in late 2022 marked a turning point in the visibility and adoption of generative artificial intelligence (GenAI) in higher education (McDonald et al., 2024; Qian, 2025). While AI applications had long been present in institutional systems and research infrastructures, the sudden accessibility of large language models (LLMs) to students, faculty, and administrators created an unprecedented shift in how academic work could be conceived, supported, and evaluated (Meyer et al., 2023; Liang et al., 2024; Geng & Trotta, 2024). From auto-generated essays to AI-assisted coding and personalized tutoring, GenAI technologies have rapidly moved from novelty to infrastructure, challenging the norms of academic integrity, authorship, pedagogy, and assessment (Gruenhagen et al., 2024; Johnston et al., 2024; Formosa et al., 2025; Bittle & El-Gayar, 2025; Peters & Angelov, 2025).

This transformation has triggered a wave of institutional responses. Universities are racing to define acceptable uses, mitigate risks, and support innovation, often with limited precedent or shared standards (An et al., 2025; Coates et al., 2025). In many cases, the urgency to act has outpaced the capacity for deliberative policy-making. As a result, emerging institutional policies on GenAI vary dramatically in scope, tone, and structure—ranging from informal guidance on ethical use to formalized governance frameworks with review cycles, licensing protocols, and risk taxonomies (Moore & Lookadoo, 2024; Kshetri, 2024).

Despite the rapid proliferation of GenAI policies, there remains limited comparative research on how higher education institutions are approaching governance in this area. A small but growing body of work has begun to synthesize policies across institutions. For example, Stracke et al. (2025) analysed 15 AI policies from eight European countries, while Moore and Lookadoo (2024) investigated guidance at Big Ten universities. Other studies have examined specific national or regional contexts, such as guidelines at the top 50 U.S. universities (Ullah et al., 2024), institutional approaches in 110 universities in the U.S., Japan, and China (Li et al., 2025), and policy adaptation across 40 universities from six global regions (Jin et al., 2025). Additional analyses of the top 500 universities (Xiao et al., 2023), the top 100 U.S. universities (Wang et al., 2023), and 116 R1 institutions in the U.S. (McDonald et al., 2024) further demonstrate that universities are experimenting with a range of strategies, from cautious prohibition to conditional adoption. Yet this scholarship remains fragmented: many studies are geographically bounded, narrowly focused on English-speaking or highly ranked institutions, or limited to official statements and public-facing guidelines. Few works engage with broader theoretical frameworks or longitudinal perspectives that could illuminate how universities conceptualize, negotiate, and institutionalize governance around GenAI technologies. Building on this growing body of work, the present study contributes a broader cross-national dataset (38 institutional policies from 11 countries) and applies a structured coding framework informed by new institutionalism, data governance, and policy borrowing perspectives. While the dataset captures diverse institutional and regional contexts, it does not claim comprehensive global coverage, with stronger representation from Europe, North America, and Asia-Pacific compared to Africa, Latin America, or the Middle East. Drawing on theories of new institutionalism, data governance, and policy borrowing, it asks:

- (1) How do higher education institutions articulate generative AI use through formal policy documents, and what variation exists in scope, maturity, and governance structures?
- (2) What patterns can be observed in institutional AI policies regarding academic integrity, assessment practices, and disclosure requirements?
- (3) To what extent do current institutional policies represent proactive governance frameworks versus reactive, awareness-focused guidance?
- (4) What implications do these emerging patterns hold for institutional leadership, data governance, and strategic decision-making in higher education?

By analysing how universities conceptualize risk, assign responsibility, and articulate values, this paper contributes to a broader understanding of institutional adaptation in the face of technological disruption. The goal is not to evaluate the technical adequacy of AI tools, but to examine how universities govern their use—through policy as a means of negotiation, protection, and transformation.

Methods

This study adopts a qualitative comparative document analysis (CDA) approach to examine how higher education institutions (HEIs) around the world are responding to generative artificial intelligence (GenAI) through formal policies and guidance. CDA enables a systematic and contextualized analysis of textual documents as artifacts of institutional behaviour, values, and governance structures (Bowen, 2009). The focus is on how policies reflect risk awareness, ethical priorities, and organizational readiness in the face of technological disruption. The dataset comprises 38 institutional-level GenAI

policy documents from higher education institutions in 11 countries across Europe, North America, Asia, and Australia. Documents were selected based on the following criteria:

- a) Publicly accessible via official university websites, policy portals, or governance reports
- b) Explicitly addressed GenAI tools (e.g., ChatGPT, Copilot) in teaching, learning, or research
- c) Published or updated between 2023 and 2025
- d) Included both binding policies (e.g., institutional guidelines, codes of conduct) and non-binding advisories (e.g., toolkits, ethical guidance)

Institutions were purposefully sampled to ensure geographic diversity, variation in maturity levels, and representation across research-intensive and teaching-focused universities. Although purposive sampling ensured geographic diversity, the dataset reflects the availability of publicly accessible policies, which are more common in high-resource or Anglophone contexts. This introduces a regional bias that should be taken into account when interpreting patterns as ‘global. A list of all included universities can be found in Appendix A. Unlike prior analyses that often restricted themselves to single regions or top-ranked universities, this study purposefully samples institutions of varied profiles—research-intensive and teaching-focused—across multiple regions. The coding schema captures 17 dimensions, offering a systematic and replicable basis for comparison. All policy documents were imported into a coding matrix aligned with a predefined extraction framework. A hybrid coding strategy was used, combining deductive categories derived from the literature (e.g., policy orientation, ethical principles, maturity level) with inductive codes that emerged during close reading (e.g., mention of accessibility, role-specific obligations, reference to local AI sandbox platforms). Documents were coded independently and then synthesized into a comparative database to identify patterns and divergences across institutions. Special attention was paid to how policies conceptualized:

- a) Permitted and restricted uses of GenAI
- b) Governance structures and stakeholder responsibilities
- c) Risk framings (e.g., privacy, academic integrity, misinformation)
- d) Review processes and policy evolution

The final coding schema included the following 17 fields (aligned with the extraction table) as shown in Table 1 below:

Table 1. Coding categories and descriptions

Code Category	Description
Country	National context of the institution
University	Institutional name
Policy Title	Title of the AI-related policy/guideline
Date Published	Year of publication or last update
Document Type	Format (e.g., institutional policy, guidance)
Governance Bodies	Units responsible for drafting/enforcing the policy
Permitted Uses	Approved functions of GenAI in HE contexts
Restricted Uses	Prohibited applications or conditions
Licensed Tools	Specific AI tools officially supported or approved

Code Category	Description
Ethical Principles	Underlying values (e.g., transparency, equity, privacy)
Risk Focus	Main concerns addressed (e.g., plagiarism, bias)
Stakeholder Scope	Target users (e.g., students, staff, researchers)
Review Process	Described frequency or structure of review
Policy Orientation	Descriptive stance (e.g., enabling, cautious)
Maturity Level (1–5)	Assigned level of policy development (1 = nascent, 5 = institutionalized)

The interpretation of results is guided by three complementary frameworks:

- 1) New Institutionalism (Meyer & Rowan, 1977): to understand how universities respond to external legitimacy pressures when formalizing AI policies.
- 2) Data Governance Theory (Viljoen, 2021): to assess how policies handle privacy, control, and data integrity.
- 3) Policy Borrowing and Lending (Steiner-Khamisi, 2012): to explore signs of convergence or localization in global GenAI policy trends.

These perspectives allow for both a descriptive and critical reading of institutional policies as products of strategic governance and cultural positioning.

Findings

The cross-institutional analysis of generative AI policies in higher education reveals substantial variation in how universities are managing the rapid rise of these technologies. Despite a shared sense of urgency, policy responses differ significantly in depth, scope, and strategic orientation. Four major themes emerged from the data: (1) policy maturity and orientation, (2) ethical and risk framing, (3) governance structures and stakeholder engagement, and (4) structural strengths and weaknesses. These themes reflect both convergence and divergence in how institutions perceive and govern AI technologies in academic settings.

a. Policy maturity and orientation

Policy maturity ranged widely across institutions. Using a five-point maturity scale, only a small number of institutions demonstrated a fully institutionalized approach (Level 5), where AI policies are structured, reviewed, enforced, and supported by licensing and governance frameworks. Among these, the University of Oxford stands out, with a policy that outlines four major risk domains, assigns governance responsibilities to specific offices (e.g., Information Compliance, AI Competency Centre), and enforces usage restrictions through tool licensing and internal data handling protocols.

Most institutions, however, fell between Levels 2 and 3. These policies recognize the implications of generative AI, offer broad guidance, and recommend responsible use, but lack clear implementation procedures, differentiated governance structures, or scheduled review processes. The University of Helsinki and Tampere Universities fall into this middle category—offering practical, role-based advice and security-conscious tool access (e.g., Copilot via institutional login), but with limited articulation of enforcement mechanisms or pedagogical frameworks.

At the lower end of the spectrum (Level 1–2), several institutions—particularly some in Asia and Türkiye—issued minimal or preliminary guidance. These documents were

typically framed as awareness resources rather than enforceable policies and lacked structured implementation strategies. In such cases, references to AI are often embedded in broader IT or academic integrity guidelines without a dedicated policy framework. Institutional orientations toward generative AI ranged from risk-averse and compliance-driven to innovation-supportive and open-ended. Oxford exemplifies a cautious yet enabling stance, providing licensed tools while prohibiting use of open platforms for sensitive data. In contrast, Tampere adopts a more adoption-oriented tone, encouraging exploratory use of AI tools while stressing data protection. Helsinki and Aalto strike a middle ground, combining ethical and technical guidance with an emphasis on institutional tool environments. It is important to note that high maturity in policy formalization does not always correlate with practice-level adoption, and conversely, several institutions with minimal formal policies report widespread experimental use of AI tools through sandboxing or faculty-led initiatives. This suggests that policy development and practical adoption often evolve on parallel but not synchronized tracks. Rather than representing contradictions, these contrasting orientations reflect a strategic spectrum: some institutions adopt compliance-first policies designed to minimize legal and reputational risk, while others prioritize enabling innovation and pedagogical experimentation, and still others seek a middle ground by cautiously integrating GenAI under clear conditions.

b. Ethical principles and risk framing

Ethical principles form a key component of GenAI policies. The most widely shared values include privacy, human oversight, academic integrity, and user accountability. However, in many mid-level or advisory policies, these ethical principles appear more as declarative statements than as enforceable norms, raising questions about whether their role is primarily symbolic rather than operational. Institutions such as Aalto University have gone further, incorporating principles of transparency, research reproducibility, and authorship integrity, particularly in contexts involving publication and artistic production. Helsinki emphasizes GDPR compliance and user responsibility, requiring that sensitive or confidential data never be entered into unlicensed tools.

Risks are generally framed around four core areas: data confidentiality, misinformation or hallucinated content, academic misconduct, and intellectual property violations. Among the higher maturity institutions, these risks are not only described but also operationalized into actionable restrictions or tool-specific policies. For instance, Oxford prohibits uploading internal data into any non-licensed GenAI environment and outlines distinct risk categories. At Aalto, researchers are guided to disclose AI involvement in published work and are warned against attributing authorship to AI. Conversely, many mid-level or emerging policies limit their discussion of risk to general statements, cautioning users about potential misuse without offering clear definitions or thresholds. In several institutions, policies focus primarily on awareness, with limited ethical framing and few references to specific principles such as fairness, equity, or transparency.

c. Governance structures and stakeholder scope

Governance responsibility is one of the most uneven dimensions in the dataset. At the most developed institutions, governance responsibilities are clearly distributed across specialized units, such as IT, academic leadership, information compliance, and ethics committees. Oxford's governance is tripartite, involving GRC, the Information Compliance team, and the AI Competency Centre. Aalto draws on national research integrity standards (TENK) and provides role-specific ethical guidance, particularly for researchers and artists.

In contrast, many policies—especially those at earlier stages of development—assign no explicit responsibility for AI governance beyond a general academic or administrative office. Some institutions refer to university-wide task forces or working groups, but do not define their authority or reporting obligations. The absence of dedicated governance structures is particularly evident in institutions where AI policies are embedded within IT FAQs or faculty advisories rather than positioned as standalone regulatory documents. Stakeholder differentiation is also highly inconsistent. While most policies apply universally to staff and students, few provide detailed guidance tailored to different roles. Helsinki is one of the exceptions: it provides differentiated access to tools like CurreChat (limited to users over 18) and distinguishes between student, faculty, and researcher access to various AI services. At other institutions, particularly those with emerging policies, all users are addressed as a single undifferentiated group, which reduces the policy’s practical usability in teaching, research, or administrative contexts.

d. Notable features and structural weaknesses

Several institutions demonstrated noteworthy features in their approach to GenAI policy. Oxford’s policy includes version control, tiered risk categories, and explicit restrictions on free AI tools, such as ChatGPT’s public version. Aalto includes an ethics-informed framework for researchers and explicitly aligns with international publishing standards (e.g., Nature, Science) in prohibiting AI authorship. Helsinki distinguishes tool access by user category and emphasizes data labelling and secure translation workflows using university-supported tools. Tampere’s policy encourages adoption through toolkits and user-friendly Copilot integration, supported by centralized training offerings.

At the same time, recurring weaknesses were evident across the sample. A majority of policies do not specify a review schedule or update mechanism, despite the rapid evolution of generative AI tools. Several policies prohibit the use of non-institutional tools but fail to provide equivalent licensed alternatives, creating barriers for equitable access and academic innovation. Few policies directly engage with the integration of AI in curriculum design, assessment practices, or faculty development, leaving gaps in pedagogical implementation. Authorship guidelines are inconsistently addressed—many prohibit attributing authorship to AI, but few offer concrete templates or disclosure examples. In a number of institutions, particularly those in early stages of policy development, documents appear more aligned with IT risk documentation than with educational policy or governance frameworks.

e. Emerging patterns and regional tendencies

Regional differences in policy framing are beginning to emerge. UK institutions, such as Oxford and Cambridge, tend to emphasize legal risk, cybersecurity, and compliance, often integrating AI policy into broader IT governance frameworks. Nordic universities, including Aalto and Helsinki, place stronger emphasis on ethical responsibility, data protection, and user guidance, often aligning closely with GDPR requirements and research ethics frameworks. North American institutions often exhibit decentralized governance, issuing guidance at the faculty or departmental level, which allows flexibility but can result in inconsistency. In other contexts where GenAI policies are still developing—including several Asian and Turkish universities—documents are primarily advisory and focus on raising awareness rather than establishing enforceable standards or governance protocols. These institutions may reflect broader structural or regulatory constraints but highlight the global unevenness in AI readiness and policy responsiveness. These findings should be read as illustrative rather than fully representative of global higher education. Institutions in Africa, Latin America, and other parts of Asia remain

underrepresented, partly due to the limited availability of public-facing AI policy documents. This unevenness highlights the importance of future research that extends beyond well-resourced and Anglophone institutions.

Discussion

The uneven institutionalization of GenAI policies can be understood as the product of three interacting pressures: New Institutionalism, Data Governance Theory, and Policy Borrowing & Lending. From a New Institutionalism perspective, many policies are shaped less by careful technical assessment than by external legitimacy pressures. Institutions often emulate recognizable structures—such as risk categories, governance bodies, or licensing language—that signal compliance and seriousness to regulators, funders, and peer universities. This dynamic is particularly visible in the ethical framing of policies. Values such as privacy, transparency, and fairness are repeatedly invoked. Yet in many cases they function symbolically, signaling legitimacy to external audiences, rather than being translated into enforceable mechanisms.

This pattern helps explain why a few high-status universities (e.g., Oxford) publish highly structured, enforceable policies. By contrast, many other institutions release advisory, awareness-focused documents. The former embody institutionalized “best practice” scripts, while the latter rely on ritualized language to demonstrate responsiveness without deep implementation capacity. This also clarifies the tension between policy maturity and practice. Formalized policies are often driven by legitimacy and risk-management imperatives, while practice-level adoption follows innovation and pedagogical experimentation. As a result, mature policies may lag behind fast-moving classroom uses, while less formal institutions may experience practice outpacing governance.

Data Governance Theory helps explain both the substance and variation of these policy scripts. High-maturity policies tend to operationalize data-classification logics. They specify what data may or may not be uploaded, where vendor contracts are required, and who is responsible for vendor vetting. These measures reflect a relational view of data flows and institutional control. By contrast, many mid- and low-maturity policies emphasize broad ethical language—privacy, integrity, transparency—but stop short of assigning clear stewardship responsibilities or outlining enforcement mechanisms. As a result, their approach to data governance remains porous in practice. This distinction is evident in the sample. Oxford and several Nordic institutions explicitly map risk domains and define licensing controls. In comparison, many advisory documents—such as those from several Turkish and Asian universities—frame data concerns as general cautions rather than actionable governance structures.

The pattern supports Viljoen’s (2021) argument that robust governance requires mechanisms specifying control, accountability, and relational responsibilities for data. Finally, the analysis highlights a strategic continuum. Restrictive models protect institutional liability but may also stifle innovation. Enabling models encourage experimentation but carry greater risks. Hybrid approaches attempt to balance these logics, suggesting that governance design is as much about managing tensions as about setting rules.

Policy Borrowing & Lending provides a third explanatory lens, highlighting both convergence and localized adaptation. Convergence is evident where global actors and high-prestige universities propagate policy templates—such as risk taxonomies, prohibitions on uploading sensitive data, and disclosure requirements for AI use—that others then adopt or adapt.

At the same time, local conditions drive clear differentiation. Legal regimes such as the GDPR in Nordic countries, institutional histories of centralized versus decentralized governance in the U.S., and resource constraints in Türkiye and parts of Asia shape policy responses. Nordic institutions emphasize GDPR-aligned data protection and research-ethics linkages. U.S. universities foreground faculty autonomy and flexible, living-document approaches. Turkish and Asian institutions often issue advisory, awareness-raising guidelines that reflect limited administrative capacity or different regulatory priorities. These patterns align with Steiner-Khamsi's view that borrowing rarely results in uniform transfer; instead, policies are selectively adopted, translated, and reinterpreted within local institutional fields (Steiner-Khamsi, 2012).

Comparing these theoretical readings with prior empirical work yields a mixed confirmation. Studies of high-profile universities report similar heterogeneity and the adoption of legitimacy-signalling practices (McDonald et al., 2024; Moore & Lookadoo, 2024), which supports the New Institutionalism interpretation. Cross-national analyses also corroborate regional tendencies noted here, particularly the Nordic emphasis on data protection and ethics (Stracke et al., 2025; Jin et al., 2025). Other work, however, highlights rapid and practice-oriented adoption of AI tools at scale. Studies of operational integrations and experimental sandboxes suggest that implementation may outpace or bypass formal policy (Xiao et al., 2023; Li et al., 2025). This nuance is important because it shows the limits of treating policy documents as perfect proxies for institutional behaviour. In some contexts, practice may advance faster than governance, underscoring the need to read policies alongside lived adoption.

Two tensions from the findings deserve emphasis. The first concerns the ritualization of policy language, a risk highlighted by New Institutionalism. In such cases, institutions issue sophisticated-seeming policies that signal conformity but provide little operational support. This produces a risk of “decoupling,” where formal statements do not align with practice. It is especially visible where prohibitions on non-licensed tools exist without any provision of institutional alternatives, creating inequities in access and encouraging shadow practices.

The second tension involves data governance. Strong restrictions on external tools can protect privacy and compliance but may also constrain pedagogical innovation. Without parallel strategies such as licensed alternatives or controlled sandboxes, rigorous governance can inadvertently block experimentation and teaching improvements. Both tensions illustrate the trade-offs institutions must navigate as they balance legitimacy, protection, and innovation.

Practical implications for institutional leaders follow directly from the combined theoretical lens. Policies should not remain at the level of declarative ethics but instead evolve into actionable governance frameworks. Three priorities stand out. First, policies should specify governance roles and reporting lines, including data stewards, procurement vetting, and ethics review for AI-enabled research. Second, prohibitions on certain tools should be paired with viable institutional alternatives, operationalizing data-classification and vendor-contract requirements. Third, policies should incorporate structured review cycles and provide pedagogical support, such as assessment redesign and faculty development. These recommendations align with prescriptive scholarship that calls for clearer governance and pedagogy-aligned AI policy (Moore & Lookadoo, 2024; Peters & Angelov, 2025).

Limitations and future research

This document-analytic strategy captures the formal content of policies but cannot fully reveal implementation fidelity, informal routines, or rapid revisions made after public posting. As others have noted, institutional guidance is often decentralized, fluid, and patchy. Policies may also be updated more quickly than comparative datasets can track (McDonald et al., 2024; Ullah et al., 2024). In addition, while the theoretical triad applied here helps explain variation, it is not exhaustive. Other mechanisms—such as funding constraints, national regulatory pressures, or vendor partnerships—likely shape institutional choices as well. Disentangling these influences will require complementary methods such as interviews and process-tracing.

To deepen causal claims, mixed-methods follow-up will be essential. Interviews with governance actors can unpack motives behind borrowing and adoption decisions. Ethnographic or survey research could trace how policies shape classroom practice and researcher behaviour. Longitudinal tracking would reveal how review cycles and tool rollouts affect policy evolution. Comparative studies that connect policy documents to procurement records, training participation, and incident reports would be especially valuable for assessing whether policies are primarily performative or genuinely operative. Future work should also address questions of equity and access. Prohibitions that are not accompanied by institutional alternatives may differentially disadvantage students and staff, reinforcing existing inequalities. Exploring these distributive effects represents a pressing line of inquiry that directly follows from the Data Governance findings of this study.

Conclusion

Interpreting GenAI policies through new institutionalism, data governance theory, and policy borrowing & lending offers a coherent account of why institutions vary and what that variation means in practice. Policies emerge simultaneously as legitimacy signals, as attempts at relational control over data, and as borrowed templates selectively adapted to local constraints. By combining cross-national policy mapping with theoretical analysis, this paper contributes an original framework for understanding how institutions negotiate legitimacy, protection, and innovation in their governance of generative AI. In doing so, it extends prior descriptive mappings and offers a richer explanation of institutional diversity.

Risk-averse and innovation-supportive policies should not be seen as opposites but as complementary strategies within higher education governance. Together, they illustrate the diverse ways institutions balance protection with opportunity. This spectrum highlights governance not as a binary choice but as a set of strategic trade-offs. Ethical principles operate in a similar dual fashion. They act both as genuine normative anchors and as symbolic legitimacy scripts, which explains why they are ubiquitous across policies yet unevenly operationalized in practice. Recognizing these multiple logics helps clarify the strengths of mature policies—such as clear governance structures and data protections—while also exposing their limits, including risks of decoupling and inequities in access. For institutional leaders, this points to the need for integrated approaches that connect legitimacy with execution.

Taken together, these insights underscore the complex but patterned ways in which universities are responding to GenAI. Importantly, the institutionalization of AI policy is not necessarily predictive of adoption intensity. Governance and practice often evolve on different timelines, which highlights the need to study them together rather than in isolation. Future research should also address the regional unevenness in available data.

Extending analysis to institutions in underrepresented regions—particularly in Africa, Latin America, and parts of Asia—will be essential for capturing alternative governance logics and adoption pathways. Such work would provide a more comprehensive picture of how universities worldwide negotiate the challenges of legitimacy, protection, and innovation in the age of GenAI.

References

- An, Y., Yu, J., & James, S. (2025). Investigating the higher education institutions' guidelines and policies regarding the use of generative AI in teaching, learning, research, and administration. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 22(10), <https://doi.org/10.1186/s41239-025-00507-3>.
- Bittle, K., & El-Gayar, O. (2025). Generative AI and Academic Integrity in Higher Education: A Systematic Review and Research Agenda. *Information*, 16(4), 296. <https://doi.org/10.3390/info16040296>.
- Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>.
- Coates, H., Croucher, G., & Calderon, A. (2025). Governing Academic Integrity: Ensuring the Authenticity of Higher Thinking in the Era of Generative Artificial Intelligence. *Journal of Academic Ethics*, 23, 2015–2028. <https://doi.org/10.1007/s10805-025-09639-7>.
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160. <https://doi.org/10.2307/2095101>.
- Formosa, P., Bankins, S., Matulionyte, R., & et, a. (2025). Can ChatGPT be an author? Generative AI creative writing assistance and perceptions of authorship, creatorship, responsibility, and disclosure. *AI & SOCIETY*, 40, 3405–3417. <https://doi.org/10.1007/s00146-024-02081-0>.
- Geng, M., & Trotta, R. (2024). Is ChatGPT Transforming Academics' Writing Style? . *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2404.08627>.

- Gruenhagen, J. H., Sinclair, P. M., Carroll, J., Baker, P. R., Wilson, A., & Demant, D. (2024). The rapid rise of generative AI and its implications for academic integrity: Students' perceptions and use of chatbots for assistance with assessments. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 7(100273), <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100273>.
- Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence In Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. The Center for Curriculum Redesign, Boston. <https://doi.org/10.58863/20.500.12424/4276068>.
- Jin, Y., Yan, L., Echeverria, V., & et, a. (2025). Generative AI in higher education: A global perspective of institutional adoption policies and guidelines. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 8, 100348. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100348>.
- Johnston, H., Wells, R., Shanks, E., & et, a. (2024). Student perspectives on the use of generative artificial intelligence technologies in higher education. *International Journal for Educational Integrity*, 20(2), <https://doi.org/10.1007/s40979-024-00149-4>.
- Kshetri, N. (2024). The academic industry's response to generative artificial intelligence: An institutional analysis of large language models. *Telecommunications Policy*, 48(5), 102760. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2024.102760>.
- Li, M., Xie, Q., Enkhtur, A., & et, a. (2025). A Framework for Developing University Policies on Generative AI Governance: A Cross-national Comparative Study. *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.02636>.

- Liang, W., Zhang, Y., Wu, Z., Lepp, H., Ji, W., Zhao, X., & et, a. (2024). Mapping the increasing use of LLMs in scientific papers. *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2404.01268>.
- McDonald, N., Johri, A., Ali, A., & Hingle, A. (2024). Generative Artificial Intelligence in Higher Education: Evidence from an Analysis of Institutional Policies and Guidelines. *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2402.01659>.
- Meyer, J. G., Urbanowicz, R. J., Martin, P. C., & et, a. (2023). ChatGPT and large language models in academia: opportunities and challenges. *BioData Mining*, 16(20), <https://doi.org/10.1186/s13040-023-00339-9>.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *The American Journal of Sociology*, 83(2), 340-363. doi:10.1086/226550
- Moore, S., & Lookadoo, K. (2024). Communicating Clear Guidance: Advice for Generative AI Policy Development in Higher Education. *Business and Professional Communication Quarterly*, 87(4), 610-629. <https://doi.org/10.1177/23294906241254786>.
- Peters, M., & Angelov, D. (2025). Redefining assessment tasks to promote students' creativity and integrity in the age of generative artificial intelligence. *International Journal for Educational Integrity*, 21(25), <https://doi.org/10.1007/s40979-025-00201-x>.
- Qian, Y. (2025). Pedagogical Applications of Generative AI in Higher Education: A Systematic Review of the Field. *TechTrends*, <https://doi.org/10.1007/s11528-025-01100-1>.

- Steiner-Khamsi, G. (2012). Understanding Policy Borrowing and Lending: Building Comparative Policy Studies. In *World Yearbook of Education 2012* (pp. 3-17). Routledge.
- Stracke, C. M., Griffiths, D., Pappa, D., & et, a. (2025). Analysis of Artificial Intelligence Policies for Higher Education in Europe. *International Journal of Interactive Multimedia and Artificial Intelligence*, 9(5), <https://doi.org/10.9781/ijimai.2025.02.011>.
- Ullah, M., Naeem, S., & Boulos, M. N. (2024). Assessing the Guidelines on the Use of Generative Artificial Intelligence Tools in Universities: A Survey of the World's Top 50 Universities. *Big Data and Cognitive Computing*, 8(12), 194. <https://doi.org/10.3390/bdcc8120194>.
- Viljoen, S. (2021). A Relational Theory of Data Governance. *The Yale Law Journal*, 573-654.
- Wang, H., Dang, A., Wu, Z., & Mac, S. (2023). Generative AI in Higher Education: Seeing ChatGPT Through Universities' Policies, Resources, and Guidelines . *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2312.05235>.
- Xiao, P., Chen, Y., & Bao, W. (2023). Waiting, Banning, and Embracing: An Empirical Analysis of Adapting Policies for Generative AI in Higher Education. *arXiv*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.18617>.

Appendix A. List of countries and institutions included in the study

Country	Institutions
UK	Oxford, UCL, Sheffield, Open University
USA	Columbia, Stanford, UC Berkeley, University of Michigan
Germany	LMU Munich, Humboldt, TU Berlin
Australia	ANU, Sydney, Monash, Melbourne
Türkiye	METU, Koç, Sabancı, Boğaziçi
Japan	University of Tokyo, Keio, Osaka University
Finland	University of Helsinki, Aalto, Tampere

Geç Orta Çağ'a ait bir Reform Belgesi: Reformatio Sigismundi

Dr. Öğr. Üyesi Seda Özmen

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Teoman Duralı İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
ozmenseda@beun.edu.tr

Özet: 15. yüzyılın ilk yarısı, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun siyasi, dini ve toplumsal yapısında derin krizlerin yaşandığı bir dönem olarak dikkat çeker. Papalığın otorite kaybı, konsilyarizm tartışmaları, Hussit hareketinin yarattığı istikrarsızlık ve Osmanlı ilerleyişi, imparatorluğu köklü reform talepleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Bu atmosferde 1439 yılında Basel Konsili sırasında kaleme alınan Reformatio Sigismundi, hem kilisenin içsel yozlaşmasına karşı önlemler öngören hem de feodal düzenin keyfi uygulamalarına meydan okuyan kapsamlı bir reform programı olarak ortaya çıkmıştır. Eser anonimdir, ancak içerikteki laik ve şehirli ton, yazarın ruhban sınıfından ziyade burjuva çevrelere yakın olduğunu düşündürmektedir.

Metin iki temel eksende şekillenir: ilki ruhban sınıfına yönelik düzenlemeler, ikincisi ise laik toplumsal kesimlere dair reform önerileridir. İlk kısımda papalık ve kardinallerden manastır topluluklarına kadar her düzeyde ruhban için maaş sınırlamaları, görev tanımları ve dünyevi iktidardan uzaklaşma çağrısı yapılır. Simoni, açgözlülük ve dünyevileşme en temel yozlaşma nedenleri olarak görülür. Ruhbanın yargı, ticaret ve mülk biriktirme gibi faaliyetleri kesin biçimde reddedilir. Bu talepler, yalnızca dini değil aynı zamanda toplumsal bir şikâyetin ifadesidir. Eserin ikinci eksenini, laik düzenlemeler üzerinedir. Burada soyluların ve şövalyelerin asli görevlerinden saptığı, halkı korumak yerine onları ezdikleri sert ifadelerle eleştirilir. “İster soylu ister soylu olmayan, zengin ya da fakir, büyük ya da küçük olsun; kim vaftiz edilmiş ve iman etmişse, hepsi İsa Mesih'te birer uzuv sayılmaktadır” cümlesiyle feodal hiyerarşinin dini meşruiyeti reddedilir. Bu yaklaşım, yalnızca serfliğe değil, prenslerin ve beylerin “efendilik” iddiasına da karşı çıkar. Kentler, loncalar ve ticari hayat da yozlaşmadan azade değildir; yazar, ölçü ve fiyatlarda adalet, loncaların dürüstlük içinde faaliyet göstermesi gerektiğini vurgular. Adalet düzeni, rüşvet ve keyfi vergilendirme eleştirileriyle birlikte, imparatorluk yararına işler bir mali sistem kurulması gerektiği şeklinde formüle edilir.

Reformatio Sigismundi, yalnızca bir kilise reform metni değil, aynı zamanda imparatorluk anayasası niteliğinde bir programdır. Ruhani ve dünyevi olanın açıkça ayrılması gerektiğini öne süren metin, papalık otoritesini sınırlarken aynı zamanda feodal soyluların ayrıcalıklarını da hedef almıştır. Böylelikle hem imparatorluk otoritesini güçlendirmeyi hem de şehirli-burjuva çıkarlarını korumayı amaçlamıştır. Her ne kadar köylü ayaklanmalarının doğrudan sebebi olmasa da bu eser Geç Orta Çağ'da Reformasyon'a giden sürecin en önemli düşünsel öncüllerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle çalışmada eserin içerdiği kilise ve imparatorluk düzenlemelerini tarihsel bağlamında incelenmiş, metnin içerik analizi ile dönemin siyasal ve toplumsal gelişmeleri karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Reform, Basel Konsili, Kilise, İmparatorluk, Orta Çağ.

Giriş

15. yüzyılın ilk yarısı, Avrupa'da siyasal, dini ve toplumsal dönüşümlerin hızlandığı bir dönemdi. Özellikle Kutsal Roma İmparatorluğu'nun içine sürüklendiği kurumsal ve mali krizler, kilisenin derinleşen yozlaşması ve artan toplumsal huzursuzluklar, farklı kesimlerden reform taleplerinin yükselmesine zemin hazırladı. Bu taleplerin en dikkat

çekici ürünlerinden biri, 1439 yılında Basel Konsili sırasında anonim bir yazar tarafından kaleme alınan *Reformatio Sigismundi*'dir. Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, İmparator Sigismund'un (öl.1437) reform düşüncelerine atıf yapar, ancak onun doğrudan eseri değildir. Araştırmalar, metnin hem şehirli-burjuva sınıfların çıkarlarını hem de imparatorluk otoritesini güçlendirmeye yönelik bir program sunduğunu göstermektedir. Bu program, hem kilise içindeki yozlaşmaya karşı sert tedbirler önermesi hem de laik düzenlemelerle imparatorluğu yeniden yapılandırmayı hedeflemesi bakımından çağının radikal metinlerinden biridir (Quander, 2023: 15-16).

Reformatio Sigismundi'nin yazarı anonimdir. Ancak eserin içeriğinde açıkça görülen tarafgirlik, onu kaleme alan kişinin ruhban sınıfına değil, şehirli çevrelere yakın biri olduğunu düşündürmektedir. Nitekim belgede, kilisenin malî ve siyasi ayrıcalıklarının sert biçimde sınırlandırılması talep edilirken, şehirlerin ve imparatorluğun çıkarları güçlü biçimde savunulmaktadır. Ayrıca 'kimse kimsenin malı değildir' ifadesiyle serfliğe karşı açık bir tutum sergilenmekte, feodal düzene yönelik köklü bir eleştiri dile getirilmektedir. Her ne kadar ilerleyen yüzyıllarda bu metin kimi zaman köylü savaşlarının habercisi ya da feodal düzene karşı devrimci bir manifesto olarak değerlendirilmişse de böyle okumalar anakronik olup eserin çağdaş bağlamdaki gerçek amacını yansıtmamaktadır. Bu yönleriyle eser, dönemin en önemli tartışma platformu olan Basel Konsili'yle doğrudan ilişkili olup, burada öne çıkan reform taleplerinin ve imparatorluk tarafındaki beklentilerin bir yansımasıdır (Boockmann, 1979: 514-541).

Siyasi Bağlam

Reformatio Sigismundi'nin ortaya çıktığı dönem, Kutsal Roma İmparatorluğu için siyasal ve toplumsal açıdan çalkantılı bir süreçti. 14. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan iklim soğuması, veba salgınları, tarımsal kıtlıklar ve açlık, toplumda geniş bir huzursuzluğa yol açmış, yerleşik otoritelere duyulan güveni sarsmıştı. Bu ortamda John Wyclif'in papalık otoritesine yönelttiği eleştiriler ve Jan Hus'un Bohemya'da giderek artan etkisi, kilisenin meşruiyet krizini daha da derinleştirdi. Hus'un aforoz edilmesi ve ardından patlak veren Hussit savaşları, yalnızca Bohemya'da değil, imparatorluğun bütününde siyasal dengeleri sarsıcı etkiler yarattı. Aynı dönemde Büyük Bölünme (1378–1417) ile kilise iki hatta üç rakip itaat arasında bölünmüş; bu parçalanma, içeride dini otoriteyi aşındırırken, dışarıda Osmanlı ilerlemesi giderek büyüyen bir tehdit olarak algılanıyordu. Tüm bu gelişmeler, çağdaşların gözünde kilisenin ve imparatorluğun köklü bir reforma ihtiyaç duyduğunu açıkça ortaya koydu (Quander, 2023: 17).

İmparator Sigismund, bu koşullar içinde bir yandan Bohemya'daki dini ve toplumsal çatışmalarla uğraşmak zorunda kalırken, diğer yandan prenslerin artan bağımsızlık talepleriyle karşı karşıyaydı. Bu nedenle merkezi otoritenin yeniden tesis edilmesi yönünde beklentiler yükselmişti. Bu beklentiler, Sigismund'un çağrısıyla toplanan Konstanz Konsili'nde (1414-18) ve ardından gelen Basel Konsili'nde somut bir zemin buldu. Her iki konsil de hem kilisenin iç reformunu hem de imparatorluğun siyasal düzeninde istikrarın sağlanmasını amaçlıyordu. Ancak papalığın konsiller üzerindeki denetimi sürdürme girişimleri, imparatorluk içinde taraflaşmaları derinleştirdi ve siyasal rekabeti daha da belirgin hale getirdi (Tanner, 1990: 403).

Dini Bağlam

Reformatio Sigismundi'nin anlaşılabilmesi için eserin ortaya çıktığı dini bağlam dikkate alınmalıdır. 15. yüzyılın ilk yarısında Batı Kilisesi, uzun süredir devam eden kurumsal krizler ve otorite çatışmalarıyla çalkalanıyordu. Büyük Bölünme'nin ardından toplanan Konstanz Konsili, papalık otoritesini sınırlandıran ve konsili kilisenin en yüksek mercii olarak gören "konsilyarizm" doktrinini gündeme getirmişti. Bu çizgi, 1431'de açılan

Basel Konsili'nde yeniden canlandırmış ve doğrudan *Reformatio Sigismundi*'nin arka planını oluşturmuştur (Hiersemann, 1982: 5)

Basel Konsili'nin resmi açılışı 25 Temmuz 1431'de, Papa V. Martin tarafından görevlendirilen legat aracılığıyla gerçekleşti. Konsilin amacı, kilisenin çözülmemiş başlıca sorunlarını ele almaktır: Bohemya'daki Hussit hareketi, simoni, disiplin ve mali yozlaşma gibi içsel meseleler ile Doğu kiliseleriyle birliği sağlama çabası. Daha önceki Pavia (1423) ve Siena (1424) toplantılarının başarısızlığını telafi etmeyi hedefliyordu (Tanner, 1990: 453–454).

Kısa sürede konsil ile papalık arasında keskin bir yetki mücadelesi doğdu. Papa IV. Eugenius, Basel'deki oturumları feshetmek üzere bir bulla yayımladı. Ancak konsil babaları bu kararı tanımadı ve toplantıları sürdürerek “konsilyarizm” ilkesine bağlılıklarını vurguladılar: kilisenin en yüksek otoritesinin papanın şahsında değil, tüm Hristiyan dünyasını temsil eden genel konsilde olduğu ileri sürülüyordu. Bu gerilim, 1439'da doruğa ulaştı; konsil, Eugenius'u görevden aldığını ilan ederek Savoy Dükü Amadeus'u karşı-papa V. Felix olarak seçti. Böylece Konstanz'da çözümlenmiş olan şizma yeniden patlak verdi ve kilise bir kez daha bölündü (Quander, 2023: 19).

Buna rağmen Basel'de alınan kararlar önemliydi. Konsilin ilk 25 oturumunda reform talepleri yazılı kararlar (*conciliar decrees*) halinde kayda geçirildi. Ancak daha sonraki Ferrara (1438) ve Floransa (1439) oturumlarında papa bizzat başkanlık ettiği için kararlar papalık bulları biçiminde ilan edildi. Floransa'da 6 Temmuz 1439'da Doğu Kilisesi ile birlik kararı onaylandı; ardından Ermeni, Kipti, Süryani ve Marunî kiliseleriyle benzer birlik kararları kabul edildi. Her ne kadar bu kararların çoğu kalıcı etki yaratmamış olsa da farklı kiliselerin aynı platformda tartışılması ve dogmatik meselelerde geçici uzlaşmaya varılması dönemin dini atmosferini derinden etkilemiştir (Tanner, 1990: 454).

Sonuç olarak Basel Konsili hem konsilyarizm tartışmaları hem de reformun somut adımlarıyla, *Reformatio Sigismundi*'nin oluştuğu dini atmosferin temel belirleyicisidir. Konsildeki otorite çatışmaları ve reform tartışmaları, bu metnin neden Basel'de 1439 yılı sonunda kaleme alındığını ve hangi meseleleri hedeflediğini doğrudan açıklamaktadır.

Metnin Ortaya Çıkışı ve Yazarlık Sorunu

Reformatio Sigismundi 1439 yılında Basel Konsili sırasında kaleme alınmış, imparatorluk ve kilise reformunu aynı anda hedefleyen radikal bir program sunmuştur. Zamanla anekdotlar ve tarihsel parantezlerle zenginleştirilmiş eserin anonim oluşu, tarihçiler arasında uzun süredir tartışma konusudur ve özellikle metin içinde geçen bazı ifadeler bu tartışmaları derinleştirmiştir (Koller, 1995: 550).

Metinde birkaç yerde “Bruder Friedrich” ifadesiyle birlikte, bir pasajda “Landgraf” ya da “Landnau’lu Kont Friedrich” şeklinde atıflar yer alır. Bu tür doğrudan adlandırmalar, eserin yazarını belirleme çabalarında araştırmacıların özellikle Friedrich adını taşıyan kişilere yönelmesine yol açmıştır (Werner, 1908, s. XV–XVII). Bu bağlamda en sık dile getirilen adaylardan biri Basel'de etkin bir Hussit figürü olan Friedrich Reiser'dir. W. Boehm, eserdeki sert kilise eleştirileri ve radikal reform taleplerini 1458 yılında Strazburg'da idam edilen Reiser'in bilinen duruşuyla uyumlu gördüğü için bu iddiayı dile getirmiştir (Koehne, 1898: 369-370).

Başka bir yorum, metindeki “Bruder Friedrich” ifadesinin gerçekten bir rahibi işaret ettiği yönündedir. Özellikle ruhban sınıfına ilişkin ayrıntılı düzenlemeler, bu ihtimali desteklemek için ileri sürülmüştür. Bu görüşte olan Koehne çalışmasında yazar için “Rahip Friedrich” ifadesini kullanmaktadır. (Koehne, 1898: 370) Ancak eserin halk Almancasıyla yazılmış olması, şehirli çıkarların güçlü biçimde savunulması ve retorikteki laik tonun ağır basması nedeniyle bu görüş ikna edici bulunmamaktadır. Daha yakın

dönem araştırmaları ise yazarı büyük olasılıkla bir şehir kâtibi ya da eğitilmiş bir laik olarak değerlendirmektedir. Bu konuda Werner, Ausburg şehir kâtibi ve ilk Ausburg hümanisti şeklinde nitelendirdiği yazarın isminin Valentin Eber olabileceğini iddia etmektedir. (Werner, 1908: LV-LVI). Yazarı Basel noterleri arasında arayanların dile getirdiği isimlerden biri Friedrich von Münnerstadt iken, K. Beer ise eserin yazarını Basel’li diğer bir noter Friedrich Winterlinger olarak görmüştür (Mommsen, 1970: 72-72).

Yazar konusundaki bu karmaşıklığa dair en güzel tespit Sophie Charlotte Quander’in şu ifadesidir: “Şimdiye kadar öne sürülen yorumların hiçbirisi ikna edici olamadığından, araştırmalar günümüzde bu anonimliğin bir tür öz-koruma olarak okunması gerektiği konusunda uzlaşmıştır: *Reformatio Sigismundi*’nin yazarı, getirdiği sert eleştiriler karşısında kendi kimliğini bilerek imparatorun arkasına gizlemiştir.” (Quander, 2023: 29)

Metnin Amacı ve Eserin İçeriği

Reformatio Sigismundi’nin temel amacı hem kiliseyi hem de imparatorluğu yeniden düzenlemektir. Yazar, giriş kısmında açıkça şunu söyler: “Bilmelisiniz ki, kutsal Basel Konsili toplanmıştır. Orada gerçek bir reform yapılmalıdır; ruhban sınıfı ve dünyevî düzen iyi bir şekilde düzenlenmelidir” (Werner, 1908: 2-3). Bu ifade, eserin kapsamını ortaya koyar: Yalnızca ruhani düzenin değil, siyasal ve toplumsal düzenin de yeniden şekillendirilmesi. Yazar buna göre reformun yalnızca öğütlerle değil, somut ve bağlayıcı yasal düzenlemelerle hayata geçirilmesini talep etmekte, eserini iki ana bölüm halinde sunmaktadır: ilk kısımlarda ruhban sınıfına ilişkin düzenlemeler öne çıkarken, sonraki kısımlar daha çok laikler ve toplumsal düzeni ilgilendiren meselelerle ilgilenir. Bu yapı, yazarın hem kilise içi yozlaşmaya hem de feodal toplumun siyasal ve ekonomik sorunlarına aynı anda müdahale etme arzusunu ortaya koyar.

İçeriği incelenen metinde yer alan “kısım” ve “bölüm” başlıkları orijinal el yazmalarda bulunmamaktadır; editör Heinrich Werner tarafından eklenmiştir. Werner, bu bölümlendirmeyi Kardinal Cesarini’nin (öl.1444) Basel Konsili sırasında kaleme aldığı *libellum reformationis*¹ adlı reform programındaki yedi parçalı düzenden esinlenerek yapmıştır. Söz konusu *libellum*, papadan laiklere kadar tüm kilise ve toplum düzenini kapsayan ayrıntılı bir reform planıdır ve *Reformatio Sigismundi*’nin yapısal değerlendirilmesinde temel referans noktası olmuştur. Bu yönüyle *Reformatio Sigismundi*, Reformasyon öncesi en kapsamlı Almanca reform programı olarak kabul edilebilir.

Ruhban Sınıfına Yönelik Düzenlemeler

Metin, en üst düzeyden en alt düzeye kadar ruhban sınıfını kapsayan kapsamlı reform talepleriyle başlar. Yazar yalnızca genel ilkeler koymakla kalmaz, tek tek her ruhban sınıfı için ayrıntılı hükümler öngörür. Öncelikle papalık ve kardinaller, ardından

¹ *Libellum reformationis* 1430’larda Basel Konsili sırasında Kardinal-legat Giuliano Cesarini tarafından hazırlanmış bir reform programıdır ve yedi bölüme ayrılır:

1. Papa ve kardinal reformu (*de papa et dominis cardinalibus*)
2. Piskoposlar ve prelatuslar (*de episcopis et prelatibus*)
3. Cemaat papazları (*de curatis*)
4. Kanonikler (*de canonicis*)
5. Manastır ruhbanları (*de religiosis*)
6. Laikler (*de laicis*)
7. Hem ruhbanları hem laikleri ilgilendiren ortak meseleler (*pars communis*) Bkz. (Werner, 1908: XLVIII).

başpiskoposlar ve piskoposlar, daha sonra papazlar ve rahibeler ile manastır toplulukları ve çeşitli tarikatlar metinde sırayla ele alınır. Bu düzenlemelerde yalnızca maaşların değil, görev tanımlarının, yetki sınırlarının ve yaşam biçimlerinin de belirlenmiş olması dikkat çekicidir.

Yazar, örneğin “Bir kardinal 12.000 gulden, bir başpiskopos 10.000, bir piskopos 6.000, bir papaz 80 gulden; bir rahibe 30 gulden alacaktır” diyerek ayrıntılı bir maaş skalası ortaya koyar (Werner, 1908: 24, 30, 44, 54). Bunun yanı sıra görevini yerine getirmeyenlerin cezalandırılması, makamların satılmasının yasaklanması, keşişlerin ve rahibelerin ortak yaşam kurallarına (aynı tencereden yemek, uygun kıyafet giymek, giysilerini aynı askıya asmak gibi) dönmeleri ve tarikatların halkı cemaat kiliselerinden uzaklaştırmalarına son vermesi gibi hükümlerle çok detaylı bir reform programı formüle edilmiştir (Werner, 1908: 49-50).

Metin yalnızca maaşları ve malları sınırlandırmakla kalmaz, aynı zamanda din adamlarının görev ve yetki alanlarını da kesin hatlarla çizer. Yazar, ruhbanın dünyevî işlere karışmasını şiddetle reddeder. Özellikle yargıçlık yapmaları, ticaretle uğraşmaları ve haksız kazanç elde etmeleri açıkça Hristiyan inancına aykırı sayılır: “Din adamları haksız kazanç peşinde koşmamalı, dünyevi mahkemelerde yargıçlık yapmamalıdır; zira bu, onların asli görevlerini ihlal eder ve Hristiyan inancına aykırıdır.” Burada yazarın tarafı açıktır: Ruhban sınıfının tek görevi Tanrı’ya ve cemaate hizmet etmektir; servet biriktirmek, ticaret yapmak ya da mahkeme işlerine karışmak, kutsal vazifeleriyle bağdaşmaz. Ruhbanın yozlaşmasının temel sebebi olarak simoni ve açgözlülük gösterilir. Yazar bu noktada ahlaki bir öğütçü değil, siyasi bir yasa koyucu gibi konuşur: “Mevcut kötü durumların başlıca sebebi simoni ve açgözlülüktür; bunlar yalnızca öğütlerle değil, her şeyden önce yasal önlemlerle ortadan kaldırılmalıdır.” Böylece ruhban sınıfına yöneltilen eleştiri yalnızca dinsel değil, toplumsal bir şikâyetin ifadesine dönüşür (Werner, 1908: 4-11).

Manastır yaşamına ilişkin hükümler de aynı sertliktedir. Keşişlerin bireysel mülkiyet edinmeleri, lüks yaşamaları ve dünyevîleşmeleri reddedilir; yazar, onları ortak yaşama dönmeye zorlar. Bu pasaj, manastırların ilk dönemlerdeki yoksulluk ve ortak yaşam idealine dönmesi gerektiği yönünde radikal bir çağrı niteliğindedir. Kadın manastırlarının da aynı düzenlemelere tabi olması istenir; rahibelerin mal varlığı üzerinde bireysel tasarruf hakkı reddedilir. Dilenci tarikatlara yönelik eleştiriler ise halkçı bir bakış açısını yansıtır. Yazar, bu tarikatların hem mal varlıklarını yoksulluk idealiyle çelişir bulur, hem de halkı cemaat kiliselerinden uzaklaştırmalarını sert biçimde eleştirir. Bu tavır, şehirli cemaatin ve cemaat kiliselerinin çıkarlarını doğrudan savunan bir konumlanışı ortaya koyar (Werner, 1908:52-54).

Ruhani ve dünyevi yetkilerin açıkça ayrılması gerektiği belirtilir: “Her yerde dünyevi olan ile ruhani olanın açıkça ayrılması gerekir.” Bu ifade, dönemin papalık otoritesine karşı güçlü bir eleştiri niteliğindedir. Yazar, kilisenin dünyevî iktidar üzerindeki etkisini sınırlandırmakta ve imparatorluk otoritesini güçlendirmekte kararlıdır.

Beş ana kısım ve alt bölümlerden oluşan bu bölüm şu cümlelerle son bulmaktadır:

Ayrıca bilinmelidir ki, daha önce piskoposlar, başrahipler ve diğer ruhban önderleri hakkında yazıldığı üzere, onların hiçbir şato, kale, şehir, zorla alınmış yer veya tahkimata sahip olmamaları gerekir ve bu haklı da değildir. Bunların tümü bir Roma kralına ve imparatorluğa bağlı olmalı, kral bunları imparatorluk adına soylulara, şövalyelere, hizmetkârlara ve imparatorluk şehirlerine tumar (lehenschaft) olarak vermelidir ki onlar da imparatorluğa sadık kalsınlar ve bu

düzenin ve tüzüğün bozulmasını engellesinler. Özellikle de imparatorluktan alınan ve ruhban mallarını kullanarak yarar sağlayan tımarların, Tanrı'ya karşı ağır bir suç olduğu için, daha ağır şekilde değil, bilakis daha gönüllü biçimde geri verilmesi gerekir. Zira imparatorluktan alınan dürüst bir "bir pound" gümüş, kiliseden alınan on pound maldan daha değerlidir; çünkü kilise malları meşru olarak yalnızca kiliseye hizmet etmelidir, başkasına değil. Buna rağmen kim geri vermek istemezse, kim olursa olsun, en zenginler tarafından ön safta cezalandırılmalı, bu gerek bedene gerekse mala yönelik olsun. Ancak açıktır ki, buna karşı çıkan kimse olmaz, çünkü ancak iyi bir Hristiyan olmak istemeyenler karşı çıkar. Dolayısıyla, bu düzeni reddedenlerin sürülmesi ve ortadan kaldırılması Tanrı'ya hizmet sayılır (Werner, 1908:63).

Laiklere ve Toplumsal Düzenlemelere İlişkin Reform Talepleri

Ruhban sınıfına ilişkin düzenlemelerin ardından metin, ayrıntılı şekilde laik toplumun kesimlerine yönelir. Yazar, aynı ruhani sınıfta olduğu gibi burada da tek tek sosyal grupları sıralar, onların görevlerini, haklarını ve sınırlılıklarını belirler. Bu yaklaşım, *Reformatio Sigismundi*'nin yalnızca bir kilise reform metni değil, aynı zamanda kapsamlı bir imparatorluk anayasası taslağı gibi kurgulandığını gösterir.

Öncelikle soylular ve şövalyeler üzerinde durulur. Soylular ve prenslere yöneltile eleştirilerde *Reformatio Sigismundi*, feodal düzenin en temel iddiasını sorgular. Yazar, toplumdaki hiçbir bireyin başkasının mülkü sayılamayacağını, tüm insanların imanla Mesih'in bedeni içinde eşit olduklarını vurgular:

İster soylu ister soylu olmayan, zengin ya da fakir, büyük ya da küçük olsun; kim vaftiz edilmiş ve iman etmişse, hepsi İsa Mesih'te birer uzuv sayılmaktadır. Bu nedenle herkes bilsin ki, eğer biri kardeşine 'sen benim malımsın' diyorsa, o kimse Hristiyan değildir, Mesih'e karşıdır ve Tanrı'nın bütün buyrukları ondan alınmıştır." Bu ifade, yalnızca serfliğe değil, aynı zamanda feodal beylerin ve prenslerin kendilerini "efendi" olarak görme hakkına karşı köklü bir itirazdır (Werner, 1908: 74).

Yazar, savaşçılığın yozlaştığını, şövalyelerin "halkı korumak yerine onları ezdiklerini" söyler. Bu nedenle şövalyelerin asli görevinin yalnızca dış düşmana karşı savaşmak ve ülkenin savunmasını üstlenmek olmadığını hatırlatır:

Onların kutsal kiliseye ya da kutsal imparatorluğa karşı bulunan her türlü haksızlığı ortadan kaldırmaları ve bütün adaleti, zengin fakir, dul ve yetimler için ölümüne kadar savunmaları gerekiyordu. Bir şövalye şövalyeliğini yerine getirdiği sürece kolay kolay kınanamazdı. Fakat şimdi onlar çok saptılar ve körce davranıyorlar; bu da ruhbanî ve dünyevî bütün hukukun büyük bir çöküşüne yol açmaktadır (Werner, 1908: 77-78).

Kentler ve şehirli topluluklar da metinde önemli bir yer tutar. Yazar, şehirlerdeki ekonomik ve toplumsal düzenin bozulmasının temelinde loncaların, tüccar birliklerinin ve zanaatkarların çıkar temelli dayanışmalarını görmektedir. Ona göre loncalar artık birer meslek örgütü değil, şehir yönetiminde belirleyici güce sahip kapalı çıkar çevrelerine dönüşmüştür. Meclislerde her loncanın belirli sayıda temsilci bulundurulması, siyasal kararların adalet yerine karşılıklı çıkar anlaşmalarıyla şekillenmesine yol açmıştır. Bu durum, şehirlerde fiyatların keyfi biçimde artmasına, paranın değerinin düşmesine ve halkın sömürülmesine neden olmuştur. Yazar, loncaların tamamen kaldırılmasını, herkesin yalnızca kendi zanaatını icra etmesini ve bir başkasının iş alanına müdahale etmemesini istemektedir. Aynı şekilde, tüccarların Venedik gibi merkezlerde bir araya gelerek mallara ortak fiyat belirlemelerini de adaletsiz bir tekelleşme olarak görür; buna

karşı her limanda imparatorluk mührüyle denetim yapılmasını, malların kayda geçirilmesini ve ticaretin şeffaf biçimde yürütülmesini önerir. Böylece yazar hem şehir ekonomisinde eşitliği hem de kamusal yararı önceleyen, dini değil hukuki ve toplumsal rasyonaliteye dayalı bir “laik” reform anlayışını savunmaktadır (Werner, 1908: 68-72).

Adalet düzeni, eserin laik kısmında en çok üzerinde durulan konulardan biridir. Yazar hem ruhban hem de laik yargıçların rüşvetle hüküm vermelerinden şikâyet eder ve yargının temizlenmesi için köklü bir reform talep eder. Ona göre bir yargıç, hangi otoriteye bağlı olursa olsun, “lekesiz” olmalı; faizcilik, ticaret ya da zina gibi dünyevi çıkar ilişkileriyle kirlenmemelidir. Böyle bir kimsenin verdiği hüküm Tanrı ve hukuk önünde geçersizdir, çünkü adaletin kaynağı ancak dürüst bir vicdanla temsil edilebilir. Yazar, mahkemelerin her yıl yeniden oluşturulmasını, kararların imparatorluk hukuk kitabına dayanarak verilmesini ve davalarda belgelere başvurulmasını zorunlu görür. Bu öneri, keyfi ve kişisel çıkarlarla yönlendirilen mahkemelerin yerine yazılı hukuka dayalı, rasyonel bir adalet anlayışını ikame etmeyi amaçlar (Werner, 1908: 81-82).

Eserde mali adalet konusu da önemli bir yer tutar. Yazar, köylülerin ağır vergilerle sömürüldüğünü belirterek, soyluların keyfi vergi uygulamalarına son verilmesini ister. Ona göre vergiler yalnızca imparatorluğun ortak yararı ve savunması için toplanmalı, kişisel zenginleşme aracına dönüşmemelidir. Bu tutum, yazarın feodal ayrıcalıklara karşı köylülerin çıkarlarını savunan bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir. (Werner, 1908: 75-76).

Metnin sonunda bütün bu laik düzenlemeler bir ilkeyle özetlenir: “Her yerde dünyevi olan ile ruhani olanın açıkça ayrılması gerekir.” Bu ifade, yalnızca kilisenin değil, soyluların ve şehirlerin de kendi sınırları içinde tutulması gerektiğini dile getirir. Böylece *Reformatio Sigismundi*, hem ruhban sınıfının dünyevî ayrıcalıklarına hem de laik feodal güçlerin keyfi uygulamalarına karşı bir denge ve düzen çağrısı olarak ortaya çıkar (Werner, 1908: 81-82).

Sonuç

Reformatio Sigismundi, 15. yüzyıl Almanya’ında 16 el yazması ve 8 matbu baskı yoluyla dolaşıma girmiş, yalnızca konsil çevrelerinde değil, şehirlerde ve laik topluluklar arasında da ilgi görmüştür (Boockmann, 1979: 516) *Reformatio Sigismundi*, 15. yüzyıl Avrupa’sının derin siyasal ve dinsel krizlerine verilen radikal bir yanıttır. Basel Konsili’nin konsilyarist atmosferinde yazılan bu eser, yalnızca kilisenin içsel reformunu değil, aynı zamanda imparatorluk ve toplumsal düzenin yeniden yapılandırılmasını da hedeflemiştir. Metin, feodal prenslerin ve yüksek ruhban sınıfının ayrıcalıklarına karşı, imparatorun ve şehirli-burjuva sınıfının çıkarlarını savunmuştur. Bu nedenle hem siyasal hem de toplumsal açıdan devrimci bir nitelik taşımaktadır. Bununla birlikte, eserin doğrudan köylü isyanlarını tetiklediği söylemek doğru olmaz. Halk dilinde kaleme alınmış olması halkın onu okuyup ayaklanmasına yol açmamış, fakat imparatorun adını taşıması metnin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Asıl etkisini, imparatorluk ve şehirli kesimlerin çıkarlarını savunmada ve kiliseye karşı reform taleplerini dile getirmede göstermiştir (Boockmann, 1979: 539-540). Kilise mallarının sekülerleştirilmesi, ruhban maaşlarının sınırlandırılması ve dünyevi–ruhani ayrımı gibi Reformasyon’da öne çıkacak birçok fikri önceden dile getirmiş olması, *Reformatio Sigismundi*’yi Reformasyon öncesi düşünce tarihinin merkezine yerleştirmiş ve onu “Geç Orta Çağ’ın en önemli reform programlarından biri” haline getirmiştir (Koehne, 1898: 425–430).

Kaynaklar

Boockmann, H. (1979). "Zu den Wirkungen der 'Reform Kaiser Siegmunds'". *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, (35), ss. 514-541.

Hiersemann, M. (1982). "Der Konflikt Papst-Konzil und die Reformatio Sigismundi im Spiegel ihrer Überlieferung". *Zeitschrift für historische Forschung* (9), ss. 1-13.

Koehne, C. (1898). "Studien zur sogenannten Reformation Kaiser Sigmunds." *Zeitschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte* 6 (3), ss. 369-430.

Koller, H. (1995). "Reformatio Sigismundi". *Lexikon des Mittel Alters VII*, München: Lexma Verlag, ss. 550-551.

Mommsen, K. (1970). "Die 'Reformatio Sigismundi', Basel und die Schweiz." *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 20 (1/2), ss. 71-91.

Tanner, N. P. (1990). *Decrees of the Ecumenical Councils. Vol. 1: Nicaea I to Lateran V*. London: Sheed & Ward; Washington, DC: Georgetown University Press.

Quander, S. C. (2023). *Auf der Suche nach Reformen*. Bonn: Bonn University Press.

Werner, H. (1908). *Die Reformation des Kaisers Sigmund*. Berlin: Verlag von Alexander Duncker.

Türkiye’de Esnek Çalışma Modelleri Üzerine Yapılan Lisansüstü Araştırmaların Eğilimleri: 1994-2024 Yılları Arasında Bir Literatür İncelemesi

Tends in Graduate Research on Flexible Working Models in Türkiye: A Literature Review Between 1994 and 2024

Eray BAŞ
Oyak Çimento Bolu,
ebas@oyakcimento.com

Özet: Bu çalışma, Türkiye’de esnek çalışma modelleri üzerine yürütülen lisansüstü tezlerin eğilimlerini ortaya koymak ve bu alandaki akademik birikimi görünür kılmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Günümüz iş dünyası, teknolojik gelişmeler, dijitalleşme, küreselleşme ve özellikle COVID-19 pandemisinin etkisiyle önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümün merkezinde yer alan esnek çalışma modelleri, geleneksel istihdam biçimlerine alternatif olarak yaygınlaşmakta ve örgütlerin işleyiş biçimini köklü biçimde değiştirmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı Türkiye’de esnek çalışma üzerine yapılan akademik çalışmaların gelişimini, içerik eğilimlerini ve konu odaklarını ortaya koyarak, gelecekteki araştırmalara kuramsal ve ampirik bir yön kazandırmaktır.

Araştırmada nitel bir tasarım benimsenmiş ve veriler Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edilmiştir. “Esnek çalışma” anahtar kelimesiyle 12 Mayıs 2024 tarihinde yapılan tarama sonucunda, 1994–2024 yılları arasında Türkiye’nin 50 farklı üniversitesinde hazırlanmış toplam 120 lisansüstü tez incelenmiştir. Elde edilen veriler tez türlerine, üniversitelere, anabilim dallarına ve konu başlıklarına göre sınıflandırılmıştır.

Bulgular, Türkiye’de esnek çalışma alanında yapılan tezlerin %82’sinin yüksek lisans, %18’inin ise doktora düzeyinde olduğunu göstermektedir. Bu alandaki ilk çalışmalar 1994 yılında başlamış; 2019 sonrası dönemde, COVID-19 pandemisinin etkisiyle belirgin bir artış yaşanmıştır. En fazla tez üreten üniversiteler sırasıyla İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi’dir. Bölümler düzeyinde ise en yoğun çalışmalar %39 oranıyla Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, %32 oranıyla İşletme ve %6 oranıyla Kamu Yönetimi alanlarında gerçekleştirilmiştir.

Analizler, esnek çalışma konulu tezlerde ağırlıklı olarak kadın istihdamı, örgütsel bağlılık, iş tatmini, motivasyon ve iş-yaşam dengesi gibi konuların öne çıktığını göstermektedir. Ancak mevcut literatürde çalışmaların çoğunun betimsel nitelikte olduğu, uygulamalı, deneysel veya karşılaştırmalı araştırmaların oldukça sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, mevzuat eksiklikleri, kültürel engeller, örgütsel direnç ve teknolojik altyapı yetersizlikleri, esnek çalışmanın Türkiye’de uygulanabilirliğini kısıtlayan başlıca faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de esnek çalışma modellerine yönelik akademik ilgi, özellikle pandemi sonrasında artış göstermiş olsa da bu alanda derinlemesine ve disiplinlerarası yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışma, mevcut araştırma eğilimlerini görünür kılarak, gelecekte esnek istihdam biçimlerine ilişkin daha kapsayıcı, karşılaştırmalı ve uygulamaya dönük araştırmalar için yol gösterici bir kaynak oluşturmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: esnek çalışma, iş-yaşam dengesi, covid-19

Giriş

Değişen ve gelişen dünyamızda farklı çalışma modellerinin incelenmesi, ileride yapılacak olan bilimsel çalışmalara kaynak ve referans oluşturmaları ve bu sayede iş hayatına bu modellerin adapte edilmesi için yeni esnek çalışma modellerinin geliştirilmesinde katkı sağlaması amaçlanmıştır. Son yıllarda iş dünyası, teknolojik gelişmeler, küreselleşme ve özellikle COVID-19 pandemisinin etkisiyle büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümün merkezinde yer alan esnek çalışma modelleri, geleneksel çalışma biçimlerine alternatif olarak gelişmekte ve yaygınlaşmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de bu dönüşümün akademik dünyadaki yansımalarını inceleyerek, literatürdeki eğilimleri ortaya koymaktır.

Yöntem

Bu çalışma kapsamında nitel araştırma desenlenmiştir. Çalışma kapsamında nitel araştırma için uygun veriler Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezinden elde edilmiştir. Ulusal Tez Merkezinde Türkiye’deki üniversitelerde tez adı "Esnek Çalışma" anahtar kelimesi ile 12.05.2024 tarihinde tarama yapılarak 50 farklı üniversitede yapılmış 120 adet teze ulaşılmıştır. Ulusal Tez Merkezinde yapılan bu araştırma 1994 – 2024 yılları arasında yayınlanan lisansüstü tezlerden oluşmaktadır.

Bulgular

Esnek Çalışma konusunda Türkiye’de yayınlanan lisansüstü tezlerin %18’i doktora çalışması iken, %83’ü yüksek lisans tezlerinden oluşmaktadır. Esnek Çalışma alanlarının ve etkilerinin incelendiği lisansüstü araştırmaları 1994 yılında başlamıştır. 2019 yılında Dünya çapında Covid-19 pandemisinin hızla yayılması bu alanda yapılan çalışmaları arttırmıştır. Esnek çalışma üzerine 1994-2024 yılları arasında en fazla çalışmayı yapan ilk 3 üniversite sırasıyla, 1.sırada İstanbul Üniversitesi 13 adet, 2.sırada Gazi Üniversitesi 12 adet, 3.sırada Marmara Üniversitesinin 10 adet tez çalışması ile literatürde yer almaktadır. Esnek çalışma alanında Lisansüstü tezlerinin çalışma alanları kapsamında en çok çalışmayı yapan ilk üç bölüm sırasıyla, 1.sırada 47 çalışmayla %39 oranında Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, 2.sırada 38 çalışmayla %32 oranında İşletme, 3.sırada 7 adet çalışmayla %6 oranında Kamu Yönetimi bölümleri oluşturmuştur.

Tartışma

Bulgular, Türkiye’de esnek çalışmanın akademik düzeyde daha çok pandemi sonrası dönemde araştırılmaya başlandığını göstermektedir. Kadın istihdamı, örgütsel bağlılık, iş tatmini, iş-yaşam dengesi, motivasyon gibi konular ön plana çıkmıştır. Ancak bu alanda yapılan çalışmalar çoğunlukla betimsel niteliktedir; uygulamalı, deneysel ya da karşılaştırmalı çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Ayrıca mevzuat eksiklikleri, kültürel bariyerler ve teknolojik altyapı yetersizlikleri gibi uygulama sorunları da literatürde sıkça vurgulanmaktadır.

Lisansüstü Tezlerin İçerik Yorumları

Esnek çalışma kavramına dayalı lisansüstü çalışmaların ilki 1994 yılında yapıldığı görülmektedir. Yavuz (1994), yaptığı ilk doktora tez çalışmasında esnek çalışma hakkında detaylı bilgiler vererek esnek çalışmanın endüstri hayatına etkisini araştırmıştır. Üç yıllık aradan sonra 1997 yılında 4 lisansüstü tez çalışması yapılmıştır. Şimşek (1997), Esnekliği, “*işletmelerin hızla globalleşen Dünya’da değişen ekonomik ve sosyal şartlara her gün gelişen teknolojiye ve uluslararası acımasız rekabet koşullarına ayak uydurabilmesi*” olarak tanımlayarak, Batı Avrupa ülkelerindeki esnek çalışma türleri ve modelleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir ve Türkiye Vagon Sanayi A.Ş. Genel Müdürlüğü (TÜVASAŞ)’n de uygulamalı bir çalışma yürütmüştür. Yılmaz (1997)

yönetim statüsünde yöneticilerin yetiştirilmesi aşamasında esnek çalışma modeli üzerinde durarak, Çelebioğlu (1997) kadınların işgücüne katılma etkisini araştırmıştır ve Türkiye’de 1993 yılı itibariyle, istihdam edilen 19 milyon kişi içerisinde 2.3 milyonunu kadının işgücüne katıldığını vurgulamaktadır. 1997 yılındaki son lisansüstü tez çalışmasında ise Kayalar (1997), çalışma hayatının iyileştirilmesinde esnek çalışma modelinin etkisi üzerine bir çalışma sunmuştur. Esnek çalışma şekillerinden iş paylaşımı ve çalışma hayatına etkilerini konu almıştır. Yılmaz (1998), Esnek çalışma uygulamasının verimliliğe etkisini Adapazarı Belediyesi örneğiyle açıklamıştır. Yılmaz (1998), "Esnek çalışma" modelinin belediyelerde pozitif etki yarattığını ve verimliliği arttırdığı görülmüştür. Bu çalışmalardan sonra Şengil ve Hekimler (1999), Alman gelişme sektörlerinde esnek çalışmayı ele almıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde Esnek çalışma modeliyle ilgili çalışmaların 90’lı yıllara oranla daha çok önem kazandığı ve bu sebeple çalışmaların arttığı görülmektedir. Zehir (2000), esnek çalışma modelinin ev sektörüne katkısına vurgu yaptığı çalışmada kadınların evde ücretli çalışmalarının günlük rutinde yaptıkları ev işlerinin devamı olarak değerlendirilirken, işverenin yükümlülük ve maliyetlerini azalttığına, bununla piyasa koşullarında işverene avantaj sağladığına dikkat çekmiştir. Evren (2001), esnek çalışma modelinin işverenler açısından olumlu karşılandığı, çalışanlar açısından bakıldığında zaman içerisinde yaptıkları işin mahiyetine göre tepkilerinin değişiklik gösterdiğine vurgu yapmıştır. Bununla birlikte Özman (2001), ülkemizde ne tür esnek çalışma modellerinin daha yaygın şekilde kullanıldığı, amaçları, nedenleri, koşulları, çalışma şartları ve uygulama sırasında karşılaşılan aksaklıklar tespit etmeye çalışarak, var olan sorunun giderilmesi için alternatif çözüm önerilerine yer vermiştir. Yazıcı (2001), esnek çalışmanın çalışanlara ve işverenlere etkisini incelediği çalışmada; genel problemlere çözüm önerilerinde bulunmuştur. Problemleri ülkeler bazında ele almıştır. Şen (2001), Fordist dönem ve Fordizm sonrası dönem/esnek üretimi, bu iki dönemi temel alarak endüstri ilişkilerinde ne tür etkilerinin olduğunu araştırmıştır. Çelik (2001), esnek çalışma araştırması için tarama modelini kullanmıştır. Türkiye de ve dünyadaki çalışmalara ulaşarak Türkiye’deki çalışma hayatının durumunu, yasal mevzuatı ve bu alandaki çalışmaları, uygulamaları ve düzenlemeleri incelenmiştir. Hacıoğlu (2002), çalışmada, esnek çalışma modeline gidilme nedenlerini ve esnek zamanlı çalışma uygulamasıyla elde edilmek istenilen hedefleri sorgularken, esnek çalışma modeli başta olmak üzere farklı esneklik uygulamalarının da işletmeler ve çalışanlarda nasıl uygulanabilir olduğu ve bunun etkinliği üzerinde çalışmıştır. Hanedar (2002), çalışmada, Türk iş Hukuku’nda esnek çalışma modeline ne şekilde yer verildiği, nasıl uygulandığı, uygulamanın işveren ve işçi açısından pozitif ve negatif yanları, işçi ve işverenin bu konudaki fikirleri, esnek çalışma modelinin uygulanmasında geçerli iş yasalarına uygun olup olmadığı, mevcut yasada ne gibi düzenlemeler yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Acarkan (2002), esnek çalışma modelinin uygulama yöntemleri üzerinde çalışmıştır. Çalışmada İstanbul’daki beş yıldızlı otel işletmelerinde esnek çalışmanın nasıl uygulandığını ele almıştır. Özaktaş (2003), araştırmasında, Esnek çalışma uygulamasının işçi ve işverenin yaşam kalitesini yükselttiği ve dolayısıyla işletmelere pozitif etkilerinin yansıdığı görülmüştür. Hatman (2003), çalışmada, 4857 sayılı yeni İş Kanunu’nun düzenlenmesinde etkili olan birtakım paradigmaların ve esneklik düzenlemeleri yönünden yasadaki önemli maddelerin ortaya çıkaracağı değişikliklerden doğabilecek neticelerin incelendiği bir çalışma yürütmüştür. Benzer şekilde Pinhas (2006), Avrupa’daki yaşlanan nüfusa ve nüfus artışındaki azalmaya karşı ortaya çıkan işsizlik ve istihdam sorunlarına çözüm bulma yönünde çalışmalar yürütmüştür. Topcuk (2006), değişen ekonomik koşullar

karşısında esnek çalışanların istihdama, üretime ve kuruma etkilerinin yanı sıra, esnek çalışanın iş ve sosyal güvenlik hakları için de esnek çalışanın yasal mevzuatta korunarak daha çok yer alması gerektiğini belirtmiştir. Özmen (2006), esnek çalışma modelinin yasal mevzuattaki yerini, 4857 sayılı İş kanununda esnek çalışmayla ilgili düzenlemelere değinerek, yeni İş Kanunu'na göre çıkarılmış olan yönetmelikler ve getirdikleri yeni uygulamalardan detaylı şekilde bahsedilmiştir. Oğuz (2007), Türk İş Hukukunun esnek çalışma açısından değerlendirilmesi, esnek istihdamın çalışanlar üzerindeki etkisi ve Avrupa Birliği ülkelerinde esnek çalışma uygulamaları gibi konuları **incelerken**, Yıldız (2007), Esnek çalışmanın getirdiği birtakım değişiklikleri işçi, sendika ve işveren açısından yasal gereklilikleriyle birlikte incelemiş ve Post Fordizmin ortaya koyduğu esnek çalışma modelinin işletmeler açısından pozitif sonuçlarının olmasına karşın, çalışanlar açısından negatif sonuçlar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Alkan (2007), çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren bir bankanın çağrı merkezi örneğini ele aldığı esnek çalışma modelinde eleştirel etnografi yöntemini tercih etmiştir. Ezer (2008), esnek çalışma modelinin istihdamla ilişkisini ele alarak, Türkiye'de halı sektöründe evde çalışmanın istihdamı olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Çelenk (2008), temel hedefin verimliliği arttırmak, işgücü maliyetlerini azaltmak ve piyasada güçlü bir rakip olabilmek adına esnek çalışmanın işgücü maliyetlerini azaltıp azaltmadığı ve rekabet gücünü yükseltip yükseltmediği araştırma soruları üzerinde çalışmıştır. Çamlı (2010), araştırmasında, otomotiv sektöründe esnek çalışma modeli uygulayan bir firmanın 113 çalışanıyla yaptığı anket uygulamasının regresyon analizi sonucunda, esnek çalışma modelinin çalışanlar üzerindeki olumlu etkilerinin örgüte bağlılığında da pozitif yönde olduğu sonucuna varmıştır. Gürkanlar (2010), araştırmasını Akdeniz Üniversitesi'nin 14 departmanın da çalışan 225 idari ve akademik kadın personel üzerinde yürütmüştür. Çakır (2011), tarih boyunca kadının çalışma hayatındaki yerini ve günümüz koşullarındaki yerini analiz etmeye çalışmıştır. Tatlıoğlu (2011), esnek çalışma modelinin Türkiye'de uygulanabilirliğinin düşük olmasındaki temel sebebin düşük farkındalık olduğu sonucuna varmıştır. İkizler (2011), çalışmada esnek çalışmayla ilgili Türk hukukunda yeterince açık yasal düzenlemelerin olmadığı ve bireysel iş hukuku düzenlemeleri ile toplu iş hukuku ve sosyal güvenlik mevzuatının birbirine uyumsuz olduğunu tespit edilmiştir. Sarıkaya (2012), çalışmada Zonguldak Taşkömürü Havzası'nda esnek çalışma uygulamasını taşıyan örgütlerde ve kaçak faaliyet gösterilen ocaklarda yaşanan iş kazalarını incelemiş ve esnek çalışma uygulamalarının Zonguldak Taşkömürü Havzasında çalışanların kaza riskini arttırdığı sonucuna varmıştır. Tunçer (2012), esnek çalışma uygulamasında psikolojik sözleşmenin fonksiyonunu ve esnek çalışma modelinde kontrolün psikolojik sözleşmeye etkisini incelediği çalışmada, kontrolün psikolojik sözleşme üzerinde etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Durak (2012), çalışmada trafik yoğunluğunu azaltmak için hangi kurumların çalışma saatlerini zamana yayarak ve kademeli olarak uygulayabileceğini detaylı ele almıştır. Şimşek (2012), İstanbul Aydın Üniversitesindeki akademisyenlerin uzaktan çalışma uygulamasını işlediği araştırmasında, öğretim elemanlarının demografik özelliklerine göre bakıldığında iş tatminlerinde farklılık olmadığı, genel itibarıyla iş tatminlerinin orta seviyede olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sert (2013), İstanbul Mecidiyeköy de bilişim sektöründe çalışan 107 kişi üzerinde yaptığı anket çalışmasının sonucunda, esnek çalışma modelinin istihdamda kadın çalışanların oranını arttırdığı ve anlamlı düzeyde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Şahin (2013), Başbakanlık merkez teşkilatında uzman, uzman yardımcısı ve yönetici personellere yer verdiği çalışmada yapılan regresyon ve pearson korelasyon analizleri sonucunda, iş-yaşam dengesinin örgütsel bağlılığı arttıracığı, esnek

çalışmanın devam bağlılığını arttıracakı tespit edilmiştir. Şafak (2014), İş görenlerin örgütsel bağlılıkları ve esnek çalışma uygulamasıyla arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Kolsuz (2014), Çalışmada esneklik kavramı, esnek çalışma türleri, güvenceli esneklik kavramı ve esneklik-güvence dengesini uygulayabilen ülkelerle Türkiye’deki durumu yorumlayarak ele almıştır. Başdoğan (2015), çalışmada, esnek çalışanların çalışma modeline yaklaşımlarını ve iş doyumu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Zeybek (2015), esnek çalışma modellerini, bu modellerin çalışma hayatındaki etkilerini, Türk İşgücü Piyasası ve kadınların iş hayatındaki yerini, istihdamda kadının etkinliğinin arttırılmasını detaylı inceleyip ele almıştır. Tutar (2016), çalışmada literatür taraması yapmıştır. Kördeve (2016), iş görenlerin örgütsel bağlılığı ile farklı türdeki esnek çalışma uygulamaları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada, örgütsel bağlılık ölçeği kullanarak oluşturduğu anketi sağlık sektöründeki sağlık personelleri haricinde diğer çalışanlardan 224 kişi üzerine yapmıştır. Yakkan (2016), Esnek çalışmanın yapıldığı örgütlerde planlamanın karmaşık hale geldiği ve yönetimde zorlukların olduğu, işgücünün gerektirdiği maliyetlerin karşılanması açısından da işveren tarafından olumsuz karşılandığı, buna karşılık esnekliğin çalışan verimliliğinin gözle görülür şekilde artacağını belirtmiştir. Erdal (2016), esnek çalışma uygulamasının motivasyona etkisini araştırdığı çalışmada motivasyon ölçeğinden oluşan anketi 389 kişi üzerinde uygulamış ve elde ettiği veriler ışığında esnek süreli çalışan motivasyonunun tam zamanlı çalışanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sarıtaş (2017), çalışmada emek sürecinin esnekleşmesini ve sürecin emek üzerindeki etkilerini Türkiye’de sağlık sektöründe çalışan kadın hemşireler örneği üzerinden analiz etmiştir. Dali (2017), Eskişehir’de ücretli öğretmenler üzerine görüş tekniği uygulayarak yaptığı çalışmada topladığı verilerle, düşük ücret, iş güvencesizliği, gelecek kaygısının oluştuğuna, bunun da ücretli öğretmenliğin ek iş yapma zorunluluğunu beraberinde getirdiğine, dolayısıyla öğretmenlik mesleğinin prestijini kötü etkilediği için meslek olarak tercih edilmesini de olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Engizek (2017), kadın iş görenlerin tükenmişlik seviyelerinin esnek çalışma zamanına yönelik davranışı arasında, tükenmişlik seviyesiyle iş tatminine yönelik tutum arasında ve iş tatminiyle esnek çalışma süresine yönelik tutum arasında istatistiki yönden anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yılmaz (2017), Türkiye, Almanya ve İsviçre’deki esnek çalışmayı, çalışma sürelerini ve tatilleri incelediği çalışmada, elde ettiği veriler doğrultusunda, Türkiye iş hukuku ile Alman ve İsveç iş hukukları kıyaslandığında aralarında çok az farklılık olduğu, ancak uygulama ve denetleme bakımından birtakım eksikliklerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Turhan (2017), esnek çalışma modeli ve kamu personel sistemi hakkında temel bilgiler vererek, kalkınma planları ile hükümet programlarına yönelik genel bir değerlendirme de bulunmuştur. Öztürk (2017), çalışmada, tele çalışmanın hukuki yönlerini ele alarak çalışma ilişkilerinde taraflar arasında oluşacak muhtemel durumları incelemiştir. Erel (2017), 4857 Sayılı İş Kanunu ile hayatımıza giren esnek çalışma türlerinden denkleştirme esasına göre çalışma modelini detaylı bir şekilde araştırıp incelenmiştir. Yıldırım (2018), alan araştırması uygulayarak, Bilişim sektörü üzerinde X ve Y kuşağının esnek çalışma modeline bakış açısını incelediği araştırmasında, Y kuşağının esnek çalışma modeline olumlu yaklaştığı, X kuşağının ise biraz daha çekimser tavır sergilese de olumlu baktığını gözlemlemiştir. Yavuz (2018), iş-yaşam dengesi ile iş stresinin birbirine bağlı olup olmadığını esnek çalışma modelini uygulayan işletmelerle uygulamayan işletmelere anket uygulaması yaparak elde ettiği veriler doğrultusunda, iş-yaşam dengesi ile iş stresi arasında anlamlı düzeyde ilişki olduğu, esnek çalışma uygulamaları olan ve esnek çalışma uygulamaları olmayan işletmelerde bu durumun farklılık gösterdiği

sonucuna ulaşmıştır. Taner (2018), Isparta ilinde bulunan kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan yöneticiler ve personeller üzerinde incelemeler yapmıştır. Kalaycı (2018), esnek çalışma türlerinin ve uygulamalarının iş hayatına etkilerini Türkiye’deki 3 sendika üzerinden incelediği çalışmada, kadınların Türk iş hayatındaki yerini ve esnekliğin kadın istihdamındaki yerini Hak-İş, DİSK ve Türk-İş sendikalarının farklı görüşlere sahip olduğunu araştırma sonunda görmüştür. Çelikkoparan (2018), esnek çalışma uygulamasıyla ilgili 5 farklı sektörde 20 kadın çalışana mülakat yapmıştır. Gürses (2018), Ankara ilinde yer alan bir savunma sanayi sektöründe, çalışanlara anket uygulamış verilerin analizi maksadıyla; Mottaz’ un (1985) geliştirdiği "İçsel ve Dışsal Motivasyon Ölçeği", çalışan, yaşı, cinsiyeti, medeni durumunun yer aldığı "Demografik Soru Formu" ve esnek çalışma modeliyle ilgili fikirlerini ölçen Kirel (1999) tarafından geliştirilen ölçeği uygulamıştır. Dinç (2019), esnek çalışma modelinin ve iş tasarımının iş becerikliliği üzerinden çalışan katılımına etkisini İstanbul’da hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalara anket uygulayarak incelemiştir. Ergün (2019), işletmelerde iş yaşam dengesinin, esnek çalışma modelleriyle sağlanmasını, iş yaşam dengesi ve esnek çalışma modelleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Erbuğ (2019), esnek çalışmada erkek kimliğinin rolünü incelediği çalışmada, nitel veri toplama ve analiz tekniklerinden yararlanarak, dört şehirde home-ofis çalışan 23 erkekle detaylı görüşmeler yapmıştır. Bayramov (2019), Nicel araştırma verileri anket tekniği uyguladığı araştırması sonucunda kuşakların esnek çalışma modellerine olumlu baktığı sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım (2019), esnek çalışma modelinde değişen ve gelişen dünyada kadınların rolünü, devletlerin gelişmişlik düzeyleri ve kadın çalışanlara yönelik farklı devletlerin politikalarını literatürde incelemiştir. Avcı (2019), esnek çalışma modellerinin uygulanmasında iş görenlerin tutumlarının işe devamsızlık algılarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Türkmen (2019), esnek çalışmanın iş gören iş ve yaşam tatminine etkisinin örgütsel bağlılığın aracılık rolünü incelediği çalışma neticesinde, esnek çalışma ile iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında, iş tatmini ile yaşam tatmini arasında, iş tatmini ile örgütsel bağlılık arasında ve yaşam tatmini ile örgütsel bağlılık arasında olumlu yönde anlamlı ilişkinin olduğunu görürken, esnek çalışma ile yaşam tatmini arasında ilişki tespit edememiştir. Tunç (2019), esnek çalışmanın mimariye uyumunu, mekanların kurgulanmasında çalışanlara sağlıklı ortamlar oluşturması adına mimari örnekler içeren tezinde, İstanbul ilinde bulunan paylaşımlı-esnek ofis mekanlarını incelemiştir. Küçük (2019), evden çalışma ve tam zamanlı ofis ortamında çalışma modeli arasındaki farkı bilişim sektörüyle incelediği çalışmada katılımcılara anket uygulamıştır. Akyaz (2019), esnek çalışma modelinin iş – yaşam dengesindeki yerini ele aldığı çalışmada katılımcılara anket uygulamıştır. Serbes (2019), esnek çalışma uygulamalarının iş- yaşam dengesine etkisini ele aldığı çalışmada, iş ve yaşam arasındaki dengeyi sadece esnek çalışma modelleriyle sağlanamayacağını bunun dışında iş hayatında kadının rolü, cinsiyetçilik, kadının ailedeki yeri gibi unsurlarında iyileştirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Atukeren (2020), dijital dönüşüme geçen dört otomotiv ve perakende satış şirketlerinde anket yöntemiyle 75 çalışan üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada; esnek çalışma uygulamasının zamanı ve iş-yaşam dengesi boyutunu arttırıldığında bireysel performansında yükseleceği belirlenmiştir. Uzun (2020), yapmış olduğu anket sonucuna göre esnek çalışma düzenlemesine göre cinsiyetle arasında herhangi bir fark olmadığına, engelli çalışan bireylerin esnek çalışma düzenlemelerini tercih edebilecekleri ve ortopedik engelli olanların esnek çalışma uygulamasına daha kolay uyum sağlama eğilimleri yüksek olduğu sonuçlarına ulaşmıştır. Büyükpoyraz (2020), esnek çalışma modelinin çalışan memnuniyeti üzerine etkisini, tele çalışma ve esnek çalışma uygulamasından

yararlanılarak farklı kurumlarda çalışan çalışanla yaptığı mülakat sonucunda esnek çalışma modelinden memnun oldukları ve kurum içi iletişimine zarar vermediğini görmüştür. Yapıcı (2020), çalışmasında literatür taraması yaparak, ABD esnek çalışma düzenlemelerinin Türk kamu yönetiminde uygulanması yönünde modeller oluşturmuştur. Öztürk (2020), çalışmasında telekomünikasyon şirketlerinin IT biriminde görev yapan 217 iş görene anket yapmıştır. Elde ettiği bulgular neticesinde esnek çalışma modelinin iş tatmini ve işten ayrılma niyetleri üzerinde kısmi bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Taşkın (2020), literatürden yararlanarak esnek çalışma şekilleri ve esnek çalışma uygulamalarının Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerindeki kadın istihdam örneklerini karşılaştırmıştır. Toktaş (2020), kuramsal bir çerçevede ele aldığı çalışmasında; yükselen bilgi toplumundaki gelişmelerin bilgi toplumu kuramcılarının söylemleriyle esnek çalışmaya ilişkin açıklamalar yaparak esnek çalışma modelinin yeni gelişme süreçlerinin analizini yapmıştır. Atalık (2021), esnek çalışma uygulamasını, Ankara'da İHA alanında faaliyet gösteren savunma sanayi şirketindeki 450 çalışan üzerinde anket uygulayarak 350 geçerli geri dönüş elde etmiştir. Saracoğlu (2021), dayanıklı tüketim malzemeleri üreten bir firmanın esnek çalışma uygulamasında ofis çalışanlarını uygulamanın nasıl etkilediğini demografik değişkenlere göre nasıl farklılık gösterdiğini araştırdı. Kurtipek (2021), çalışmasında, endüstriyel tasarımcının yaratıcı evresinin, esnek çalışma koşulları altında yaratıcılıklarını hangi yönde etkilediği konusunda uyguladığı anket sonucunda, çalışma ortamı, zamanı ve yönetim tarzı açısından esnekliğin endüstriyel tasarım sürecinin yaratıcı evresini pozitif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Atlı (2021), İstanbul'da faaliyet gösteren savunma sanayindeki çalışanlar üzerinde anket uygulamıştır. Merdan (2021), doktora tezinde çağrı merkezi örneği üzerine yaptığı çalışmada çalışanların %90'dan fazlası çalışma süreleri, saatleri ve mekânsal olarak esneklikten faydalandığını ve faydalanmak istendiği sonucuna ulaşmıştır. Kuzdağ (2021), yüksek lisans tezinde Örgütsel Değişim ve Performans modelini oluşturan 12 değişken arasındaki etkilerini neden-sonuç ilişkisiyle açıklayan açık sistem teorisini incelemiştir. Şirin (2022), doktora tezinde çalışanların dijital teknolojiyle birlikte esnek çalışma modellerinden biri olan uzaktan çalışma modeline ve diğer esnek çalışma modellerine karşı tutumlarını incelemiştir. Katman (2022), çalışmasında Aksaray ilindeki kamu ve özel sektörde çalışanların esnek çalışma modellerine yönelik tutumlarının yenilikçi davranışa etkisinde iş tatmininin aracılık rolüne sahip olmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Özbek (2022), Konunun içeriği, Pandemi ile esnek çalışma sistemine adım atan işletmeler ile işletmelerde görev alan iş görenlerin kurumsal bağlılıklarını ve tükenmişlik seviyelerinin esnek çalışma modeli ile araştırılmaktadır. Karaaslan (2023), çalışmanın içeriği Dönüşümcü liderlik ve çalışan performansı ilişkisinde dijital olgunluğun ve esnek çalışmaya yönelik tutumları inceleyerek bu duruma bilimsel açıdan ele alıp devamlılığının sağlanmasına yöneliktir ve esnek çalışma uygulamalarına temkinli yaklaşan işverenlere yol göstermek ve onlara uygulama modelleri üzerinden bilimsel bir gerçeklik sunmaktır. Baş (2023), Esnek çalışma uygulaması iş görenlerin iş tatminini ve iş görenlerin performanslarına ne şekilde katkı sağladığını incelemek için bu konu ele alınmıştır. Türkiye'deki üniversitelerde eğitim veren akademisyenler bu çalışmanın everenini oluşturmuştur. Anket yöntemi uygulanarak 521 kişiden geri dönüş alınmıştır. Şen (2024), esnek çalışmanın kadın çalışanlarda görülen yansımaları, bireylerin cinsiyetlerine göre iş dağılımı, çalışanların çalıştıkları kuruma ait politikaları ve kurum kültür yapılarına göre ele alınmıştır.

Sonuç

Türkiye’deki üniversitelerde yapılan Esnek çalışma ile ilgili çalışmaların, hukuki ve yasal düzenlemeler açısından, akademik yönden ve ekonomik koşullar çerçevesinde incelendiği tespit edilmiştir. Küresel alandaki gelişmelerden dolayı 2017 yılından sonra araştırmaların daha sık yürütüldüğü görülmektedir. 12.05.2024 tarihi itibarıyla Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezinde yapılan bu araştırma 1994-2024 yılları arasını kapsamakta ve kronolojik sıraya göre 120 adet esnek çalışma üzerine yapılan literatür taramalarını içermektedir. Esnek Çalışma konusunda Türkiye’de yayınlanan lisansüstü tezlerin %18’ ini doktora tezlerinin, %83’ünü yüksek lisans tezlerinin oluştuğu görülmüştür. Esnek Çalışma alanlarının ve etkilerinin incelendiği lisansüstü araştırmaları 1994 yılında başlamıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar yıllar geçtikçe artmaktadır. Esnek çalışma alanındaki lisansüstü çalışmaların 2019 yılında en fazla sayıda yapıldığı görülmektedir. Konu ile ilgili en fazla çalışmayı yapan ilk 3 üniversite sırasıyla, 1.sırada İstanbul Üniversitesi 13 adet, 2.sırada Gazi Üniversitesi 12 adet, 3.sırada Marmara Üniversitesinin 10 adet tez çalışması ile literatürde yer aldığı görülmektedir. Esnek çalışma alanında en çok çalışmayı yapan ilk üç bölüm sırasıyla, 1.sırada 47 çalışmayla %39 oranında Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, 2.sırada 38 çalışmayla %32 oranında İşletme, 3.sırada 7 adet çalışmayla %6 oranında Kamu Yönetimi bölümlerinin yer almaktadır.

Kaynaklar

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> 03.12.2021

Yavuz, A. (1994), “Esnek çalışma ve endüstri ilişkilerine etkisi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

ŞİMŞEK, Z. (1997), “KİT’lerde esnek çalışma modeli uygulaması (TÜVASAŞ örneği) / Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, A. (1997), “Esnek çalışma ortamında yönetim ve yönetici geliştirme / Management and the development of managers in a flexible work setting”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim ve Organizasyon Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Çelebioğlu, M. (1997), “Esnek çalışma şekillerinin kadınların işgücüne katılımına etkisi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kayalar, M. (1997), “Esnek çalışma sisteminin çalışma hayatı kalitesinin artırılmasındaki etkileri / The Effects of flexible working system on development of quality of working

life and an ampirc study”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, İ. (1998), “Esnek çalışma uygulamalarının verimliliğe etkileri ve Adapazarı Belediyesi örneği / The Effects of the flexiable work applitions to productivity and the sample of Adapazarı Municipality”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şengil, Y. (1999), “Esnek çalışma şekillerinden iş paylaşımı ve çalışma hayatına etkisi / Job-sharin from flexible working methods and effect on work life”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Politika Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Hekimler, A. (1999), “Alman gelişme sektörlerinde esnek çalışma / Flexible working in Germany”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönetimi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Zehir, L. (2000), “Esnek çalışmanın ev sektöründe etkinliği (Adapazarı örneği)”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Evren, G. (2001), “Esnek çalışma ve istihdama etkileri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Politikası Ana Bilim Dalı, İktisat Politikası Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Özman, S. (2001), “Uygulamada esnek çalışmadan doğan sorunlar ve çözüm önerileri / The Problems resulting from flexible working in application and suggestions for the solution” Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Yazıcı, G. (2001), “Esnek çalışmanın çalışanlara ve işverenlere etkisi / Effectiveness of flexible working on employees and employers”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Şen, S. (2001), “Esnek üretim-esnek çalışma ve endüstri ilişkilerine etkileri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Hacıoğlu, M. (2002), “Esnek çalışma saatleri ve uygulanabilirliği / Flexible working hours and its applicability”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Hanedar, S. (2002), “Türk İş Hukukunda esnek çalışma / Flexible working in Turkish work law”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Acarkan, Ö. (2002), “Esnek çalışma modelleri ve beş yıldızlı otel işletmelerinde uygulanmasına yönelik bir araştırma / Flexible working models and a study about the applications in five star hotels”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Özaktaş, D. (2003), “Çalışma yaşam kalitesi programlarında esnek çalışma saatlerinin yeri ve önemi: Ordu Sagra örneği / The importance of flexible working hours in the quality of working life programmes: An example of Ordu Sagra”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Hatman, Ü. (2003), “Esnek çalışma ve endüstri ilişkilerine etkisi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Pinhas, M. M. (2006), “Sosyal politika boyutunda Avrupa Birliği’nde esnek çalışma”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Topcuk, Y. (2006), “Sosyal politika boyutunda Avrupa Birliği’nde esnek çalışma”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Özmen, Z. (2006), “4857 Sayılı yeni iş kanunda esnek çalışma ilişkilerinin hukuki durumu”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Oğuz, Ö. (2007), “Türkiye’de çalışma hayatında esnek çalışma / Flexible labour in working life in Turkey”, Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yıldız, N. (2007), “Esnek üretim biçimleri ve esnek çalışma yöntemleri ve endüstri ilişkilerine etkisi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Alkan, T. (2007), “Esnek çalışma biçimleri ve çağrı merkezi örneği”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Ezer, A. (2008), “Esnek çalışma istihdam yaratma üzerindeki etkisi: Halıcılık sektörü örneği”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Çelenk, H. (2008), “Esnek çalışmanın işgücü maliyetlerine ve rekabet gücüne etkisi ve tekstil sektöründe uygulaması”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Çamlı, L. G. (2010), “Esnek çalışma saatleri ve çalışanların esnek çalışma saatleri düzenlemelerine yönelik tutumlarının örgüte bağlılık üzerine etkisi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Gürkanlar, E. (2010), “Esnek çalışma saatlerinin kadın çalışanların sosyal rolleri ve çalışma performansı üzerine etkileri”, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Doğru,Ç. (2010), “Türkiye'deki insan kaynakları açısından esnek çalışmanın istihdama etkileri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Çakır, A. (2011), “Türkiye’de esnek çalışma ve kadın iş gücü üzerindeki etkileri”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Tathioğlu, E. (2011), “Esnek çalışmanın Avrupa Birliği ve Türkiye'de uygulanabilirliği”, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

İkizler, M. (2011), “Türk Hukukunda esnek çalışma”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Sarıkaya, İ. (2012), “Esnek çalışma rejiminde iş ve iş kazaları: Zonguldak Taşkömürü Havzası örneği”, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Tunçer, E. (2012), “Esnek çalışmanın psikolojik sözleşmeye etkisi”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Durak, Z. (2012), “Şehir içi ulaşımın iyileştirilmesi için esnek çalışma saati yaklaşımına dayalı olarak geliştirilen matematiksel model ve değişken komşu arama algoritması”, Pamukkale Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Endüstri Mühendisliği Ana Bilim Dalı, Endüstri Mühendisliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şimşek, E. (2012), “Esnek çalışmanın bir türü olarak uzaktan çalışma ve İstanbul Aydın Üniversitesi'nde konuyla ilgili bir araştırma”, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Sert, Ü. (2013), “Esnek çalışmanın kadınların çalışma hayatındaki istihdamına etkisi”, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şahin, T. (2013), “Esnek çalışma düzenlemelerinin örgütsel bağlılığı sağlamaya etkisi: Başbakanlık örneği”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şafak, İ. (2014), “Örgütlerde esnek çalışma biçimlerine ilişkin algının çalışanların bağlılık düzeyleri üzerine etkileri ve bir uygulama”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yönetim Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kolsuz, S. (2014), “Bir esnek çalışma türü olarak güvenceli esnekliğin seçilmiş Avrupa Birliği üye ülkeleri ve Türkiye karşılaştırmalı değerlendirmesi”, Gazi Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Enstitüsü İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Başdoğan, T. (2015), “Esnek çalışanlarda esnek çalışmaya yönelik tutumun iş tatmini üzerine etkisi”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Zeybek, M. (2015), “Türkiye’de kadın istihdamında etkinliğin artırılması ve insan kaynakları yönetiminde esnek çalışma”, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Tutar, G. Y. (2016), “Esnek çalışma biçimi olarak ödünç iş ilişkisi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kördeve, M. K. (2016), “Esnek çalışma uygulamalarının örgütsel bağlılıkla ilişkisi: Demografik değişkenlere göre sağlık sektöründe sağlık profesyonelleri harici personel üzerinde bir uygulama”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Sağlık Kurumları Yönetimi Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Yakkan, E. (2016), “Çalışma hayatında esnekleşme ve esnek çalışma biçimleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Erdal, Ö. (2016), “Esnek çalışma saatleri ile çalışanların motivasyonu arasındaki ilişkinin incelenmesi”, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Sarıtaş, C. T. (2017), “Türkiye’de esnek çalışma ve prekarleşmenin toplumsal cinsiyetçi görünümüleri: Sağlık sektöründe hemşireler örneği”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Dalı, N. (2017), “Eğitimde yeni istihdam politikaları ve esnek çalışma ilişkileri: Eskişehir’de ücretli öğretmenler üzerine bir saha araştırması”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Engizek, H. (2017), “Çalışan kadınların tükenmişlik düzeyinin iş tatminine etkisi ve esnek çalışma saati algıları”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yılmaz, N. (2017), “Türkiye, Almanya ve İsveç'te çalışma süreleri, esnek çalışma, dinlenme süreleri ve tatiller”, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Turan, H. (2017), “Türk kamu personel sisteminde esnek çalışma biçimlerinin uygulanabilirliği”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Öztürk, B. D. (2017), “Türk İş Kanunu'nda yeni bir esnek çalışma modeli: Tele çalışma”, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Erel, D. (2017), “Esnek çalışma süreleri ve denkleştirme esasına göre çalışma”, Yaşar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yıldırım, A. (2018), “X ve Y kuşaklarının esnek çalışmaya olan bakış açıları: Bir alan araştırması”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yavuz, N. (2018), “İş-yaşam dengesi ile iş stresinin esnek çalışma uygulamaları bağlamında incelenmesi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Taner, D. (2018), “Kamu idarelerinde esnek çalışma saatleri uygulamasına yönelik yönetici ve çalışan tutumları”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Kalaycı, S. (2018), “Esnek çalışma koşullarının kadın istihdamına etkisi ve işçi konfederasyonlarının değerlendirmesi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Sosyal Politika Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Çelikkoparan, E. (2018), “Türk İş Kanunu’nda esnek çalışma ile ilgili değişiklikler ve kadın çalışanlarda kısmi çalışma uygulamaları”, Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Gürses, E. F. (2018), “İşletmelerde esnek çalışma sisteminin motivasyona etkisi: Bir uygulama”, Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Dinç, E. Y. (2019), “Esnek çalışma ve iş tasarımı’nın iş becerikliliği üzerinden çalışan katılımına etkisi: İstanbul hizmet sektörü örneği”, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Ergün, E. (2019), “Örgütlerde iş yaşam dengesi ve esnek çalışma sistemleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Afyonkarahisar’da bir araştırma”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Erbuğ, E. (2019), “Esnek çalışma ve erkek kimliğinin yeniden inşası: Türkiye’de home-ofis çalışan erkekler”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Bayramov, S. (2019), “X, Y ve Z kuşak çalışanlarının esnek çalışmaya yönelik tutumlarının Eskişehir ili kapsamında karşılaştırılması”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yıldırım, A. A. (2019), “Farklı refah devleti uygulamaları çerçevesinde kadın refahı-esnek çalışma ilişkisi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Sosyal Politika Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Avcı, M. (2019), “Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine ilişkin tutumlarının işe devamsızlık algılarına etkisi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Türkem, F. (2019), “Esnek çalışmanın, iş ve yaşam doyumuna etkisi ve örgütsel bağlılığın aracılık rolü”, İstanbul Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Tunç, B. (2019), “Paylaşımlı esnek çalışma mekanlarının mimari tasarım ve kullanıcı memnuniyeti üzerinden incelenmesi: İstanbul örneği”, Gebze Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Küçük, A. (2019), “Esnek çalışma ve bilişim sektöründe ofiste ve evde çalışanların iş-yaşam dengesine yönelik bir araştırma”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Akyaz, Ş. F. (2019), “Esnek çalışmanın iş-yaşam dengesi üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik bir araştırma”, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Serbes, F. (2019), “Esnek çalışma ve iş-aile yaşamı dengesi: AB ve Türkiye'deki düzenlemelere yönelik betimleyici bir inceleme”, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma İktisadı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Atukeren, P. E. (2020), “Dijital dönüşüm, esnek çalışma yöntemleri; insan kaynakları verimliliği çalışması”, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Uzun, G. (2020), “Engelli Çalışanların Esnek Çalışma Biçimlerine Yönelik Tutumları: Toplumsal Cinsiyet Rolü Açısından Bir İnceleme”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Büyükpoyraz, M. T. (2020), “Türkiye'deki Esnek Çalışma Uygulamalarının Hizmet Sektöründeki Çalışan Memnuniyetine Etkisi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Yapıcı, N. (2020), “ABD Esnek Çalışma Düzenlemelerinden Hareketle Türk Kamu Yönetimi İçin Bir Model Önerisi”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Amme İdaresi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Öztürk, E. B. (2020), “Esnek Çalışmanın İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Telekomünikasyon Sektöründe Çalışanlar Üzerinde Bir Araştırma”, Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Taşkın, H. (2020), “Esnek Çalışma Açısından Kadın İstihdamı ve AB Ülke Örnekleri Karşılaştırması, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Amme İdaresi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Toktaş, D. (2020), “Bilgi Toplumu Kuramları Bağlamında Esnek Çalışma, Bilgi Toplumu Kuramları Bağlamında Esnek Çalışma”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Atalık, B. (2021), “Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine karşı tutumlarının işe adanmışlıklarına etkisinde örgütsel adalet algısının aracılık rolü: Ankara'da iha alanında faaliyet gösteren işletmelerde bir araştırma”, Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Savunma Yönetimi Ana Bilim Dalı, Savunma Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Saracoğlu, S. (2021), “Ofis çalışanlarında esnek çalışma uygulamalarının X ve Y kuşağı çalışanların performansına etkisi”, Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kurtipek, A. (2021), “Esnek çalışma biçiminin yaratıcılığa yansması: Esnek çalışan endüstriyel tasarımcının yaratıcılığı üzerine araştırma”, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Endüstriyel Tasarım Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Atlı, N. (2021), “Çalışanların kişilik özellikleri ve esnek çalışmanın örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: Bir savunma sanayi uygulaması”, Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Merdan, E. (2021), “Teknostresin ve iş geriliminin hizmet inovasyon davranışı üzerine etkisinde esnek çalışma düzenlemelerinin aracılık rolü: Çağrı merkezi örneği”, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Kuzdağ, Y. (2021), “Analysis of flexible work transformation based on organizational change and performance model / Örgütsel değişim ve performans modeli baz alınarak esnek çalışma dönüşümünün analiz edilmesi”, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Lisansüstü Programlar Enstitüsü, Örgüt Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Örgütsel Psikoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şirin, B. (2022), “Çalışanların dijital teknolojiye ilişkin tutumlarının, uzaktan çalışma ve diğer esnek çalışma biçimlerine yönelik algılarına etkisinde yetenek yönetiminin düzenleyici rolü / Regulatory role of talent management in the effect of employee's attributes to digital technology on their perceptions of remote working and other flexible working types”, İstanbul Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Katman, H. (2022), “Esnek çalışmanın yenilikçi davranışa etkisinde iş tatmininin aracılık rolü / The mediating role of job satisfaction in the effect of flexible working on innovative behavior”, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Karaaslan, E. (2023), “Dönüşümcü liderlik ve çalışan performansı ilişkisinde dijital olgunluğun aracı ve esnek çalışmaya olan tutumun düzenleyici rolleri / The mediator role of digital maturity and the moderator role of attitude toward flexible work in the relationship between transformational leadership and employee performance”, Doğu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.

Baş, E. (2023), “Pandemi sürecinde esnek çalışma modelinin çalışan iş doyumuna ve çalışan performansına etkisi / The effect of flexible working model on job satisfaction and employee performance during the pandemic”, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İşletme Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şen, Ö. (2024), “Esnek çalışmanın toplumsal cinsiyet üzerindeki etkisi: Uzaktan çalışan kadınlar örneği / The impact of flexible working on gender: The example of women working remotely”, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Kadın Çalışmaları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

İsmet Özel'in Şiirlerinde Dönemsel İdeolojik Dönüşümün Söz Varlığına Yansımaları

Reflections of Periodic Ideological Transformation on Vocabulary in İsmet Özel's Poems

Furkan Özbek¹
Doç. Dr. Hasan Özer²

¹Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü
furkan5848@gmail.com

²Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi/ Teoman Duralı İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi/ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
hasanozer@beun.edu.tr

Özet: İsmet Özel'in şiir dünyasını iki ana dönem çerçevesinde ele almak, üsluptaki ve dünya görüşündeki değişimleri kavramak açısından verimli bir yaklaşım sağlar. Bu çalışmanın konusu, şairin iki farklı döneminde söz varlığının nasıl değiştiğini ve bu değişimin ideolojik dönüşümle nasıl ilişkilendiğini incelemektir. Araştırmanın temel amacı, İsmet Özel'in ilk döneminde toplumcu, sol eğilimli söylemi yansıtan kelimelerle; ikinci dönemde metafizik ve manevi bir yönelim gösteren kavramların şiir dilindeki işlevlerini ortaya koymaktır.

Çalışmada yöntem olarak sözcük sıklığı analizi kullanılmıştır. Şairin farklı dönemlere ait şiirlerinde seçilmiş anahtar kelimelerin kaç kez tekrarlandığı belirlenmiş, bu veriler tablolaştırılarak karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir. Yöntem, yalnızca sayısal bir döküm sunmakla kalmamış, aynı zamanda dilsel ve ideolojik dönüşümün somut göstergelerini ortaya koymuştur.

Birinci döneme ait kelime sıklıkları (devrim 3; eylem 11; özgürlük 0; eşitlik 0; sınıf 3; ayırım 1; partizan 6; emek 2; işçi 1; sus 3; ekmek 8) şairin dönemin toplumsal ve siyasal atmosferinden beslendiğini göstermektedir. "Eylem" kelimesinin yüksek sayısı (11), şiirin toplumsal müdahaleye yöneldiğini ortaya koyarken; "partizan" (6) ve "devrim" (3) gibi sözcükler ideolojik aidiyetlerin şiir diline yansıdığını işaret eder. "Ekmek" (8) kavramı ise sınıfsal duyarlılığın ve temel ihtiyaç metaforunun şiirde öne çıktığını göstermektedir.

İkinci döneme ait kelime sıklıkları (Allah 9; dünya 89; adalet 1; yek 2; aşk 58; ölüm 56; ruh 41; sevgili 17), şairin yöneliminde belirgin bir değişimi ortaya koyar. Bu kez toplumsal içerikli sözcükler azalırken, "dünya", "aşk", "ölüm" ve "ruh" gibi varoluşçu ve manevi temalar ağırlık kazanır. "Allah" kelimesinin kullanımı da bu dönemin İslami duyarlılıklarla şekillendiğini göstermektedir.

Araştırmanın bulguları, şairin şiir dilinde dönemsel bir kırılma yaşandığını göstermektedir. İlk dönemde toplumcu ve devrimci kavramlar öne çıkarken, ikinci dönemde bireysel, metafizik ve aşk-ölüm merkezli bir söz varlığı baskın hale gelmiştir. Böylece İsmet Özel'in şiirinde dışa dönük, ideolojik söylemden içe dönük, varoluşsal bir dile geçiş net biçimde izlenebilmektedir.

Sonuç olarak, kelime sıklıkları üzerinden yapılan bu analiz, şairin üslubundaki ve dünya görüşündeki dönüşümü görünür kılmaktadır. İsmet Özel'in şiirinde toplumsal mücadeleye dayalı bir söz varlığından, metafizik ve manevi derinliğe yönelen bir dil evrimi söz konusudur. Bu dönüşüm, yalnızca kullanılan sözcüklerin farklılaşmasıyla değil, aynı zamanda şairin şiirsel bakış açısının bütünüyle değişmesiyle ilgilidir. Söz varlığındaki bu kayma, şiirin söyleyiş tarzını, imge dünyasını ve üslubunu da etkilemiş; böylece İsmet Özel'in şiir serüveni, Türk edebiyatında ideolojik ve estetik kırılmanın belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: dil, edebiyat, şiir, söz varlığı

***Abstract:** Examining İsmet Özel's poetic world within the framework of two main periods provides a fruitful approach to understanding the changes in his style and worldview. The subject of this study is to investigate how the poet's vocabulary shifted across these periods and how this shift is related to his ideological transformation. The main purpose of the research is to reveal the functions of the words that*

reflect Özel's socially oriented, leftist discourse in the first period and the metaphysical, spiritual orientation in the second period.

The method of the study is based on word frequency analysis. Poems belonging to different periods were selected, the number of repetitions of certain keywords was identified, and the data was presented in tables for comparative evaluation. This method not only provided a quantitative account but also offered concrete evidence of linguistic and ideological change.

The word frequencies from the first period (revolution 3; action 11; freedom 0; equality 0; class 3; division 1; partisan 6; labor 2; worker 1; silence 3; bread 8) demonstrate that the poet was influenced by the social and political atmosphere of the time. The high frequency of "action" (11) indicates the poem's orientation toward social intervention, while words such as "partisan" (6) and "revolution" (3) reflect ideological affiliations within the poetic language. The recurrence of "bread" (8) shows the prominence of class consciousness and the symbolic importance of basic needs within the poet's discourse. The absence of terms like "freedom" and "equality" may suggest a deliberate linguistic selectivity, as the poet preferred to highlight other words instead of slogans.

In the second period, however, the lexical field changes dramatically: "world" (89), "love" (58), "death" (56), "soul" (41), and "beloved" (17) become dominant, signaling a clear shift toward existential and spiritual concerns. The use of "Allah" (9) underscores the role of Islamic sensibilities in shaping this period. Meanwhile, words like "justice" (1) appear only rarely, and archaic or moral terms such as "yek" (2) emerge, pointing to the development of a more religious and metaphysical aesthetic in Özel's poetry.

The findings of the study demonstrate a significant rupture in the poet's language. While the first period foregrounds collective, revolutionary, and socially engaged vocabulary, the second period privileges individual, existential, and spiritual themes. Thus, the transition from an outward-oriented, ideological discourse to an inward-oriented, metaphysical language can be clearly observed in Özel's poetry.

In conclusion, the analysis of word frequencies makes visible the transformation in both style and worldview. Özel's poetry evolves from a vocabulary centered on social struggle to one marked by metaphysical depth and spiritual intensity. This shift is not limited to a change in vocabulary but also reflects a fundamental reorientation of poetic perspective. The alteration in word choice reshaped imagery, tone, and style, making İsmet Özel's poetic journey one of the most striking examples of ideological and aesthetic transformation in modern Turkish literature.

Keywords: language, literature, poem, lexical wealth

Predicting IQ from Graduates' Academic, Social, and Career Characteristics Using the SMO Algorithm

İbrahim BUDAK

Kastamonu University, Data Analysis Monitoring and Evaluation Office
ibudak@kastamonu.edu.tr

Abstract: This study aims to predict individuals' IQ values using machine learning, leveraging graduate employability indicators (CGPA, semester success, communication/social skills, internship/experience, number of projects, and placement status). Using Kaggle's "Graduate Employability" dataset, IQ was modeled as a continuous target variable using Support Vector Regression (SVR) based on SMO. In the preprocessing steps, categorical variables were digitized, continuous variables were scaled; linear, polynomial, and RBF options were evaluated in kernel function comparisons; C - γ - ϵ hyperparameters were scanned on k -fold cross-validation. The test performance obtained with a 70/30 training-test split remained limited; RMSE=14.18, MAE=11.02, $r=0.349$, $R^2=0.122$, and Kendall's $\tau=0.201$ were reported. Linear comparisons and residual-based visualizations showed that the model tended to converge towards the mean; it exhibited an overestimation bias at low IQs and an underestimation bias at high IQs. The findings suggest that academic achievement and communication/social competence are predictive, but the current set of characteristics may be insufficient to predict IQ with high accuracy. For future studies, broader/more diverse samples, hybrid/ensemble approaches such as SMO + ANN, and the integration of psychometric-behavioral indicators that directly reflect cognitive processes are recommended.

Keywords: deep learning, student performance, exam score prediction, educational data mining, learning analytics

Introduction

Today, intelligence quotient (IQ) is seen as directly related to individuals' speed of learning, abstraction, and problem-solving abilities; these cognitive competencies strongly support both academic achievement and lifelong learning. Indeed, a large-scale longitudinal study tracking more than 70,000 students showed that cognitive abilities measured at age 11 were closely related to success in all subject areas at the end of secondary school; the findings indicate that a significant portion of educational outcomes can be explained by general mental ability (Deary et al., 2007). The importance of mental ability is not limited to academic success: Comprehensive meta-analyses of the personnel selection literature have revealed that general mental ability (GMA) alone has the highest validity in predicting on-the-job performance and educational performance, and that its predictive power increases further when combined with appropriate complementary tools (e.g., job samples, integrity tests) (Schmidt and Hunter, 1998).

Graduate employability data provide a multidimensional profile that goes beyond students' pure academic output to include social and behavioral competencies such as communication, teamwork, self-management, and critical thinking. A recent review on employability emphasizes that employers insistently demand these "21st-century skills" alongside technical knowledge and consider them decisive in graduates' transition to the

labor market (Tushar and Sooraksa, 2023). Similarly, work-based learning (internship/on-the-job learning) practices have been reported to make concrete contributions to the development of these skills and graduates' readiness for work, creating meaningful gains in indicators such as communication, problem-solving, and teamwork (Jackson, 2013). In this context, variables included in employability datasets, such as academic performance indicators (e.g., CGPA, semester success), experience components (internships, project completion), and social/communication skills, collectively carry behavioral cues related to cognitive ability and form complementary signal sources in prediction studies (Tushar and Sooraksa, 2023).

In such multidimensional data structures, support vector machines (SVM) and its regression adaptation (SVR) are widely used due to their ability to capture non-linear patterns and generalize under high-dimensional-small sample conditions. The regularization-based framework of SVR can capture complex relationships in the input space thanks to kernel functions, while its structure, which controls generalization error, limits overfitting (Smola and Schölkopf, 2004). The Sequential Minimal Optimization (SMO) algorithm, which enables effective training of SVM/SVR, achieves fast convergence without memory overload by dividing the large-scale quadratic programming problem into sub-binary subproblems; this approach has provided computational efficiency in both classification and regression tasks (Platt, 1998). The success of the SVM family in high-dimensional spaces has been consistently demonstrated, particularly in datasets where thousands of features are represented by a few hundred examples, such as biomarkers/microarrays; these findings support the preference for SVM-based methods in training data with many features and limited samples (Vanitha et al., 2015).

The objective of this study is to predict individuals' IQ values using employability indicators derived from the Kaggle “Graduate Employability” dataset, which includes graduates' academic performance (e.g., CGPA, semester achievements), social/communication skills, internship/work experience, project completion, and placement status. To this end, SMO-based support vector regression, which has been shown to be effective in high-dimensional feature spaces with potentially non-linear relationships, was chosen; the modeling process was structured based on the evidence accumulated on the cognitive ability-achievement-employability axis (Deary et al., 2007).

Literature Review

The literature at hand clearly demonstrates the strong and multidimensional link between intelligence quotient (IQ) and learning outcomes. A comprehensive meta-analysis extending to university and graduate levels has revealed that general cognitive ability measures predict not only grades and exam performance but also many outcomes in education and working life to a significant degree. This finding quantitatively supports the traditional view that IQ is one of the core determinants of academic performance. Furthermore, longitudinal models identifying a high level of overlap between verbal/fluent intelligence and educational achievement in high school and early college confirm the magnitude of cognitive ability's contribution to educational gains. In terms of the relationship with communication skills, there is evidence that verbal intelligence contributes to the level of mastery of basic communication skills; the verbal intelligence–communication interaction is more pronounced when students have not previously acquired these skills. Studies reporting meaningful relationships between verbal intelligence and effective communication sub-dimensions in university students complete this picture. When this literature is evaluated together, it can be said that academic

achievement, communication, and certain social activity indicators represent a statistically linked cluster with cognitive ability (Kuncel et al., 2004).

Evidence regarding factors affecting graduate employability shows that work-integrated learning (WIL), project experience, and social-technical skills are decisive in post-graduation outcomes. WIL placements significantly increase students' perceived competence in ten core employability skills, such as communication, teamwork, and problem solving; it is emphasized that the skill sets prioritized by employers need to be more strongly aligned with university curricula. Recent studies examining employer and graduate perceptions together report that “soft skills” (communication, adaptability, collaboration, etc.) offer a distinct advantage in transitioning to employment and should be evaluated alongside technical competencies. Furthermore, empirical analyses conducted on an international sample show that internship experience has a moderate to high positive correlation with employability perceptions and digital competencies. These findings confirm that datasets combining academic indicators (CGPA, term achievements) with social/communication and experience indicators reflect graduates' labor market outcomes and readiness for work (Jackson, 2013; Smith et al., 2014).

In terms of machine learning approaches to IQ estimation, the regularization-based framework of support vector machines (SVM) and support vector regression (SVR) is noteworthy, especially for education/student data that is high-dimensional and likely to contain nonlinear relationships. The seminal work on SVR showed that, thanks to kernel mapping, it offers an optimization objective that limits generalization error in predicting complex functions in feature space and is competitive in high-dimensional situations. Advances in the SMO family have significantly increased training speed and numerical stability through threshold improvements (double threshold updates) derived for regression. Recent work in the field of educational analytics has shown that SVR forms strong comparison groups with methods such as Random Forest, logistic regression, and k-nearest neighbors; it is frequently used in stacking approaches to improve class/score prediction. In the context of direct IQ estimation, studies reporting that cognitive performance (e.g., task-based fMRI, mental execution measures, EEG features) is predicted by SVR and other ML methods support the algorithm's applicability in estimating cognitive structures. This literature demonstrates the methodological suitability of SVM/SVR and SMO in high-dimensional regression and classification problems; it also shows that methods such as RF and artificial neural networks are powerful alternative/comparison models when working with training data (Drucker et al., 1996).

In addition to SVM/SVR, current studies report that Random Forest and artificial neural networks (ANN/MLP) offer high accuracy in tasks such as both training success and early detection of at-risk students. The structure of RF, which automatically captures multiple attributes and interactions, and the capacity of ANNs to model non-linear relationships stand out as two common approaches in performance prediction. This methodological framework makes the SVR-RF-ANN trio a natural axis of comparison when predicting a continuous target such as IQ from educational/employability indicators (Balabied and Eid, 2023).

Method

Observations from the Kaggle “CollegePlacement” dataset were used for the dataset and variables; the IQ variable was modeled as a continuous target. Inputs included students' previous semester results, cumulative grade point average (CGPA), overall academic performance, internship/work experience, extracurricular activity score, communication

skills, number of projects completed, and placement status. In this context, the features contain both numerical and categorical attributes; such mixed data structures can be processed as standard in structured data pipelines using Weka/similar tools (Witten et al., 2017).

During preprocessing, categorical variables (e.g., Internship Experience, Placement) were converted into numerical representations suitable for modeling. The basic approach involves deterministic coding that controls multicollinearity while minimizing information loss; The literature reports that one-hot encoding is a particularly common and reliable option, while target/likelihood-based regularized encodings can also provide superiority in some contexts (Hancock and Khoshgoftaar, 2020). Continuous variables are scaled to prevent differences in measurement units and scales from distorting the similarity function in kernel-based methods. Feature scaling (e.g., z-score standardization or [0,1] min-max) for the SVM family is explicitly emphasized in methodological guides and empirical studies (Lin et al., 2003).

In modeling, Support Vector Regression (SVR) was used to estimate IQ with SMO-based SVM regression, and training was performed with the SMO family, which efficiently solves the quadratic programming problem by dividing it into small binary subproblems. SVR's regularization-based objective function and ϵ -sensitivity region provide the advantage of controlling generalization error in high-dimensional/complex patterns; nonlinear relationships can be captured with kernel mapping (Smola and Schölkopf, 2004). Three kernel functions were compared in the application: Linear (assumes an approximately linear relationship between features and the target), Polynomial (implicitly represents interaction/multiplicative terms), and RBF/Gaussian (flexibly captures local, nonlinear relationships). The theoretical/practical use of these kernels in the SVR context is comprehensively presented in detailed tutorials (Schölkopf and Smola, 2002).

For hyperparameter selection and validation, the penalty parameter C and epsilon (ϵ) for each kernel, as well as γ (gamma) for RBF, were systematically scanned. Following the practical guide in the literature, exponentially increasing grid searches were performed on k-fold cross-validation; the combination yielding the best validation performance was selected. This procedure is recommended as a common and effective standard practice in SVM/SVR (Huang et al., 2007).

Evaluation metrics and experimental setup. The model's generalization performance was reported using scale-sensitive metrics such as root mean square error (RMSE) and mean absolute error (MAE) on training/validation splits; additionally, explanatory indicators such as correlation/ R^2 were used. The use of these metrics in the regression context is consistent with the applications recommended in SVM/SVR tutorials and classical textbooks (James et al., 2013).

In the application details, after feature scaling and categorical encoding steps, the final models were retrained using the best hyperparameters determined for each kernel (Linear/Polynomial/RBF) and compared on the test set. As recommended in data mining applications, care was taken to keep the training-validation processes separate from the independent test evaluation (Witten et al., 2017; Kuhn, 2013).

Results

The findings obtained are presented in this section. In the 70/30 split, the test set performance of the SMO-SVR model retrained with the best hyperparameters is summarized in Table 1 using the RMSE, MAE, correlation, R^2 , and Kendall's τ metrics. The findings indicate that the model can explain only a limited portion of the actual IQ variance and that the error level remains moderate. Linear comparison In Figure 1, it can

be seen that the predictions tend to converge towards the mean values, with a pattern of systematic overestimation in the low IQ range and underestimation at higher values; these patterns are discussed in detail in the following subsections.

Table 1. Test Set Performance of the SMO-SVR Model		
Criterion	Value ($\pm$ SD)	Description
Root Mean Square Error (RMSE)	14.183 $\pm$ 0.000	Scale-sensitive error for the constant target
Mean Absolute Error (MAE)	11.024 $\pm$ 8.925	Average absolute magnitude of error
Relative Error (%)	11.93 $\pm$ 11.73	Relative error as a percentage
Pearson Correlation (r)	0.349	Prediction–actual relationship strength
R ² (squared correlation)	0.122	Explained variance ratio
Kendall’s τ	0.201	Rank correlation (robustness indicator)

According to Table 1, the test performance of the SMO-SVR model shows that the error remains quite high with RMSE=14.18 and MAE=11.02; the values $r=0.349$ and $R^2=0.122$ indicate that the predictions can explain only approximately 12% of the variance in the actual IQ values; Kendall's $\tau=0.201$ confirms that the ranking relationship is weak to moderate. When this table is evaluated as a whole, it is understood that the model has limited predictive power, meaning that the signal captured by the linear core and current features remains weak.

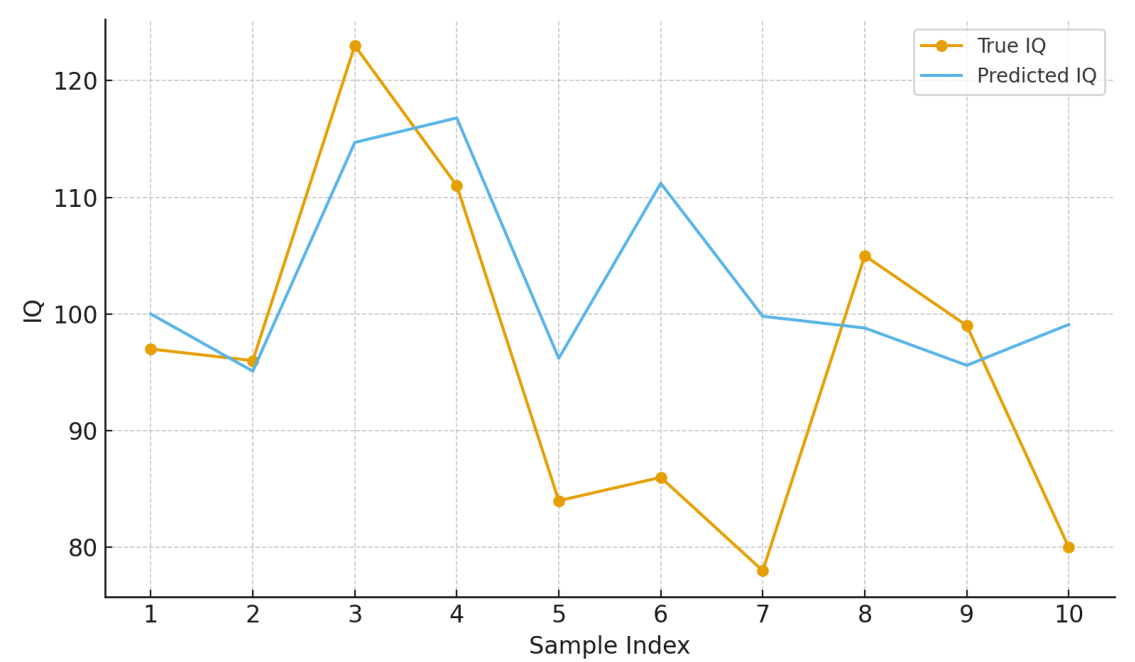


Figure 1. Line Chart: True vs. Predicted IQ (Sample of 10)

The line graph clearly shows that the model exhibits a regression tendency around the mean: there is systematic overestimation at low true IQs (especially in samples 5, 6, 7, and 10) and underestimation at high IQs (sample 3); while there is some tracking in the middle range (1–4 and 8–9), the errors are irregular. This pattern is consistent with a general positive bias (predicted > true) and variance smoothing behavior; the model fails to adequately capture outliers, and the range of variation between samples remains high.

Discussion

In this study, it was found that the variables most consistently related to IQ estimates among the employability indicators used were academic achievement indicators (particularly CGPA and term success) and communication/social skills. The magnitude of the relationship between intelligence level and grades/academic performance has been replicated in comprehensive meta-analyses conducted across different tests and grade levels, showing moderate to high correlations; these findings support the structural link between cumulative measures such as university grades and cognitive ability (Roth et al., 2015). Furthermore, in the higher education context, skills such as communication/collaboration and critical thinking have been shown to be meaningfully related to cognitive flexibility and cognitive outputs; improvements in students' communication and teamwork competencies can be reflected in cognitive performance (Karakuş, 2024).

From an algorithmic perspective, the SMO-based SVR preferred in this study is efficient in accelerating training with closed-form updates by dividing the large quadratic programming problem into small binary subproblems; the original work and subsequent derivatives have shown that SMO is effective and memory-friendly on high-dimensional data in both classification and regression (Platt, 1998). The regularization power provided by the maximum margin and kernel mapping of the SVM family, along with its ability to capture non-linear patterns, stands out for providing competitive accuracy by limiting overfitting, especially when many features are represented by few examples (Guido, 2024).

Implications for educational institutions require the systematic development of core “employability skills” such as communication, teamwork, problem solving, and critical thinking, rather than focusing solely on improving grade point averages. Recent semi-systematic and systematic reviews show that employers globally consistently emphasize these skills; practices such as internships, projects, and workplace-based learning provide measurable gains in these areas (Tushar and Sooraksa, 2023). Furthermore, meta-analytic evidence of the positive and lasting effects of education duration on cognitive abilities points to the importance of the level of cognitive demand in the curriculum as well as its academic depth (Ritchie and Tucker-Drob, 2018).

The main limitations of this study fall into three categories. First, the dataset is relatively small; recent methodological studies show that machine learning models can overestimate predictive power and maintain high variance in small samples (especially $N \leq 300$) (Zantvoort et al., 2024). Second, the data was collected from a single cultural/institutional context; the cross-cultural generalizability of the factorial structure of cognitive ability measures and performance relationships is debatable, and bias may occur when measurement invariance is not ensured (Wilson et al., 2023). Finally, the fact that some variables in the model (e.g., “placement”) may be causally a result of IQ increases the risk of attribute leakage; therefore, future studies are recommended to be conducted using causally oriented designs and datasets that clarify temporal sequencing.

Conclusions and Suggestions

This study addressed the prediction of IQ based on graduate employability indicators (CGPA, semester success, communication/social skills, internship/experience, number of projects, and placement status); experiments conducted with SMO-based support vector regression (SVR) at a 70/30 split showed that the model could explain only a limited portion of the IQ variance. Performance metrics (RMSE, MAE, correlation, and R^2) and line/residual-based visualizations revealed that the model tended to overestimate/underestimate values, particularly towards extreme values, while producing relatively more consistent results for samples close to the mean. The findings indicate that academic achievement indicators and communication/social skills carry signals; however, the current feature set may be insufficient to predict IQ alone with high accuracy.

SMO usability. SMO-SVR is an applicable approach for IQ prediction due to its efficient training and regularization advantages in datasets with high-dimensional, mixed-type features. However, its success level is highly sensitive to (i) appropriate kernel selection and hyperparameter tuning, (ii) control of attributes carrying leakage risk (e.g., placement), and (iii) the provision of rich attribute sets with low measurement error.

Suggestions

- Enhancing the feature set: Psychometric/behavioral measures more directly related to cognitive performance (working memory, processing speed, fluent reasoning short tests; attention/self-regulation scales; learning strategies, motivation, sleep/stress indicators) should be added.
- Hybrid models: Stacking/ensemble designs combining SMO's margin maximization with ANN's nonlinear representational power (e.g., base learners: RBF-SVR and RF; meta-learner: regularized regression) should be tested.

References

- Balabied, S. A. A., & Eid, H. F. (2023). Utilizing random forest algorithm for early detection of academic underperformance in open learning environments. *PeerJ Computer Science*, 9, e1708.
- Deary, I. J., Strand, S., Smith, P., & Fernandes, C. (2007). Intelligence and educational achievement. *Intelligence*, 35(1), 13-21.
- Drucker, H., Burges, C. J., Kaufman, L., Smola, A., & Vapnik, V. (1996). Support vector regression machines. *Advances in neural information processing systems*, 9.
- Guido, R., Ferrisi, S., Lofaro, D., & Conforti, D. (2024). An overview on the advancements of support vector machine models in healthcare applications: a review. *Information*, 15(4), 235.
- Hancock, J. T., & Khoshgoftaar, T. M. (2020). Survey on categorical data for neural networks. *Journal of big data*, 7(1), 28.
- Huang, C. M., Lee, Y. J., Lin, D. K., & Huang, S. Y. (2007). Model selection for support vector machines via uniform design. *Computational Statistics & Data Analysis*, 52(1), 335-346.
- Jackson, D. (2013). The contribution of work-integrated learning to undergraduate employability skill outcomes.

- James, G., Witten, D., Hastie, T., & Tibshirani, R. (2013). *An introduction to statistical learning: with applications in R* (Vol. 103). New York: springer.
- Karakuş, İ. (2024). University students' cognitive flexibility and critical thinking dispositions. *Frontiers in psychology*, 15, 1420272.
- Kuhn, M. (2013). *Applied Predictive Modeling-Central Iowa R Users Group "Predictive Modeling."* PDF Presentation.
- Kuncel, N. R., Hezlett, S. A., & Ones, D. S. (2004). Academic performance, career potential, creativity, and job performance: Can one construct predict them all?. *Journal of personality and social psychology*, 86(1), 148.
- Lin, C. J., Hsu, C. W., & Chang, C. C. (2003). A practical guide to support vector classification. *National Taiwan U*.
- Platt, J. (1998). Sequential minimal optimization: A fast algorithm for training support vector machines.
- Platt, J. (1998). Sequential minimal optimization: A fast algorithm for training support vector machines.
- Ritchie, S. J., & Tucker-Drob, E. M. (2018). How much does education improve intelligence? A meta-analysis. *Psychological science*, 29(8), 1358-1369.
- Roth, B., Becker, N., Romeyke, S., Schäfer, S., Domnick, F., & Spinath, F. M. (2015). Intelligence and school grades: A meta-analysis. *Intelligence*, 53, 118-137.
- Schmidt, F. L., & Hunter, J. E. (1998). The validity and utility of selection methods in personnel psychology: Practical and theoretical implications of 85 years of research findings. *Psychological bulletin*, 124(2), 262.
- Schölkopf, B., & Smola, A. J. (2002). *Learning with kernels: support vector machines, regularization, optimization, and beyond*. MIT press.
- Smith, C., Ferns, S., Russell, L., & Cretchley, P. (2014). The impact of work integrated learning on student work-readiness. *NSW: Department of Education, Office for Learning and Teaching*, 724.
- Smola, A. J., & Schölkopf, B. (2004). A tutorial on support vector regression. *Statistics and computing*, 14(3), 199-222.
- Tushar, H., & Sooraksa, N. (2023). Global employability skills in the 21st century workplace: A semi-systematic literature review. *Heliyon*, 9(11).
- Vanitha, C. D. A., Devaraj, D., & Venkatesulu, I. (2015). Gene expression data classification using support vector machine and mutual information-based gene selection. *procedia computer science*, 47, 13-21.
- Wilson, C. J., Bowden, S. C., Byrne, L. K., Joshua, N. R., Marx, W., & Weiss, L. G. (2023). The cross-cultural generalizability of cognitive ability measures: A systematic literature review. *Intelligence*, 98, 101751.

Witten, I. H., Frank, E., Hall, M. A., Pal, C. J., & Data, M. (2017, December). Practical machine learning tools and techniques. In *Data mining* (Vol. 2, No. 4, pp. 403-413). Amsterdam, The Netherlands: Elsevier Publishers.

Zantvoort, K., Nacke, B., Görlich, D., Hornstein, S., Jacobi, C., & Funk, B. (2024). Estimation of minimal data sets sizes for machine learning predictions in digital mental health interventions. *npj Digital Medicine*, 7(1), 361.

Nazım Hikmet'in Mektuplarında Arkaik Sözcük Kullanımı: Estetik, Morfolojik ve Sözdizimsel Bir İnceleme

İbrahim KARTAL¹, Doç. Dr. Shalala RAMAZANOVA²

¹Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyat Bölümü ibrahimkartal09@gmail.com

²Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi/Rus Dili ve Edebiyat Bölümü, shramazan18@gmail.com

Özet: Bu çalışma, Nazım Hikmet'in Piraye'ye Mektuplar adlı eserinde yer alan arkaik sözcüklerin biçimbilimsel, sözdizimsel ve estetik işlevlerini incelemektedir. Arkaik kelimeler, yalnızca geçmiş dönemlere ait anlam öğeleri olarak değil, aynı zamanda dilin tarihi sürekliliğini ve bireysel üslubun derinliğini yansıtan estetik araçlar olarak da değerlendirilmektedir. Şairin cezaevinde kaleme aldığı bu mektuplar, dilin geçmiş katmanlarını bilinçli biçimde yeniden üretmesi bakımından dikkat çekicidir.

Araştırma nitel yöntemle yürütülmüş, veri toplama aracı olarak belge analizi kullanılmıştır. Piraye'ye Mektuplar'dan seçilen arkaik sözcükler; anlamsal, bağlamsal, biçimbilimsel ve sözdizimsel düzlemlerde incelenmiştir. Sözcüklerin tarihî kökenleri, çağdaş Türkçedeki karşılıkları ve metin içindeki işlevleri tarihî sözlükler, etimolojik kaynaklar ve TDK verileri ışığında değerlendirilmiştir.

Analiz sonucunda, "ihtilaf", "memnu", "muharrir" gibi Osmanlı Türkçesi kökenli kelimelerin şair tarafından yalnızca tarihî referans taşımak için değil, anlatımın estetik katmanını güçlendirmek amacıyla da kullanıldığı belirlenmiştir. Bu sözcükler, anlam düzeyinde cezaevi ortamının ruhsal durumunu yansıtırken, dilsel belleğe de göndermeler yapmaktadır. Bağlamsal çözümlemelerde, kelimelerin dönemin toplumsal ve ideolojik atmosferiyle ilişkilendirildiği görülmüştür. "Muharrir" sözcüğü, sanat ve yazar kimliği üzerine yapılan değerlendirmelerde, estetikle ideolojik boyutu birleştiren bir simgeye dönüşmektedir.

Biçimbilimsel ve sözdizimsel incelemelerde ise Osmanlı Türkçesi'ne özgü belirtili isim tamlamalarının, fiilimsilerin ve tarihî fiil çekimlerinin metin içinde yeniden üretildiği tespit edilmiştir. Bu durum, Nazım Hikmet'in mektuplarının yalnızca duygusal bir anlatım değil, aynı zamanda dilin tarihî yapısını bilinçli biçimde işleyen bir yazınsal laboratuvar olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, arkaik sözcükler şairin dil anlayışında estetik, ideolojik ve tarihî bir bütünlük oluşturmaktadır. Nazım Hikmet, arkaik söz varlığını modern Türkçeyle harmanlayarak dilin dönüşüm sürecine katkıda bulunmuş; geçmişle gelecek arasında sanatsal bir köprü kurmuştur. Bu yönüyle, mektuplar yalnızca bireysel duyulanımın değil, aynı zamanda tarihî dil bilincinin de ifadesi olarak değerlendirilebilir. Gelecekte, arkaik söz varlığının edebî metinlerdeki işlevine dair karşılaştırmalı çalışmaların artırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: arkaik sözcükler, Nazım Hikmet, mektup dili, tarihî söz varlığı, dilsel dönüşüm

Giriş

Dil, tarihsel süreç içinde toplumsal, siyasal ve kültürel etkenlere bağlı olarak sürekli bir değişim içerisinde. Bu dönüşüm sürecinde kimi sözcükler zamanla kullanım dışı kalırken, bazıları edebî metinlerde estetik veya tarihî değer taşıyan unsurlar olarak

varlığını sürdürür. Bu yönüyle arkaik kelimeler hem bireysel hem de kolektif belleğin taşıyıcısı olarak önemli bir işlev üstlenir.

Nazım Hikmet'in *Piraye'ye Mektuplar* adlı eseri, yalnızca bireysel duyguların dışavurumu değil, aynı zamanda dönemin dilsel karakteristiğini barındıran bir metindir. Şairin söz konusu mektuplarda tercih ettiği sözcükler, estetik duyarlılığı ve tarihî dile olan ilgisini açık biçimde yansıtmaktadır.

Yöntem

Araştırma, nitel araştırma yöntemine dayanmaktadır. Veri toplama aracı olarak belge analizi tekniği kullanılmıştır. *Piraye'ye Mektuplar* adlı eserden seçilen birkaç arkaik sözcük; semantik (anlamsal), pragmatik (bağlamsal), biçimbilimsel ve sözdizimsel düzeylerde analiz edilmiştir. Sözcüklerin tarihî kökenleri, çağdaş Türkçedeki karşılıkları ve metin içindeki işlevleri, tarihî sözlükler ve etimolojik kaynaklar yardımıyla değerlendirilmiştir.

Bulgular

1. Anlamsal (Semantik) Analiz

İncelenen sözcükler arasında *“ihtilaf”*, *“memnu”* ve *“muharrir”* gibi Osmanlı Türkçesi kökenli kelimeler öne çıkmaktadır. Bu sözcükler, çağdaş Türkçede ya kullanım dışı kalmış ya da anlam değişimine uğramıştır. Nazım Hikmet bu sözcükleri, anlam derinliğini ve anlatımın estetik katmanını artırmak amacıyla kullanmıştır. Örneğin:

“Burda artık oldukça rahatım, ihtilaftan memnu vaziyetin den kurtuldum.” (73. Mektup, s. 93)

Bu cümlede geçen *“ihtilaf”* (anlaşmazlık) ve *“memnu vaziyet”* (yasaklı durum), yalnızca cezaevi koşullarını değil, aynı zamanda şairin dilsel belleğe yaptığı göndermeleri de içerir.

2. Bağlamsal (Pragmatik) Analiz

Bazı arkaik sözcükler, yazıldıkları dönemin siyasal ve toplumsal atmosferine göndermeler içermektedir. Bu sözcükler, bireysel anlatımı aşarak tarihsel bağlamı da görünür kılmaktadır:

“Her zaman söylerim, bir kere daha söylüyorum, senin kendine ve insanlara yaptığın fenalık, muharrir olmak, bu sanatı seçmek istemeyişindir.” (112. Mektup, s. 127)

Buradaki *“muharrir”* kelimesi, yazar kimliğine yapılan göndermeyle birlikte sanat anlayışına ilişkin bir söylem üretirken; *“fenalık”* kelimesi, ahlaki ve toplumsal bir eleştiri barındırır.

3. Biçimbilimsel ve Sözdizimsel Analiz

Nazım Hikmet'in kullandığı arkaik sözcükler, genellikle Osmanlıca'ya özgü sentaktik yapılarda karşımıza çıkar. Belirtili isim tamlamaları, fiilimsiler ve eski Türkçeye özgü fiil çekimleri bu durumu destekler. Örnek olarak:

- *“İhtilaftan memnu vaziyet”* → Belirtili isim tamlaması
- *“Kurtuldum”* → Geçmiş zamanla çekimlenmiş fiil
- *“Muharrir olmak”* → Fiilimsi yapı

Bu örnekler, mektup dili içinde tarihî anlatım biçimlerinin estetik kaygılarla harmanlandığını göstermektedir.

Tartışma

Nazım Hikmet'in mektuplarında arkaik sözcüklere yer vermesi, yalnızca dönemin diliyle kurduğu ilişkiden değil, aynı zamanda bilinçli bir üslup stratejisinden kaynaklanmaktadır. Şair, bu tercihler aracılığıyla hem Osmanlı'dan devralınan dil mirasını günümüzle buluşturmakta hem de edebî metni tarihsel bir anlatım aracı olarak yeniden kurmaktadır.

Bu bağlamda, sözcüklerin seçimi yalnızca dilsel değil, aynı zamanda ideolojik ve estetik bir anlam taşır.

Sonuç ve Öneriler

Nazım Hikmet'in mektuplarındaki arkaik sözcük kullanımı hem bireysel estetik yöneliminin hem de tarihsel dil bilincinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu tür sözcükler, dilin tarihsel sürekliliğini korumanın yanı sıra metinlerin katmanlı okunmasını da mümkün kılmaktadır. Gelecekte benzer çalışmaların, arkaik söz varlığının edebî metinlerdeki işlevi üzerine daha geniş kapsamlı çözümlemelerle desteklenmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368–388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>

Elbirlik, T., & Karabulut, F. (2015). Söylem kuramları: Bir sınıflandırma çalışması. *Dil Araştırmaları*, 9(17), 31–50.

Gemalmaz, E. (1995). Türkçenin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 40, 169–173.

Gülsevin, G. (2015). Arkaik-periferik kavramı ve bu kavramın tarihî Batı Rumeli Türkçesi ağızlarının tespitindeki önemi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32(3), 1–12.

Hikmet, N. (2012). *Piraye'ye mektuplar*. Yapı Kredi Yayınları.

Kapağan, E. (2021). Kültür, tarih ve kimlik açısından dilin önemi. *Karabük Türkoloji Dergisi*, 4(4), 49–58. <https://doi.org/10.7596/katud.31122021.004>

Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Nişanyan, S. (2025). *Nişanyan Sözlük*. <https://www.nisanyansozluk.com> (Erişim tarihi: 21 Mayıs 2025)

TDK. (2009). *Türkçe sözlük* (10. baskı). Ankara: TDK Yayınları.

TDV İslam Ansiklopedisi. (2025). *Hadise*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hadis> (Erişim tarihi: 21 Mayıs 2025)

Türk, V. (2009). Türkülerde eski (arkaik) sözler. *Turkish Studies*, 4(8), 83–88.

Dijitalin Görünmez Sansüründe Hakikatin İnşası

Prof. Dr. Ali CAN¹, Melike ATEŞ²

¹Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, E-mail: alican@kmu.edu.tr

²Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, E-mail: atesmelike194@gmail.com

Özet: Dijital teknolojinin toplumsal yaşamda büyük bir yer edinmeye başlamasıyla beraber, bireyin bilgiye erişme şekli ve gerçeklik algısı değişerek dönüşüme uğramıştır. Günümüz medya çağında, arama motorları ve sosyal ağlar yalnızca bilgiye aracılık eden platformlar olmaktan çıkıp, hakikatin inşası sırasında etkili aktör haline gelmiştir. Bu çalışma, algoritmik kültür kavramı çerçevesinde, dijitalleşen toplumdaki görünmez sansür düzeneğinin nasıl işlediği ve bu sürecin bireylerdeki hakikat algısına nasıl şekil verdiğini eleştirel bir açı ile incelemektedir. Araştırmacının temel amacı, algoritmaların tarafsız araçlar olarak değil, kültürel ve politik aktörler olarak nasıl işlediğini ortaya koymaktır. Bununla birlikte kültürel üretim, toplumsal algı ve bilgi dolaşımı üzerindeki etkisini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda çalışma, dijital platformların kültürel iktidar alanları olarak ne şekilde işlevi olduğunu, dışarıdan görünüşte tarafsız teknolojik sistemlerin aslında ideolojik eğilimler barındırıp barındırmadığını tartışmaktadır. Kuramsal arka plan; dijital etik, filtre balonu, medya iktidarı ve algoritmik kültür kaynaklarından hareketle belirlenerek inşa edilmiştir. Bu kavramlar aracılığı ile, dijital platformların modernleşmekte olan iktidar biçimleriyle, kurmuş olduğu simbiyotik ilişki tartışılmaktadır. Günümüzde hakikat olgusu, nesnel olan gerçeklerden ziyade, algoritmik olarak şekillendirilmiş bir “görünürlük ekonomisi” üretimi haline gelmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Öncelik olarak literatür taraması ile algoritmik karar verme sistemlerinin medya kültüründeki etkileri incelenmiştir. Daha sonrasında Türkiye’de en yaygın kullanılan üç sosyal medya platformu (Instagram, Tik Tok, X) incelenmiştir. Bazı kültürel ve politik temaların etrafında (örneğin halk hareketleri, çevre sorunları) öneri algoritmalarının pratikleri incelenmiştir. Elde edilmiş olan bulgular, algoritmaların sadece teknik işleyişe dayanan araçlar olmadığını; tersine, kültürel mana üretmede ve bilgi aktarımında epistemolojik filtre görevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle siyaset ve toplumsal cinsiyet gibi tartışmalara yol açabilecek konularda içeriklerin görünürlük düzeyleri, platformların politik önceliklerine ve ekonomik önceliklerine paralel olarak şekil almaktadır. Bu durum kullanıcıların özgürce seçimlerini yaptıklarına dair inançlarını devam ettirirken farkında olmadan görünmez bir sansür sisteminin içerisinde bir parça haline gelmesine sebep olur. Sonuç olarak, dijital toplumda algoritmik kültür yeni bir hakikat hareketi inşa etmekte; bilgi, nesnel doğrudan ziyade verileri temeline alan ikna stratejisine dönüşmektedir. Bilgi dolaşımı, etik sorumluluklardan ziyade Pazar mantığına göre şekil almaktadır. Bu bağlamda, algoritmadaki şeffaflık politikalarının kuvvetlendirilmesi, dijital medya okuryazarlığının eleştirel bir ölçütte yeniden tanımlanması ve kültür üretiminin etik temelde yeniden fikir edilmesi zorunlu hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: algoritmik kültür, dijital etik, görünmez sansür.

Giriş

İçerisinde bulunduğumuz dijital çağ, teknolojik anlamda bir sıçramanın aksine insanoğlunun bilgi ve hakikat ile kurmuş olduğu birlikteliğin zeminden yeniden tanımlandığı kültürel bir devrimdir. Bu devrim, bakıldığında bilgiye ulaşımı sınırsızmış gibi görünse de aslında bilginin üretiminde dolaşım şekillerini belirleyen yenileşen iktidar ağlarını da beraberinde getirmiştir. Bugünkü dijital toplum, algoritmalar sayesinde planlanan bir bilgi ekosistemi içerisinde yer alır. Bu sistem yalnızca bilgiyi düzenlemekle kalmaz kişinin tam olarak neyi bilgi olarak algılayacağını, neye hakikat gözüyle bakıp neyin önem teşkil ettiğinin sonucuna varır. Bu sebeple algoritmik kültür, modern çağın en kuvvetli epistemik iktidar mekanizması olmuştur.

Bilgi üretimindeki tarihsel sürece bakıldığında, her dönemin kendine ait “hakikat rejimi” vardır. Dijital çağdaki hakikat rejimi ise, algoritmik sistemlere dayanır. Bu sistemler, görünmez şekilde karar verir. Görünürlüğü belirleyip, bilgiyi sıraladıktan sonra önceliklendirir ya da geride bırakır. Bu sebeple sansür artık açıktan müdahalelerle değil, dijital platformların yazılım altyapılarındaki tercihlerle gerçekleşmektedir. Gillespie’nin (2018) vurguladığı gibi, “platformlar yalnızca içeriği barındırmaz, aynı zamanda hangi içeriğin daha önemli olduğuna da karar verir” (s. 12). Böylece, görünürlük ekonomisi içerisinde işleyen bu sansür şekli, kullanıcı bireylerin farkındalığı dışında işleyerek epistemik bir filtreye dönüşür.

Algoritmik kültür kavramı, bu esnada dijitalleşen toplumun bilgi rejimini anlama noktasında merkezi bir konuma gelir. Striphas (2015), algoritmik kültürü “bilgi üretiminde insan yargısının yerini makinelerin aldığı kültürel bir form” olarak tanımlar (s. 400). Bu tanımlama, epistemolojik otoritenin insanın aklından ziyade yazılıma devrildiği bir dönemi vurgular. Artık bilgi, bireyler tarafından doğrulanmayıp, verilerin istatistiksel eğilimler tarafınca doğrulanmaktadır. Bu süreç, bilgi epistemolojisini temelden sarsmaktadır. Bunun sebebi ise hakikatin ölçütünün nesnellik ya da doğruluk olmaktan çıkıp, tamamen algoritmik hale gelmesidir.

Baudrillard’ın (1994) simülasyon kuramı, bu dönüşümün anlaşılmasında önemli bir arka plan sağlar. Modernleşen toplum, göstergelerin gerçekliği ikame ettirdiği simülakr evreninde hayat bulur. Dijital çağdaki bu simülakr, dijital hakikat adı verilen algoritmaların üretmiş olduğu verilerle birleşerek gerçeklik katmanı oluşturmaktadır. Artık gerçeklik olgusu, doğruluktan ziyade paylaşılabılır oluşuna göre önem kazanmaktadır. Bu noktada “hakikat” artık, epistemik bir ilke olmaktan çıkarak performans şekline evrilir.

Bu çalışma buradan hareketle, algoritmik kültürün görünmeyen sansür şekilleri aracılığıyla dijital toplumda hakikatin inşa edilmesini nasıl dönüştürdüğünü analiz etmektedir. Çalışmanın temel düşüncesi: Dijital çağda hakikat, artık epistemolojik bir sorgulama değil, algoritmik bir süreçtir. Bilgi, bu süreçte sistemin önceliklerine göre belirlenir. Bu sebeple algoritmik kültür, sadece teknolojik değil, ideolojik bir olgudur. Çünkü, bilgiye erişimi kontrol altında tutan her sistem, paralel olarak da düşünme şekillerini de biçimlendirmektedir.

Post-truth Çağı ve Epistemolojik Dönüşüm

Post-truth çağ, sadece bilginin bozulması ya da hakikatin yıkımı dönemi değil, bilginin epistemolojik doğasının da değişikliğe uğradığı yeni bir paradigmaya işaret eder. Bu çağda hakikat, doğruluğa veya kanıtlara dayalı olma ölçütüne bağlı değil, bireylerin

duygusal yönelimleri, inanç sistemleri ve algoritmik görünürlük sistemleri tarafından tanımlanmaktadır. Bu sebeple, post-truth çağını sadece “dezenformasyon”un yaygınlaşması ya da “sahte haber” ile açıklamak yetersiz kalır. Asıl mesele, bilginin üretimindeki epistemolojik temellerin algoritmik sistemler tarafınca şekillere sokulmasıdır.

Oxford Sözlüğü tarafınca 2016 senesinde “yılın kelimesi” seçilmesiyle Post-truth kavramı oldukça popülerite elde etmiştir. Tanımlamasında, “nesnel gerçeklerin kamuoyu şekillendirmede duygulara ve kişisel inançlara göre ikinci planda kaldığı koşullar” vurgulanır (Oxford Dictionaries, 2016). Bu tanımlama modern bilgi anlayışındaki büyük bir kırılmayı temsil eder. Politikanın ve hakikatin arasında hep bir gerilim vardır. Ancak dijital çağda gerilim çözüme kavuşarak hakikatin politik ikna süreçlerinde yer almasına evrilmiştir.

Baudrillard’ın (1994) “Simülakrlar ve Simülasyon” isimli çalışması dönüşümleri önden tahmin eden bir teorik zemin sunar. Baudrillard, postmodern dünyada gerçekliğin “simülakrlar” tarafından ikame edildiğini ve hakikatin “göstergelerin sonsuz döngüsü” içinde eridiğini öne sürer (s. 6). Bugün bu simülakrlar, dijital hakikat ve algoritmik seçicilik ile birleşerek yeni bir biçim yaratmıştır. Sosyal medya platformları üzerinden yapılan paylaşımlardaki bilgi, artık gerçeğe referans olmaktan ziyade kendi dolaşımı neticesine göre anlam kazanmaktadır. Bir başka deyiş ile, gerçek olan bilgi doğruluğu kanıtlandığı için değil de yeterince etkileşim aldığı için gerçek kabul edilmektedir. Bu durum, bilgi epistemolojisinin en derin dönüşümüdür. Bilginin kıymeti artık içeriğindeki anlatılan ile değil, dolaşım performansına göre belirlenmektedir.

Post-truth dönem, sadece epistemik bir kriz değil, aynı zamanda da toplumsal bilincin krizidir. İnsanlar, bilgiyi rasyonel manada doğrulamak yerine algoritmik olarak önlerine getirilmekte olan içerikleri gerçek olarak kabul eder. Beer (2017) bu durumu “algoritmik epistemoloji” olarak tanımlar: “Bilginin nasıl bilineceğini artık insan değil, sistem belirler” (s. 12). Bu ifade, dijital çağın epistemik tarafını anlatır niteliktedir.

Sonuç olarak, post-truth çağda hakikat, felsefi bir sorgulama değil, algoritmik bir üretilimdir. Dijital toplumun içerisinde bilgi, ikna, çıkar ve algoritmik görünürlük ile var olur. Bu mesele de epistemolojinin temel sorusunu değiştirerek “Ne biliyoruz?” değil, “Bize ne gösteriliyor?” sorusu çağın bilgi anlayışını tanımlar.

Algoritmik Kültürde Epistemik Mekanizma

Dijital toplumdaki en belirleyici özelliği, bilginin üretim, tüketim ve dolaşım sistemlerinin algoritmik yapılarca şekil almasıdır. Ted Striphas’ın (2015) “Algoritmik Kültür” şeklinde tanımladığı bu düzen, kültürel üretimin hesaplama sistemleri tarafından yönetildiği bir yapıyı işaret eder. Bu bağlamda algoritmalar sadece bilgiye giden araçlar değil, paralel olarak da bilgi sistemlerinin, yeni hakikatin epistemik şartlarının yeniden üretilen güç mekanizmaları haline gelmiştir.

Görünmez sansür kavramı bu noktada belirginleşir. Dijital platformlarda artık sansürleme açıkça yasaklanma şeklinde değil, “önceliklendirme” yolu ile gerçekleştirilir. Yani belirlenen içeriklerin algoritmik olarak görünür kılınması, diğer içeriklerin ise sessizce bastırılması dijital dünyada hiyerarşik bir dünya yaratır. Post-truth çağdaki bu mekanizma ayrıca tehlike arz eder. Çünkü, gerçek artık doğru olma ile değil, algoritmik yayılma kuvveti ile ölçülür. Platformların “tıklanma” mantığı da kutuplaştırma odaklı içeriklerinin rasyonel bilgidan daha hızlı yayılımına sebep olur. Bu durum bilgi ekolojisinde yıkım olarak nitelendirilir ve yıkımdaki en belirleyici rolü algoritmalar üstlenir.

Bütün bu çerçevede, algoritmik kültürün sadece teknolojik bir olgu değil de aynı anda da çağdaş bilginin üretim yapısındaki düzeneğin yeniden düzenlenişidir. Bilgi doğru

olmaktan ziyade tıklanma kapasitesi ile değer kazanır ve görünmez sansür de tıklanma kapasitesinin sınırlarını çizen sessiz bir güç konumuna gelir.

Görünmez Sansür

Dijitalleşen dünyanın bilgi aktarma biçiminde sansür artık alışlagelmiş anlamıyla “yasaklama” şeklinde değil, “görünmeyen ölçeklendirme” şeklinde işlenmektedir. Bu durum, medya dünyasında epistemolojik bir kayma yaratmakta; bilginin kıymeti, olması gerektiği gibi doğruluk ile değil görünürlük veya daha çok gösterilen ile ölçülür vaziyete gelmektedir. Dolayısıyla algoritmalar da bilginin epistemik statü değerini belirleyen yeni bir iktidar aygıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dijital dünyanın kullanıcılarına gösterilen içerikler, görünmeyen bir filtreleme düzeneğinden geçer. Tik Tok, Instagram, Facebook gibi platformlarda her bir kullanıcının ilgisine yönelik düzenlenen akışlar, “kişiselleştirme” adı altında meşrulaştırılır. Başka açıdan bakıldığında zaman da bu kişiselleştirme ile bilgi çeşitliliğini azaltan yankı odası üretilir. Pariser’in (2011) “filtre balonu” kavramı ile açıkladığı bu durum görünmez sansürün somut bir örneğidir. (Pariser, 2011, s. 18) “Filtre balonları, kullanıcıların zaten inanmak istedikleri şeyleri onaylayan bir dijital kozayı ör; bu koza, eleştirel düşüncenin değil duygusal aidiyetin üreticisidir.”

Görünmez sansürün epistemolojik etkileri sadece bilgiye erişim seviyesinde değil, toplumsal hakikat algısında da görülür. Post-truth çağında bilgi, gerçeği yansıtabilme kapasitesinden daha çok politik ses getirebilme gücü ile değer kazanır. Bu bağlamda da dijital platformlar, bilgiyi duygusal etki yaratabilme gücüne göre ölçeklendirir.

Dijital ideolojinin en ses getiren taşıyıcısı aynı zamanda görünmez sansürdür. Christian Fuchs(2021), sosyal medyayı “ideolojik üretim aygıtı” olarak nitelendirmektedir. Bu aygıtın görünmez oluşu ile etkisini daha çok arttırdığını vurgular. Kullanıcılar belirli bir sansüre maruz kaldıklarını hissetmezler. Çünkü sansür, topluluk politikası ya da teknik bir tercih şeklinde sunulur. Bu sayede sansür, özgürlük retorikinin altında meşru hale gelir.

Görünmez sansürde politik sonuçlar da oldukça önem arz eder. Dijital platformların algoritmalara bağlı yapısı, kamusal tartışmaları da biçimlendirerek demokratik karar verme süreçlerinde doğrudan etki gösterir. Politik içeriklerin algoritması kamuoyu algısı üzerinde yönlendirebilme anlamında büyük önem arz eden araç haline gelir. Bu mesele, epistemik adalet ilkesine bir ihlaldir. Çünkü, herkesin eşit olarak esas bilgiye erişimi zor bir hale gelmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Dijitalleşen çağda bilgiye ulaşım kolaylaşmakta iken, bilginin ne şekilde filtrelendiği, nasıl sunulduğu ve en önemlisi hangi çıkar ilişkileri bağlamında şekillendiği git gide daha belirleyici bir hal almıştır. Algoritmik kültür, sadece teknolojik bir yönetim şekli değil, aynı zamanda da bilginin üretiminin, anlamın kurulumunun ve gerçeklik inşasının temel ögesidir. Bu bağlamda görünmez sansür, içeriklerin açık açık engellenmesi ile değil, belirlenen içeriklerin daha öne çıkarılması, diğerlerinin ise sessizce görünürlüğünün kısıtlanması ile işler. Dolayısı ile sansür artık günümüzde yasaklayıcı olarak görünmekten ziyade yönlendirici bir form kazanmıştır.

Algoritmik kültürün epistemolojik etkileri değerlendirilirken, Foucault’un bilgi-iktidar ilişkisi açıklayıcı bir çerçeve sunar. Bilgi, iktidar ilişkileri kapsamında üretilmektedir. Dolayısıyla algoritmaların görünmeyen yapısı da dijital çağın iktidar şeklini temsil eder. Kullanıcılar maruz bırakıldıkları yönlendirilmelerin farkına varmadan, bilgi alanlarını kendi istekleri ile sınırlandırır.

Sonuç olarak, algoritmik kültür ve görünmez sansür, dijital toplumda epistemik mimariyi yeniden inşa eder. Bu süreçte bilginin üretiminin demokratikleştiği algısı görünürde gerçek olsa da arka planda yenileşen bir dijital hegemonya şekli yaratılmaktadır. Post-truth döneminde hakikat olgusunun kırılganlığı, algoritmaların görünmeyen kolları ile derinleşirken; bireylerin de dijital okuma yazma yetenekleri, hakikatle yeniden bağ kurabilme adına güçlü bir araç haline gelmektedir.

Kaynaklar

- Arendt, H. (1967). *Truth and politics*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Baudrillard, J. (1994). *Simülakrlar ve simülasyon* (Çev. Ahmet Somer). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beer, D. (2017). *The social power of algorithms*. Information, Communication & Society, 20(1), 1–13.
- Floridi, L. (2010). *Information: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Pantheon Books.
- Fuchs, C. (2021). *Social media: A critical introduction* (2nd ed.). London: Sage.
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press.
- Gökçe, A. (2021). Algoritmik seçicilik ve dijital toplumda bilişsel yönelimler. *Akdeniz İletişim Dergisi*, 37(2), 55–70.
- Gökçe, B. (2021). Dijital bilginin demokratikleşmesi yanılgısı. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 45–63.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hayles, N. K. (2017). *Unthought: The power of the cognitive nonconscious*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heidegger, M. (1954). *The question concerning technology*. New York: Harper & Row.
- Korkmaz, A. (2022). Algoritmik manipölasyon ve bilgiye erişim özgürlüğü. *Bilgi ve Toplum*, 5(1), 98–115.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.

Lyotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

McIntyre, L. (2018). *Post-truth*. Cambridge, MA: MIT Press.

Oxford Dictionaries. (2016). Post-truth. Oxford University Press.
<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth>

Özdemir, E. (2020). Yeni medya ve görünmez sansür. *Galatasaray İletişim Dergisi*, 34(1), 21–34.

Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. New York: Penguin Press.

Striphas, T. (2015). *Algorithmic culture*. *European Journal of Cultural Studies*, 18(4–5), 395–412.

Sunstein, C. R. (2018). *#Republic: Divided democracy in the age of social media*. Princeton University Press.

Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. Council of Europe.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York: PublicAffairs.

Kültürel ve Toplumsal Değişimin Geleneksel Türk Konutu İç Mekân Biçimlenişine Etkileri

Öğr. Gör. Yasemin İSPİRLİ

Kırklareli Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu İç Mekân Tasarımı Bölümü
yasemin.gonulkirmaz@klu.edu.tr

Özet: Geleneksel Türk konutu, yalnızca barınma gereksinimini karşılayan fiziksel bir yapı değil, aynı zamanda toplumsal yapının, kültürel değerlerin ve yaşam biçiminin mekân aracılığıyla görünür hale geldiği bir kültürel ifadedir. Tarihsel süreç boyunca Türk toplumunun yaşam tarzı, aile yapısı, toplumsal roller ve mahremiyet anlayışı değiştikçe, konutun iç mekân biçimlenişi de bu dönüşümün somut bir yansıması olmuştur. Bu çalışma, kültürel ve toplumsal değişimin geleneksel Türk konutunun iç mekân kurgusuna olan etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Araştırma, geleneksel konutun mekânsal organizasyonunu, kültürel kimliğin ve toplumsal düzenin bir bileşeni olarak ele almaktadır. Özellikle sofa, oda, eyvan, avlu gibi mekânsal birimlerin biçimlenişinde etkili olan toplumsal dinamikler; aile yapısı, kadın-erkek rolleri, gündelik yaşam pratikleri ve mahremiyet anlayışı üzerinden değerlendirilmiştir. Kültürel süreklilik ve değişim arasındaki denge, iç mekânın işlevsel ve sembolik boyutlarında gözlemlenmiştir.

Yöntem olarak, tarihsel ve kültürel analiz yaklaşımı benimsenmiş; mimari plan çözümlemeleri, literatür taraması ve mekânsal tipoloji incelemeleri birlikte ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, geleneksel Türk konutunda iç mekânın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir yapı taşıdığını göstermektedir. Mekânın biçimlenişinde toplumsal statü, mahremiyet, misafirlik kültürü ve kolektif yaşam alışkanlıkları belirleyici faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, kültürel ve toplumsal değişim süreçleri, geleneksel Türk konutunun iç mekân biçimlenişini doğrudan etkilemiş; mekânın organizasyonu, kullanım biçimi ve sembolik anlamı bu değişimle yeniden tanımlanmıştır. Çalışma, günümüz iç mekân tasarımı tüketim kültürünün etkilerini anlamak açısından tarihsel bir perspektif kazandırması ve tarihsel sürekliliğin mekânsal ifadelerini çözümleyerek, günümüz konut tasarımı kültürel kimliğin korunmasına yönelik bir farkındalık oluşturmaya hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: geleneksel Türk konutu, kültürel değişim, toplumsal yapı, mekânsal organizasyon, iç mekân biçimlenişi

Giriş

Metin Kültürel ve toplumsal değişim, insan yerleşimleri ve konut biçimlenişleri üzerinde doğrudan etkili olan dinamik süreçlerdir. Tarih boyunca toplumların yaşam biçimleri, üretim ilişkileri, aile yapısı ve sosyal rollerindeki değişimler, mekânsal düzenin ve iç mekân organizasyonunun yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Türk toplumunda bu dönüşüm, özellikle konut kültüründe açıkça gözlemlenmektedir. Geleneksel Türk konutu, sadece barınma ihtiyacını karşılayan fiziksel bir yapı değil, aynı zamanda kültürel kimliğin, toplumsal yapının ve yaşam tarzının mekânsal bir yansımasıdır. Bu bağlamda,

iç mekânın biçimlenişi; toplumun değerleri, inanç sistemi, mahremiyet anlayışı ve sosyal ilişkiler ağıyla doğrudan bağlantılıdır.

Geleneksel Türk konutu, tarihsel süreçte Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan kültürel sürekliliğin bir ürünüdür. Türklerin göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçişiyle birlikte, barınma biçimleri de dönüşmüş; çadır kültürünün mekânsal anlayışı, zamanla Anadolu'nun coğrafi, iklimsel ve kültürel koşullarına uyarlanmıştır. Bu dönüşüm, mekân kurgusunda hem işlevsel hem de simgesel değişimleri beraberinde getirmiştir. Oda, sofa, eyvan ve avlu gibi mekânsal birimler, yalnızca fiziksel kullanım alanları değil, aynı zamanda toplumsal rollerin ve ilişkilerin görünür hale geldiği kültürel kodlardır.

Kültürel ve toplumsal değişim süreçleri, geleneksel Türk konutunun iç mekân biçimlenişinde belirleyici rol oynamıştır. Toplumda modernleşme, kentleşme ve tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla birlikte, geleneksel konutun anlam dünyası dönüşüme uğramıştır. Mahremiyet, misafirlik, aile birlikteliği gibi kültürel kavramların mekânsal karşılıkları farklılaşmış; modern yaşam biçimleri yeni mekânsal dönüşümlere bırakmıştır. Bu bağlamda, çalışmanın amacı kültürel ve toplumsal değişimin geleneksel Türk konutunun iç mekân organizasyonu üzerindeki etkilerini tarihsel, sosyolojik ve estetik boyutlarıyla irdelemektir.

Bu araştırma, tarihsel-kültürel analiz yöntemiyle yürütülmüş; literatür taraması, plan tipolojisi incelemeleri ve mekânsal çözümlemeler aracılığıyla geleneksel konutun kültürel kimlik taşıyıcısı rolü ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda, Türk konut kültürünün yalnızca fiziksel bir miras değil, aynı zamanda toplumsal bellek ve kimlik üretiminde etkin bir unsur olduğu vurgulanmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırma tarihsel ve kültürel analiz yöntemine dayanmaktadır. Literatür taraması, mekânsal tipoloji incelemeleri, plan analizleri ve görsel belgeler değerlendirilmiştir, ortaya çıkan sonuçlar, karşılaştırmalı analiz şeklide sunulmuştur. Geleneksel Türk konutunun mekânsal organizasyonu, kültürel kimliğin bir taşıyıcısı olarak ele alınmış; Geleneksel Osmanlı dönemi evlerinden Cumhuriyet dönemi modern konutlarına uzanan süreçte iç mekânın değişim dinamikleri incelenmiştir. Çalışma, kültürel süreklilik ve değişim arasındaki ilişkiyi, toplumsal yapı ve yaşam biçimi bağlamında değerlendirmektedir.

BULGULAR

Toplumsal yaşamın ürünü olan iç mekân, günümüzde giderek gösterişe dayanan yaklaşımlarla kurgulanır hale gelmiştir. Robins (1999: 51)'in de dikkat çektiği gibi görsel duyunun hâkimiyeti ile deneyimden uzak durma arasında bir bağlantı mevcuttur. Görselliğin ön planda tutularak diğer duyuların reddedilmesi mekân ve insan arasındaki iletişimi sonlandırmakta ve iç mekanın değişimini kaçınılmaz kılmaktadır.

Kültürel Değişimin Nedenleri

Kültürel değişim, bir toplumun inançlarında, değerlerinde, yaşam biçimlerinde, geleneklerinde, sanatında ve üretim-tüketim alışkanlıklarında zamanla meydana gelen dönüşümdür.

Teknolojik gelişmeler → Yeni araçlar, yeni yaşam biçimlerini doğurur.

Küreselleşme → Farklı kültürlerin etkileşimiyle yeni değerler ortaya çıkar.

Eğitim ve iletişim araçları → Bilginin hızla yayılması kültürel yenilenmeyi artırır.

Ekonomik sistemlerin değişimi → Tüketim kültürü, bireysel değerleri dönüştürür.

Göç ve kentleşme → Farklı yaşam biçimlerinin karışmasına neden olur.

Toplumsal Değişimin Nedenleri

Toplumsal değişim, bir toplumun yapısında, kurumlarında ve ilişkilerinde meydana gelen dönüşümdür. Bu; aile yapısı, eğitim sistemi, ekonomi, siyaset, hukuk gibi alanlarda görülen kalıcı değişiklikler anlamına gelir.

Sürekli: Toplumlar zamanla sürekli evrilir.

Bütünseldir: Ekonomik bir değişim, aile yapısını da etkileyebilir.

Hızlı veya yavaş olabilir: Teknolojiyle birlikte değişim hızlanmıştır.

KÜLTÜREL VE TOPLUMSAL BAĞLAMDA TÜRK KONUTU İÇ MEKAN YAPISININ DEĞİŞİMİ GENEL BİR BAKIŞ

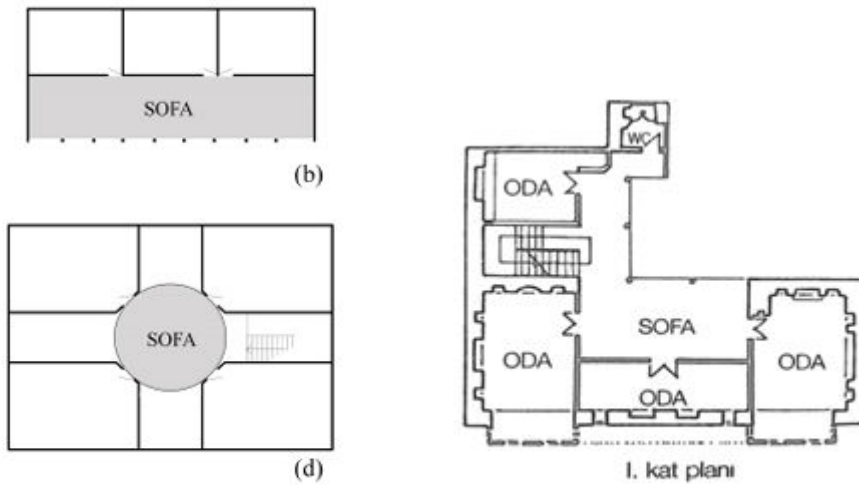
Geleneksel Türk Konutu: Kültürel Bir Miras

Geleneksel Türk konutu, toplumsal yapının ve kültürel değerlerin mekâna yansıdığı özgün bir mimari karaktere sahiptir. Orta Asya'daki göçebe yaşam biçiminden yerleşik düzene geçiş, Türk konut kültürünün temelini oluşturmuştur. Çadır yaşamından gelen taşınabilirlik, esneklik ve doğayla uyum prensipleri, yerleşik düzende oda, sofa, eyvan ve avlu gibi mekânsal birimlerle sürdürülmüştür.



Şekil 1. Orta Asya göçebe çadırları ve iç mekân tasarımları

Kaynak: <https://www.theblacktentproject.com/different-types-of-nomadic-tents-in-turkey/>



Şekil 2. Geleneksel Türk Konutu Sofa planları

Kaynak: Eldem, S.H., 1995. Türk Evi Plan Tipleri, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fakültesi Yayını, İstanbul. Ç.Ü. Müh. Mim. Fak. Dergisi, 33(1), Mart 2018

17. ve 18. yüzyıllar Türk evinin en çok yayılma gösterdiği dönemler olmuştur (Eldem, 1954, s. 11). Geleneksel Türk evlerinin mimari nitelikleri, tarih boyunca devam eden ve eklemlenen bir kültür birikimiyle ortaya çıkmıştır. Bu evlerde sofa adı verilen mekan, evin merkezi yaşam alanı olarak hem dolaşım hem de sosyalleşme işlevi taşır. Oda, çok işlevli yapısıyla oturma, yemek, uyuma ve depolama gibi eylemleri aynı mekânda birleştirir. Bu düzen, toplumsal değerlerin mekâna yansımaları açısından dikkat çekicidir; mahremiyet, misafirperverlik ve topluluk bilinci gibi kavramlar plan şemasında belirleyici rol oynamıştır. Geleneksel evlerde kullanılan ahşap, taş ve toprak gibi doğal malzemeler, doğayla kurulan uyumu güçlendirmiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte modernleşme, kentleşme ve batılılaşma etkileri iç mekânda yeni tipolojilerin ve fonksiyon ayrımlarının doğmasına neden olmuştur.

Kültürel ve toplumsal değişim, birbirini sürekli etkileyen iki süreçtir. Bir toplumun değerleri değiştikçe kurumları da değişir; kurumlar değiştikçe kültürel yaşam biçimleri yeniden şekillenir. Bu karşılıklı etkileşim, insanlık tarihinin ve mekânların dönüşümünün temelidir.



Şekil 3. Geleneksel Türk Konutu İç Yaşam ve mutfak alanı

Kaynak: http://www.kasimsipahiogluKonagi.com/default.asp?page=gallerydetails&gallery_id=37

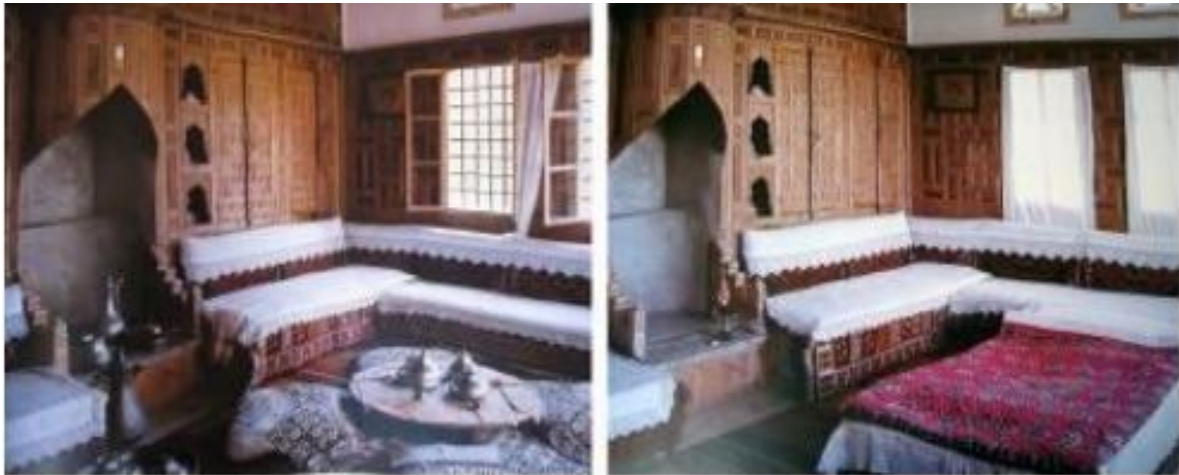
1. Geleneksel Dönem: Toplumsal Yaşam ve Mekân Uyumu

Zaman Dilimi: Göçebe/ Yarı Göçebe Toplum ve Osmanlı Dönemi

- Aile tipi: Geniş aile
- Toplumsal yapı: Geleneksel, mahalle kültürü güçlü
- Kültürel değer: Mahremiyet, misafirperverlik, doğayla uyum

Mekânsal özellikler

- Avlulu konut düzeni: Dışa kapalı, içe dönük plan.
- Selamlık – Harem ayrımı: Toplumsal cinsiyet rollerine göre mekân organizasyonu.
- Çok işlevli mekânlar: Aynı oda farklı zamanlarda farklı işlevler üstlenir (yemek, yatak, oturma). (Şekil 4)
- Yerden oturma, sedir, yüklük gibi çözümler: Mekânda esneklik ve düzen sağlanır.
- Doğal malzemeler: Ahşap, taş, toprak; iklimle ve coğrafyayla uyumlu kullanım.



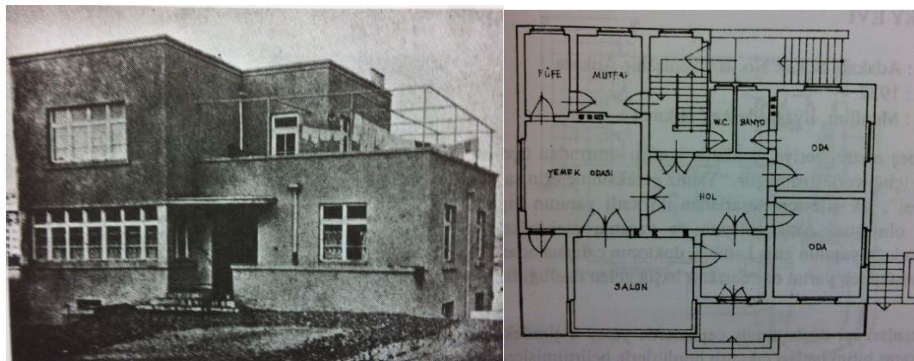
Şekil 4. Geleneksel Türk evi odasının gündüz ve gece kullanımı

Kaynak: Reha Günay, Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri, YEM Yayınları, İstanbul, 1998, s.171

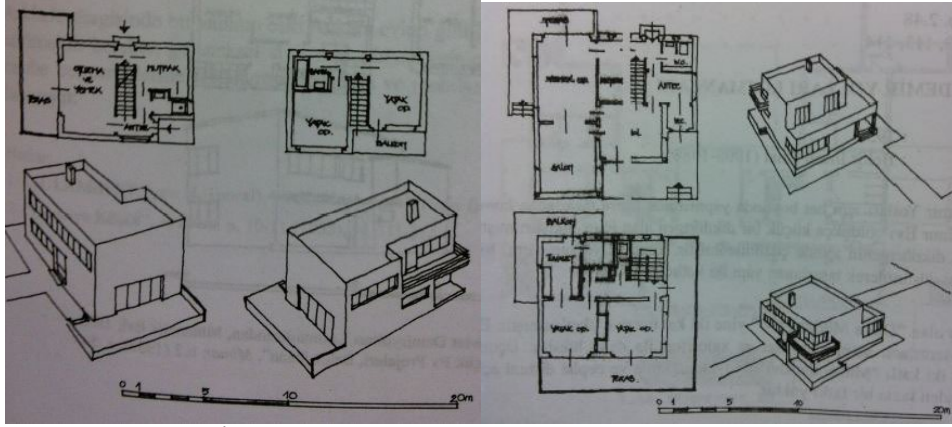
Geleneksel Türk evi, toplumsal yapının, mahremiyet anlayışının ve doğayla kurulan dengenin mekâna yansımalarıdır. İnsan, aile ve doğa üçgeninde dengeli bir yaşam kurgusu vardır.

Türkiye’de 1920 yıllarında kültürel geçişle birlikte mekân, işlevsellik ve modern yaşamın sembolü hâline gelir. Ev artık sosyal bir alan değil, bireysel bir alan olur. Dönem dergileri değişen mimarlık ve iç mekan öğelerini yansıtan yayınlar yapmaya başlar.

“Batıdaki gelişmelerin yansmasıyla Türkiye de biçimlenen yapılar, “modern” ve “kübik evler” gibi kavramlarla tanışmıştır. Yeni konutlarda yaşama isteği yirmili yılların sonunda daha da güçlenmiş “modern yaşamak”, “asrı olmak” sözcükleriyle desteklenen yeni düzenin mobilyalarını kullanmak bir statü göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede biçimlenen yapıların dışları gibi içleri; odaları, mobilyaları da aynı anlayışı devam ettirmiştir.” (İspirli G.Y.:139). (Şekil 5,6,7 ve 8).

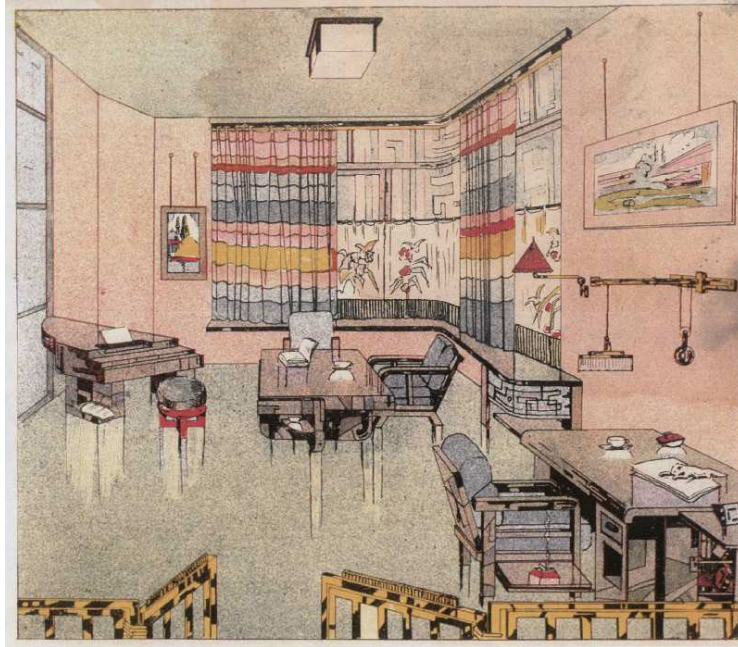


Şekil 5 ve 6. Sait Bey Evi ve plan yerleşim çizimi, Adana, 1930, Semih Rüstem



Şekil 7 ve 8. Bekir İhsan'ın, Devlet Demir Yolları Lojmanları projesi, Memur evi, 1933 (Aslanoglu:391).

Cumhuriyet döneminde Türkiye’de mimari ve iç mekan tasarımındaki tüm bu gelişmelere bakacak olursak, güçlü geleneksel düzen, modern olanı mekanlara kabul ederken aynı zamanda alışkanlıklara göre yorumlayarak karma bir düzenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Türk mimarların yapmış olduğu eskizler, Almanya’daki Bauhaus tarzını çok benzer yönleriyle yansıtmış ve Türkiye’ye benimsetmeye çalışılmıştır. “Modern” diye tanımlanan düz, yalın, süsten uzak iç mekan ürünleri, geleneklerimizde olan el işi bezemelerle (dantel) donatılmıştır. Büfelerin masaların, konsol, radyo, raf vb. ürünlerin üzerlerine dantel, el işi ürünler, küçük biblolar, resim çerçeveleri, kristal vazo, bardak gibi ürünler örtülmüş/konulmuştur. (Şekil 9),



Şekil 9: Mimar Abdullah Ziya'nın “modern çalışma odası” perspektif çizimi, 1930. (Mimar Dergisi:19).

Dış cephelerde kutuyu andıran keskin köşeli yapılar, konsollar, teraslar, dairesel pencereler gibi kübik motiflerin kullanılması yanında, iç mekânda; ayrı büfeli ve dolaplı bir mutfak ve kiler, farklı bir mekanda masa ve sandalyelerle oluşturulan bir yemek odası

Cumhuriyet dönemi kadınlarına, modern mimarinin tarzını benimsetme çabalarını Yaman şöyle açıklar: “Bauhaus mimarisi ve iç mekân tasarımını, döşeme anlayışını, mobilyalarını benimseyen bir kadın ve onun biçimleyeceği bir gençlik yaratılmadığı durumda yeni mimari anlamsızlaşıyordu. Türk geleneğinde yerleri kaplayan halıların üzerine serpilen minderler, duvar kenarlarını dolanan sedirler, köşelere dayanan yastıklardan ve bunların üzerlerini kaplayan kıymetli dokumalar ve işlemelerden ibaret mobilya ve dekorasyon geleneğini değiştirecek ve benimseyecek bir kadının yaratımı şarttı.” (Yaman,:211-212). (Şekil 10).



Şekil 10. 1929’da yayınlanan Muhit dergisinin moda sayfası ile 1948’de yayınlanan Yedigün dergisinin moda sayfasında 19 yıl içerisinde modada görülen değişim.
(Muhit Dergisi,,:274).
(Yedigün Dergisi,,:23).

2. Modernleşme Dönemi: Toplumsal Yapının Çözülmesi ve Yeni Konut Tipleri

Zaman dilimi: 20. yüzyıl ortaları (1950–1980)

- Aile tipi: Geniş aileden çekirdek aileye geçiş
- Toplumsal yapı: Kırsaldan kente göç, sanayileşme, apartmanlaşma
- Kültürel değer: Mahremiyet azalır, bireysellik artar

Mekânsal dönüşüm:

- Avlulu ev → Apartman dairesi, mahremiyete dayalı, çok katlı apartman yaşamı başlar.
- Odalar işlevsel olarak ayrılır: “Oturma odası, yatak odası, mutfak” gibi modern mekân bölünmeleri oluşur.
- Hazır mobilya ve modern eşyalar: Geleneksel oturma biçimleri yerini koltuk, masa, sandalye gibi batı tarzı mobilya ve tarzlara bırakır.
- Mutfak ve banyo gibi özel mekânlar standartlaşır, yaşamın merkezine girer.
- Doğal malzeme yerini endüstriyel üretim ve standart malzemeye bırakır.

3. Küreselleşme ve Tüketim Kültürü Dönemi

Zaman dilimi: 1980'lerden günümüze

- Aile tipi: Küçülen ve bireyselleşen aile yapısı
- Toplumsal yapı: Küresel kültürün etkisi, medya ve teknoloji odaklı yaşam
- Kültürel değer: Tüketim, statü, estetik gösteri

Mekânsal dönüşüm:

- Konut tipleri: Rezidanslar, siteler, akıllı evler
- İç mekân: Moda akımları (minimalizm, boho, modern, Japandi) hızla değişir.
- Tasarımın amacı: Kimlik ifadesi, konfor, sosyal statü göstergesi hâline gelir.
- Malzeme ve renk seçimleri: Küresel trendlerle belirlenir, yerel doku geri planda kalır. (Şekil 11)
- Sosyal medya etkisi: “Estetik yaşam alanı” kavramı öne çıkar; mekân, dijital temsilin parçası olur.



Şekil 11. Modern bir konutun yaşam ve mutfak alanları

Kaynak: <https://www.bellona.com.tr/blog/icerik/modern-mutfak-dekorasyon-fikirleri>

Modern Türk iç mekânı, yerel kimliğini küresel trendlere uyarlamaya çalışır. Ancak bu süreçte otantiklik ve sürdürülebilir kimlik sorunları gündeme gelir.

Kültürel Değişimin Günümüz İç Mekânlarına Yansımaları

Geleneksel Dönem

- Geniş aile yapısı ve çok nesilli yaşam
- Mahremiyet temelli mekân ayrımı (haremlik-selamlık)
- Komşuluk ilişkileri ve mahalle kültürü
- Doğal malzeme ve el işçiliği
- İklimsel ve coğrafi koşullara uyum

Modern Dönem

- Çekirdek aile ve bireyselleşme
- Fonksiyonel oda ayrımları (salon, yatak odası)
- Apartman kültürü ve sınırlı komşuluk
- Endüstriyel üretim ve standart malzeme
- Teknolojik sistemlere bağımlılık

Tablo 1. Geleneksek Türk Evlerinin iç mekan biçimlenişinin Geleneksek ve Modern dönemlerinin karşılaştırılması

Tartışma

Kültürel ve toplumsal değişim, geleneksel konutun mekânsal organizasyonunu dönüştürürken, bir yandan da kimliksel sürekliliği tehdit etmiştir. Osmanlı döneminde toplumsal yaşamın merkezinde yer alan mahalle kültürü, Cumhuriyet sonrası kentleşme ile birlikte zayıflamış; apartman tipi konutlar bireyselleşmeyi artırmıştır. Geniş aile yapısından çekirdek aileye geçiş, iç mekânda oda sayısının ve kullanım biçimlerinin değişmesine yol açmıştır. Misafir odası kavramı yerini salon ve oturma odası ayrımına bırakmış; işlevsel alanlar artarken kültürel sembolizm azalmıştır. Tüketim kültürünün etkisiyle birlikte mekân artık kimliksel bir ifade aracı haline gelmiştir. Bu dönüşüm, geleneksel evlerdeki esnek, paylaşımcı ve doğal yaşantının yerini bireysel ve standartlaştırılmış yaşam biçimlerine bırakmasına neden olmuştur. Bu kültürle birlikte mekânlar, deneyim ve gösteri alanlarına dönüşmüştür. Modern birey, tükettikçe “var olan”, mekânı ise bir kimlik sahnesi olarak kullanan bir konuma gelmiştir. Bu durum, geleneksel toplumsal değerlerin çözülmesine, yerel kültürlerin zayıflamasına ve mekânsal kimlik kaybına neden olmuştur.

Mekânın Bir Gösteri Alanına Dönüşmesi

Geleneksel Türk iç mekânı, geçmişte yaşamın doğal akışının sürdüğü, toplumsal değerlerin ve ilişkilerin mekânda görünür olduğu bir “iletişim alanı” idi. Yani mekân, insanlar arası etkileşimin, misafirlik kültürünün, toplumsal rollerin ve aidiyet duygusunun bir ifadesiydi. Mekânın kimliği, onu kullananların yaşam biçimiyle karşılıklı bir etkileşim içindeydi.

Ancak tüketim kültürünün etkisiyle mekân artık gösteri odaklı bir yapıya bürünmüştür. Artık mekân, sadece yaşanan değil, gösterilen, sahip olunan, paylaşılan bir “ileti alanı” haline gelmiştir.

Bu durumda mekân, kullanıcı tarafından anlam üretmek yerine, hazır anlamlar sunan ve tüketim ideolojisinin taşıyıcısı olan bir göstergeye dönüşür. Ev içi dekorasyon stillerinin sosyal medyada paylaşılması, markalı mobilya ve aksesuar tercihleri, “tarz” arayışları, hepsi mekânın bu yeni “gösteri” işlevine örnektir.

Sonuç

Sonuç olarak, kültürel ve toplumsal değişim süreçleri, geleneksel Türk konutunun iç mekân biçimlenişini derinden etkilemiştir. Toplumun değerlerinde ve yaşam biçimlerinde meydana gelen dönüşümler, mekânın kullanım biçimlerine yansımıştır.

Toplumların kültürel ve ekonomik yapılarında yaşanan dönüşümler, mekânların biçimlenişini doğrudan etkiler. Sanayi Devrimi, kentleşme, küreselleşme ve dijitalleşme süreçleriyle birlikte üretim temelli yaşam biçimi yerini tüketim odaklı bir toplumsal yapıya bırakmıştır. Bu değişim, yalnızca bireylerin davranışlarını değil, aynı zamanda mekânın anlamını, kullanımını ve kimliğini de dönüştürmüştür.

Geleneksel Türk iç mekânı, toplumsal ilişkilerin kurulduğu ve sürdürüldüğü bir iletişim alanıydı. İnsanlar bir arada yaşar, üretir, paylaşır, ve mekân bu etkileşimin sahnesi olurdu. Mekânın dili; sadelik, işlevsellik, mahremiyet ve doğayla uyumdu. Mekân, toplumsal iletişimi kolaylaştıran bir araçtı ve aile içi birlik, komşuluk ilişkileri, misafir ağırlama biçimleri hep bu mekânsal düzen üzerinden anlam bulurdu. Türklerin geleneksel kültür, yaşayış ve biçimleniş olgusu zaman içinde kültürel ve toplumsal değişimle; küreselleşme, medya, dijital kültür ve tüketim odaklı yaşam biçimine dönüşmüştür.

Tüketim kültürü, bireylerin kimliklerini, statülerini ve yaşam tarzlarını satın aldıkları ürünler ve kullandıkları mekânlar üzerinden ifade etmelerine dayanan bir kültürel

olgudur. Böylece alışveriş merkezleri, kafeler, markalı konut siteleri, turistik alanlar gibi mekânlar, yalnızca işlevsel değil, sosyal gösterge haline gelmiştir.

Sonuç olarak, kültürel ve toplumsal değişim sürecinde tüketim kültürü; mekânın ekonomik, estetik ve simgesel anlamlarını yeniden tanımlamış, insan–mekân ilişkisinde aidiyet yerine geçiciliği, üretim yerine gösteriyi ön plana çıkarmıştır. Artık kent mekânları “deneyimlenmek” için değil, “tüketilmek” için tasarlanır hale gelmiştir. Örneğin:

- Alışveriş merkezleri, yeni kamusal alanlar gibi işlev görür ama kamusal değil ticaridir.
- Kafeler ve sosyal alanlar, bireylerin kimlik sunumuna sahne olur.
- Markalı konut siteleri, toplumsal statüyü göstermek için mekânsal bir araç haline gelir.

Bu durum, mekânın ekonomik ve estetik işlevinin ötesine geçerek simgesel bir anlam kazanmasına neden olur.

Bu araştırma kapsamında sonuç olarak, geleneksel Türk evi iç mekan biçimlenişinin toplumsal dönüşümle günümüze yansımalarının karşılaştırmalı analizi aşağıdaki tabloda (Tablo 2) ortaya koyulmuştur.

Tablo: Geleneksel Türk Evi ve Modern Konutların Tüketim Kültürü Bağlamında Karşılaştırılması

Mekânsal Eleman / Özellik	Geleneksel Türk Evi	Modern Konut	Tüketim Kültürünün Etkisi
Sofa / Hayat	Merkezi yaşam alanı, aile bireylerinin ortak mekânı	Koridor veya açık plan salon	Ortak yaşam kültüründen bireyselleşmeye geçiş
Misafir Odası (Baş Oda)	Misafir ağırlamaya özel, gösterişli oda	Çoğu modern konutta yok; salon ortak kullanımda	Misafirlik kültürünün zayıflaması, gösteriş mobilyalarına kayış
Avlu / Bahçe	Yemek, oyun, tarımsal işler için kullanılan dış mekân	Balkon, teras veya site bahçesi	Doğal yaşam → sembolik “yeşil alan” dönüşüm
Mutfak	Ayrı mekân, genelde kapalı, işlevsel	Açık mutfak, salonla birleşik	Tüketim estetiği ön planda, yemek yapma kültüründen “gösteriş”e kayış
Yemek Düzeni	Yer sofrası, birlikte oturma	Masa-sandalye, bireyselleşmiş düzen	Topluluk odaklı → bireysel tüketim düzeni
Mobilya Kullanımı	Minimum, işlevsel, yerleşik sedir ve minder	Fazla, modüler, sık değiştirilen mobilyalar	Gösterişçi tüketim ve moda döngüleri
Mahremiyet	Haremlik-selamlık ayrımı, aile içi sınırlar belirgin	Açık plan, sınırlar bulanık	Toplumsal normlardan bireysel özgürlüğe geçiş
Depolama	Sandık, yüklük, gömme dolap	Gardirop, giyinme odası	Tüketim mallarının artışıyla depolama ihtiyacının büyümesi
Sosyal İlişkiler	Komşuluk, paylaşım kültürü güçlü	Apartman yaşamı, bireysel ve kapalı	Tüketim odaklı, bireysel yaşam tarzı

Tablo 2. Geleneksel Türk Evi ve Günümüz ‘modern’ konutlarının karşılaştırılması

Bu bağlamda iç mekan kurgusu günümüzde dönüşerek, geleneksel kültürde gözlemlediğimiz gibi iletişim aracı olmaktan ziyade, bir “ileti” alanına dönüştüğünü söyleyebiliriz. Artık mekân bir şey anlatıyor, bir imaj temsil ediyor. Ev, ofis, kafe ya da mağaza; sahibinin kimliğini, statüsünü, yaşam biçimini sahneliyor. İç mekanı oluşturan öğeler işlevine uygun olmaktan çok “gösteri için” tasarlanan, seçilen objeler haline dönüşmüştür.

Modern dönemle birlikte bireysellik, hız ve tüketim odaklı yaklaşımlara dönüşüm olmuştur. Bu nedenle günümüz iç mekân tasarımlarında kültürel kimliğin korunması,

yerel değerlerin yeniden yorumlanması ve mekânın sosyo-kültürel anlamının sürdürülmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Baudrillard, J., (2002). *Tüketimin Tanımına Doğru*. İçinde *Mimarlık ve Tüketim*, İstanbul, Türkiye: Boyut Yayın Grubu, ss. 67–72.

Baudrillard, J., (2008). *Tüketim Toplumu*. İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları. Çeviren: Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin.

Bozdoğan, S., (2008). *Modernizm ve Ulusun İnşası*. 2. Basım. Metis Yayınları. ss. 18–221, İstanbul.

Debord, G., (2017). *Gösteri Toplumu*. İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları. Çeviren: Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent.

Eldem, S. H. (1984). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

İspirli, G. Y., (2012). *Bauhaus'un Türkiye'deki İç Mekan Tasarımına Yansımaları*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Kubalı, F. (1991). *Geleneksel Türk Evi ve Yaşam Kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kuban, D. (1995). *Türk Hayatının Mekânsal Dönüşümü*. İstanbul: YEM Yayınları.

Küçükerman, Ö., (1998). *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı*. Yıldız Sey (drl.). Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Tanyeli, U. (2004). *Türkiye'de Modernleşme ve Mimarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Robins, K., (1999). *İmaj*. İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları. Çeviren: Nurçay Türkoğlu.

Yırtıcı, H., (2002). *Tüketimin Mekânsal Örgütlenmesinin İdeolojisi*. İçinde *Mimarlık ve Tüketim*, İstanbul, Türkiye: Boyut Yayın Grubu, ss. 9–38.

Mimar Dergisi, (1931). *Binanın İçinde Mimar*, (1), ss. 18–19.

Muhit Dergisi, (1929). *Temmuz*, (9), ss. 274.

Yedigün Dergisi, (1933). *Nisan*, ss. 24–26.

Yedigün Dergisi, (1934). *Nisan*, ss. 61.

Yedigün Dergisi, (1948). *Ağustos*, (21), ss. 23.

<https://www.theblacktentproject.com/different-types-of-nomadic-tents-in-turkey/>

<https://www.bellona.com.tr/blog/icerik/modern-mutfak-dekorasyon-fikirleri>

Te'vil - Hermenötik: Gazali - Gadamer Bağlamında Bir Karşılaştırma

Sefa ALTAY

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İTBF, Sosyoloji Bölümü. Email: sefaaltay@kilis.edu.tr

Özet: Anlama çabası, tarih boyunca birçok düşünürün, filozofun, din adamının temel uğraşı olmuştur. Hayatı, insanı ve metinleri anlamayı ve aralarındaki diyalogu geliştirmeyi merkeze alan bu uğraş, yöntemsel ve mantıksal birtakım farklılıklarla birlikte düşünce tarihine yön vermiştir. Bu bağlamı dikkate alan bu çalışmada Gazali'nin te'vil anlayışı ile Gadamer'in hermenötik anlayışı karşılaştırmalı analize tâbi tutulmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Kur'an'ın anlaşılması konusunda Gazali'nin te'vil'i gerekli görüp görmediği açıklanmaktadır. Ardından O'nun tevil anlayışındaki ayırıcı nitelikler olan avam-havas ayrımı ve te'vilin kuralları izah edilmektedir. Bununla birlikte bu te'vil anlayışının İslam topluluğunda ve düşünce geleneğinde karşılık geldiği anlamlar üzerine bir düşünce sistemi geliştirilmektedir. Bunun karşısında Gadamer'in hermenötik anlayışı, hakikate ilişkin düşüncesi ekseninde açıklanmaktadır. O'na göre hermenötik düşünme biçimiyle özne, insanın tarihselliği bağlamında açığa çıkarılmak istenen anlama ulaşmak ister. Batı düşünce tarihi içerisinde Gadamer, Aydınlanma düşüncesine karşıt olarak; tarihsellik, gelenek ve önyargı gibi kavramları hermenötik düşüncesinin temellerine yerleştirmektedir. Bununla birlikte Gadamer hakikati; kişilerin bireyselliği bağlamında değil, kişiler arasındaki diyalogda aramaktadır. Bu kapsamda O'na göre hakikat, ufukların kaynaşması biçiminde kendini açığa çıkarmaktadır. Bu anlayış; Gazali ve Gadamer'in birbirinden ayrıldıkları noktadır. Çünkü Gazali te'vili belirli kurallara bağlamakta ve kişilerin tekeline bırakmaktayken, Gadamer ise hermenötik için herhangi bir yöntemi reddetmekte ve hermenötiği kişiler arasındaki diyaloga bağlamaktadır. Bu farkın nedeni olarak iki düşünürün te'vil ve hermenötik anlayışlarının şekillenmesinde toplumsal yapının önemli bir etkisi olduğunu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazali, Te'vil, Gadamer, Hemenötik, Anlama

Ta'wıl - Hermeneutic: A Comparison In The Context Of Gazali – Gadamer

Abstract: The pursuit of understanding has, throughout history, constituted a central concern for many thinkers, philosophers, and theologians. This endeavor, which focuses on comprehending life, humanity, and texts, as well as fostering dialogue among them, has shaped the history of thought, albeit through various methodological and logical differences. Taking this context into account, the present study undertakes a comparative analysis of al-Ghazālī's conception of ta'wıl and Gadamer's hermeneutics. Accordingly, the study first examines whether al-Ghazālī considered ta'wıl necessary for the understanding of the Qur'ān. It then explicates the distinctive features of his interpretive approach, namely the distinction between the masses ('awām) and the elite (khawāṣṣ), together with the principles governing ta'wıl. Furthermore, it develops a systematic framework for reflecting on the significance of this conception within the Islamic community and intellectual tradition. In contrast, Gadamer's hermeneutical philosophy is presented in relation to his conception of truth. For Gadamer, through hermeneutical thinking the subject seeks to attain the meaning disclosed within the horizon of human historicity. Within the history of Western thought, Gadamer, in opposition to Enlightenment rationalism, grounds his hermeneutics in such concepts as historicity, tradition, and prejudice. Moreover, Gadamer locates truth not in individual subjectivity but within dialogue between persons. In this respect, for him, truth discloses itself in the form of a "fusion of horizons." This marks a crucial point of divergence between al-Ghazālī and Gadamer. While al-Ghazālī restricts ta'wıl by binding it to specific rules and entrusting it only to qualified interpreters, Gadamer rejects the imposition of any method upon hermeneutics, instead situating it within dialogical engagement.

It is argued that the underlying reason for this difference lies in the significant role played by the broader social structures that shaped each thinker's conception of ta'wil and hermeneutics.

Keywords: *Gazali, Ta'wil, Gadamer, Hermeneutic, Understanding*

Giriş

Yorum hem İslam düşünce geleneğinde hem de modern hermenötik felsefesinde merkezi bir yer işgal etmiştir. İslam geleneğinde Gazzâlî (ö. 1111) özellikle Kur'an bağlamında *te'vil* anlayışını sistematik bir biçimde ortaya koyarken, modern dönemde Hans-Georg Gadamer (1900–2002) tarihsellik, gelenek ve diyalog temelleri üzerine inşa edilmiş bir hermenötik teorisi geliştirmiştir. Farklı kültürel ve felsefi ortamlardan çıkmış olsalar da her iki düşünür de insanın hakikate nasıl yaklaşabileceği ve onu nasıl kavrayabileceği konularıyla ilgilenmişlerdir. Bununla birlikte, önerdikleri yorumlama çerçeveleri yöntem, kapsam ve epistemolojik varsayımlar bakımından önemli ölçüde ayrılmaktadır.

Bu çalışma, Gazzâlî'nin *te'vil* anlayışı ile Gadamer'in hermenötik felsefesini karşılaştırmalı bir analize tâbi tutmayı amaçlamaktadır. İlk olarak Gazzâlî'nin Kur'an'ı anlamada *te'vil*in gerekliliğine dair görüşü ele alınacak; onun avam (*'awām*) ve havas (*khawāṣṣ*) ayrımı ile meşru *te'vil* için öngördüğü kurallar incelenecektir. Ardından Gazzâlî'nin bu yorum anlayışının İslam düşünce geleneği ve toplumsal bağlam içerisindeki karşılığı değerlendirilecek; bu çerçevenin dinî otorite ve bilgi anlayışı bakımından ne tür sonuçlar doğurduğu tartışılacaktır.

Buna karşılık, Gadamer'in hermenötiği hakikati insanın tarihselliği ufkunda açığa çıkan bir süreç olarak temellendirir. Aydınlanma akılcılığına karşıt bir biçimde Gadamer, geleneğin, önyargının ve diyalogun kurucu rolünü vurgular. Ona göre hakikat, bireysel yorumcunun öznel dünyasında değil, kişiler arasındaki diyalogda, onun ünlü ifadesiyle “ufukların kaynaşması” sürecinde ortaya çıkar.

Bu karşılaştırma iki düşünür arasındaki temel bir ayrımı açığa çıkarır: Gazzâlî, *te'vili* belirli metodolojik kurallara bağlayarak yalnızca seçkin yorumcuların tekelinde görürken, Gadamer hermenötiği herhangi bir yöntemsel sınırlamadan bağımsız, açık bir diyalojik olay olarak tasavvur eder. Bu makale, söz konusu farklılıkların yalnızca felsefi tercihlerin değil, aynı zamanda her iki düşünürün içinde bulundukları toplumsal ve entelektüel bağlamların bir yansıması olduğunu ileri sürmektedir. Böylelikle karşılaştırmalı bir inceleme yoluyla yorum pratiklerinin kültürel, tarihsel ve epistemolojik koşullar tarafından nasıl şekillendiğini ve bu koşulların hakikat ve anlama tasavvurlarına nasıl yansıdığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Gazali'nin Te'vil Anlayışı

Gazali, Kur'an'da geçen “mecaz, teşbih ve müteşabihat” gibi ifadelerin varlığının, ayetlerin anlaşılmasında *te'vil*in kullanılmasını gerektirdiğini ifade etmektedir. Gazali bu gerekliliği, iki sebebe bağlamaktadır. İlki; ulvi anlamları içerisinde barındıran Kur'an'ın,

insanın anlayacağı tarzda insana seslenmek istemesidir. İkincisi ise, Peygamber'in insanlara Kur'an'ı anlatabilmek için mecaza ve sembollere başvurmak istemesidir (Aydın, 2000: 71). Yani bu açıklamadaki önemli nokta; Kur'an'ın ve onun mesajının insanlara aktarılmasının sağlanmasıdır. Gazali te'vili açıklarken, "kabuk-öz" sembolizmini kullanmaktadır. O'na göre zâhir kabuk, bâtin ise özdür. Te'vil kullanılarak, kabuktan öze doğru bir ilerleme gerçekleştirilmektedir (Gemuhluoğlu, 2005: 444). Aynı zamanda Gazali için te'vil, tefsirin bir sonraki aşamasını teşkil eder. Tefsir zâhir ile ilgilenirken, te'vil ise bâtin ile ilgilenmektedir. Bu anlamda, Kur'an'ın özüne ulaşılması için gerekli olan yorumu te'vil sağlamaktadır. Anlaşılmaktadır ki Gazali açısından te'vil, özde bulunan cevherin açığa çıkarılması sürecidir (Kurukız, 2011: 65). Bu açıklamalardan anladığımız kadarıyla insanın te'vile ihtiyacı, Kuran'ı ve İslam'ı doğru anlayabilme isteğinden ileri gelmektedir. İnsan, kendisine farklı bir âlemden seslenen Kur'an'ın dilini anlayabilmek için, kendi dünyasında kullanmış olduğu kavramlar ile düşünmek zorundadır. Bunu da yaparken elindeki yöntem, te'vil yapmak suretiyle Kur'an'ı yorumlama faaliyetidir.

Gazali'nin yaşamış olduğu dönem; farklı görüş ve ekollerin Kur'an'ı zâhiri ve bâtını yönleriyle te'vile giriştiği bir dönemdir. Bu durumu müşahade eden Gazali, yapılan te'villerin tutarlılığını tespit edebilmek için kendi te'vil anlayışını ortaya koymuştur (Aydın, 2000: 66). Gazali'ye (1994: 35) göre te'vil, *"bir delilin desteklediği ihtimalden ibaret olup, bu delil sayesinde te'vil, zâhirin delâlet ettiği anlamdan daha ağır basar ve zanna galip gelir. Her te'vil, bir anlamda lafzî, hakikatten mecaza çevirmektir."* Görüldüğü gibi Gazali'nin düşüncesinde te'vil, hem bir ihtimali içerisinde barındırır hem de lafzın mecazî kullanımını içerir. Gazali'nin bu tanımlaması te'vili, kesinlik içermeyen anlamlar üretme çabası olarak gördüğünün işaretidir. Bu tanımlama, aynı zamanda her te'vilin meşru görülmediğini vurgulamaktadır. Çünkü Gazali'ye göre Felasife ve Bâtını'lerin yapmış oldukları te'viller, Kur'an'ı saptırmakta ve tahrip etmeye yöneliktir. Bundan dolayı yapılacak olan te'villerin, Kuran ve sünnet çizgisini aşmaması gerekmektedir. Bu yüzden Gazali'ye göre, Kur'an'a bir şeyler ekleyen veya ondan bir şeyler eksiltten ve Peygamber'in söylem ve eylemlerine ters düşen te'viller meşru görülmezler.

Gazali'ye göre, Kur'an'ı anlama çabasının bir biçimi olarak te'vil zorunludur. Fakat te'vil yapmanın hangi ayetler için uygun olduğu hangileri için uygun olmadığı oldukça önemlidir. Çünkü O'na göre, bazı ayetlerdeki zâhiri mana ile yetinmek gerekmektedir. Fakat öyle ayetler de vardır ki insan, ayetlerin zâhiri manasının ötesinde bâtını manaya ihtiyaç duymaktadır. Sonuç olarak Gazali, Kur'an'daki ayetlerin tamamının te'vil edilebilmesini mümkün görmemektedir. Gazali, özellikle kelami meselelerin te'vilinde ihtiyatlı davranmaktadır (Gemuhluoğlu, 2005: 103). O'na göre, kesin olarak te'vil edilemeyecek ayetler, insan aklının burhâni delil getiremeyeceği meseleler hakkında olanlardır. Bunlar özellikle ahiret hayatı ve Allah'ın sıfatları ile ilgili ayetlerdir. Te'vil hususunda bu türden ikili bir ayrıma giden Gazali, ayetlerin te'vilini yapan kişide gerekli olan şartları şu şekilde sıralamaktadır (Bozyiğit 2019: 136):

“Gazali’ye göre doğru bir te’vil için bazı ruhani-manevi şartların da yerine getirilmesi gerekir ki Kur’an okuma ve anlama ile ilgili bu on şart şöyledir: Kelamın (Kur’an’ın) asıl anlatmak istediğini anlamak; Mütakellim’e (Kelam Sahibi’nin) ta’zimde kusur etmemek; kalbi hazır tutmak; düşünme (tedebbür); kavrayış; anlamayı zorlaştıran engellerden uzak kalmak; tahsis (Kur’an’ın hitabını şahsına yönelen hususi bir çağrı olarak görme); teessür (kalbi Kur’an’ın etkilerine acık tutma); terakki (yani kelamı mütakellimi görürcesine, O’nun huzurundaymışçasına okuma, yani mütakellimi kelimada görme) ve nihayet teberri (kendi nefsinin büyük bir tevazu içinde görme). Ayrıca Gazali iyi bir te’vil için ek olarak mücahede, riyazet, samimi arzu, arı duru fikir, kalbi gerekli olanların dışında hiçbir şeyle meşgul etmeme vs. gibi şartlardan da söz etmektedir.”

Gazali, *el-Kanunu’l-Küllî fi’t-Te’vil* başlıklı risalesinde te’vili beşe ayırmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Düşüncelerini yalnızca nakle dayandıranlar, düşüncelerini yalnızca akla dayandıranlar, nakli akla uyduranlar, akli nakle uyduranlar ve akli ve nakli bir arada kullananlar. Gazali bu beş te’vil anlayışından sonuncusunu şeriata uygun bulmaktadır. Çünkü şeriata göre, naklin doğruluğunun kaynağı sağlıklı bir akıldır. Bundan dolayı akli reddeden şeriati da reddetmiş olmaktadır. Gazali bu konuyu anlatırken “göz-güneş” sembolizmini kullanmaktadır. O’na göre akıl, göz; vahiy de güneştir. İnsanda görmenin gerçekleşmesi için gözün yanı sıra güneşe de ihtiyaç vardır. Gazali’ye göre bu iki unsur birlikte işlevlerini gerçekleştirirlerse görme gerçekleşmiş olacaktır. Bundan dolayı da insanın hakikate vâkıf olması düşüncede akıl ve vahiy bütünlüğüne erişmesine bağlıdır (Oral, 2020: 215). Anlıyoruz ki Gazali hakikate vakıf olunması noktasında, akli vahye; vahyi de akla şart koşmaktadır. Birisinin mevcut olmadığı durumda ilahi hikmetten ve hakikatten söz etmek mümkün olmayacaktır. Bunun yanında Gazali’ye göre, aklın alamayacağı bir takım hususlar vardır ve bunlar söz konusu olduğunda susmak daha doğru olacaktır. Bu noktada iki ekol hataya düşmüşlerdir. Bunlar; Bâtıniler ve Felâsife’dir (akt. Bozyiğit, 2019: 137-138).

Gazali, Bâtınilerin yapmış oldukları te’vilin, halkı Kur’an ve sünnetten saptırdığını iddia etmektedir. O’na göre, Bâtınilerin te’vil yapma girişimi öyle noktalara varmıştır ki, onlar Kur’an’ın bütün ayetlerinin te’vilini mümkün görme noktasına ulaşmışlardır. Bu, Gazali için kabul edilemez bir durumdur. Çünkü O, Kur’an’daki bazı ayetlerin te’vilinin mümkün olamayacağını baştan kabul etmektedir. Gazali’ye göre, Bâtınilerin benimsemiş oldukları te’vil anlayışı, onların Kur’an’ın anlamına ulaşmak isterlerken aşırıya gitmelerine yol açmaktadır (Gazali, 1975: 96). Gazali, aynı zamanda Felâsife’nin de te’vilde ileriye gittiklerini ve İslam dairesinden çıktıklarını iddia etmektedir. Gazali’nin Felâsife’nin sınırı aştığını düşündüğü konuları şu şekilde sıralayabiliriz: cesetlerin haşrı, Allah’ın cüzüzleri bilmesi ve âlemin ezelliliği konularıdır. Gazali, özellikle bu konularda Felâsife’nin Kur’an ve sünnetin dışına çıktıklarını iddia etmiş ve bundan dolayı da onları tekfir etmiştir. Gazali’nin, Bâtınileri ve Felâsife’yi yapmış oldukları te’villerden dolayı eleştirirken ve aynı zamanda onları tekfir ederkenki temel kaygısı; İslam’ın düşünsel, sosyal ve iktisadi boyutlarda bütünlüğünün ve üstünlüğünün devam ettirilmesine yöneliktir. Gazali’nin endişe ettiği şey, bu türden tefrikaların İslam topluluğunun gücünün kaybetmesine yol açacağını düşünmesidir. Bundan dolayı da Gazali, yorumda aşırıya gitmeyi İslam topluluğunun geleceği açısından yararlı bulmamaktadır.

Gazali, te'vilin üç farklı biçimini şu şekilde açıklamaktadır: Bunlardan ilki, avamın yaptığı te'vildir. Gazali bu te'vili, iyi yüzme bilmeyen birisinin açık derin denizlerde yüzmeye çalışmasına benzetmektedir. Nasıl ki iyi yüzemeyen birisinin derin denizlere açılması sonucunda boğulması kaçınılmazsa, avamın da te'vil yapmasından kaynaklı olarak Marifetullah denizinde boğulması kaçınılmazdır. Bundan dolayı da avamın te'vil yapması haramdır. İkincisi; avam ile arif arasındaki te'vildir ki bu da yasaktır. Bu da iyi yüzen birisinin yanına iyi yüzme bilmeyen birisini alıp derin denizlere açılmasına benzer. Bu kişiyi sahilin kenarında tutmak mümkünse de derin denizlere açıldığında güvenliğini sağlamak mümkün değildir. Bu yüzden de ilmî ve ahlâkî noktalarda kendini geliştirmemiş bu kişinin de te'vil yapması haramdır. Üçüncüsü; arif ile Rabbi arasındaki te'vildir. Bu te'vilde mânâ, arifin kalbine doğmaktadır. Bu mânâ ya kesindir ya da şüphelidir. Eğer şüpheli ise zan ile hüküm verilmemesi gerekir. Eğer ki mânâ kesin ise hüküm de kesindir (Gazali, 1984: 34-36). Görüldüğü gibi Gazali, te'vilin meşruluğunu avam-havas bağlamında değerlendirdiğinden O'nun te'vil anlayışının seçkinci olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü O'na göre avam, havasın yapmış olduğu te'villere uymalı ve bunları sorgulama yoluna gitmemelidir (Öztürk, 2009: 92). Gazali'nin bu tavrı, İslamî düşünce içerisinde çokça dile getirilen “işin ehline verilmesi gerekliliği” söylemiyle uyumluysa da, her insanın Kur'an'ı anlama çabasına yönelik olarak geliştireceği yorumlama girişiminin de önünü kesmektedir. Bu da bize göre dinin ruhbanlaşması sorununu, beraberinde getirme tehlikesini içerisinde barındırmaktadır. Bu düşüncemiz, dini metinlerin herkes tarafından yönemsizce te'vilini meşru kılar biçimde anlaşılmamalıdır. Söylemek istediğimiz “ruhbanlaşma” ve “yönemsizlik” arasında bir dengenin bulunmasının zorunluluğuna yöneliktir.

Gadamer'in Hermenötik Anlayışı

Gadamer'e göre hermenötik, yazılan ve söylenen şeylerin tekrar yazılması ve söylenmesi bağlamında, anlamın yeniden inşası sürecidir. Yani O'na göre hermenötik, söylemin ve metnin anlamının tekrar anlamlandırılmasıdır. Gadamer için bu süreç, sadece söylem ve metinden ibaret değil, insanın tüm yaşamını kapsayan bir bütünlüğe sahiptir. Bu süreç, yaşamı tekrar tekrar okuyup onu anlamlı kılar çabasının ta kendisidir (Çetin, 2019: 71). Gadamer'in hermenötik üzerine yaptığı düşünme faaliyeti; pozitivistin yöntembilgisini, insanın ve hayatın hakikatinin ortaya çıkarılmasının yegâne unsuru olarak görmesinin karşısında konumlanmaktadır. Çünkü O'na göre pozitivistin bu türden bir yönemsel anlayışı, insanı nesneye ve hayata yabancılaştırmakta ve insanı anlamdan koparmaktadır. İnsanın bu kopuşu, hakikatin yitirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu yüzden de O'nun hermenötik anlayışı, kaybolan bu hakikatin yeniden inşasına yöneliktir (Aktay, 2020: 95).

Gadamer'in hermenötiği, anlama faaliyetini harekete geçirerek hakikati kavramaya yöneliktir. Aynı zamanda O, yöntembilgisinin sınırlarını aşmak ve ontolojik anlama faaliyetini mümkün kılarak hakikati ortaya koyma amacındadır. Bunu yaparken O, pozitivistin yöntem anlayışına rakip bir yöntem anlayışı ortaya koymak niyetinde değildir. O sadece, anlamının hakikati mümkün kılan tarafına odaklanmaktadır (Ebû

Zeyd, 2014: 257). Gadamer, ortaya koymuş olduğu hermenötik anlayışı ile yaşam-bilgi bağı kurmak istemekte ve bilimsel yöntemin anlam yıkan tavrını bertaraf etmek istemektedir. Gadamer'in tarihsellik vurgusu bu bağlamda oldukça önemlidir. Çünkü onun tarihsellik vurgusu insanı, bilgi karşısında anlamlı kılmakta ve insanın bilgiye karşı olan yabancılığını ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında Gadamer, bu yabancılaşmayı aşmak için pratik bilgi anlamına gelen *phronesis* kavramına başvurmaktadır. Bu kavram, bilimsel yöntemin her şeyi nesnelleştici tavrının karşısında konumlanmaktadır. Bu kavram sayesinde Gadamer, teori ile pratik arasında hermenötik bağı kurmayı başarmıştır (Çelik, 2013: 132-133). Gadamer, teori ile pratik arasındaki ilişkiyi kurarken *tekhne* kavramından yararlanmıştır. Modern dönemde gündeme gelen teori ile pratiğin suni bir şekilde karşıtlık içerisinde konumlandırılmasını yanlış bulan Gadamer, Aristoteles'in *tekhne* kavramına yüklediği anlam temelinde, teori ile pratik arasındaki ilişkiyi inşa etmek istemektedir. Aristoteles'e göre *tekhne*, hem el sanatları hem de zihin sanatları için kullanılan bir kavramdır. Gadamer de buradan hareket ederek *alethia'nın/hakikatin* kendisini öne çıkarmasını bu bütünlüğe bağlamaktadır. Bu bağlamda O'na göre hakikat ancak, düşünce ile eylem arasındaki karşılıklı ilişkiden neşet etmektedir (Coşkun, 2009: 33). Bunu söylerken Gadamer'in hermenötik anlayışının, pratik kaygılarla inşa edildiğini söylemiyoruz. O, anlamının yöntemsel veya pratik argümanlarını üretmeye çalışmaz (Dursun, 2004: 227). Onun amacı, anlamayı mümkün kılacak hermenötik çabayı ortaya koymaktır. Gadamer, yöntemsel veya pratik kaygılarla hareket etme yolunu tercih etmiş olsaydı, eleştirmiş ve karşı çıkmış olduğu Aydınlanma'nın düşünsel cenderesine girmiş olacaktı. Bundan dolayı da Gadamer, anlamayı sürekli biçimde yorumlama faaliyeti olarak kabul etmektedir. Böylece Gadamer, anlamı donuklaştırmamış ve anlamı tarihselliği bağlamında dinamik bir inşaya dönüştürmüştür.

Gadamer'e göre insan, tecrübesini sanatta dolaysız olarak sunma fırsatı bulmaktadır. Bu sunuş biçimi, doğa bilimlerinin sınırları belli olan yöntemsel argümanlarını aşmayı mümkün kılmaktadır. Çünkü sanat, kendisini rasyonalize etme girişimlerine bir başkaldırıdır. O'na göre sanat, yalnızca estetik bir varoluş biçimi değil, hakikati sunma biçimidir (Gadamer, 2008: 143). Gadamer'in sanata hakikate ulaşılması noktasında böylesine değer veriyor oluşu öncelikle Aydınlanma'nın, yöntemsel sınırlarını aşma girişiminin bir sonucudur. Çünkü Gadamer'in düşüncesini; Bilimsel Devrim ve Aydınlanma ile birlikte aşık hale gelen yöntembilgisinin, hakikatin/gerçekliğin araştırılmasında yegane unsur olarak kodlandığı bir anlayışın karşısında bu türden bir kapalılığı reddeden ve bunu aşmaya çalışan bir çaba olarak görmekteyiz. Bu bağlamda O'na göre; Aydınlanma düşüncesinin her türden sınırlılığının aşılmasında sanatın işlevi oldukça önemlidir. İkinci olarak da hakikate ulaşılmasında sadece teorik bakış açısına değil, aynı zamanda pratik bir bakış açısına ve inşaya da gerek duyulmasıdır. Bu vurguları yaparak Gadamer, sanattaki dolaylımsızlığı ve pratik ile teorinin bütünlüğüne dikkat çekmektedir. Görmekteyiz ki Gadamer, hakikatin yönemsizliğini ve dolaylımsızlığını öne çıkarmaktadır.

Gadamer için insani tecrübe, insanın tarihselliğidir. Tarihsel süreçte yaşayan ve eyleyen insan, tüm bir yaşamışlığını bu tarihsel tecrübe içerisinde kurmaktadır. Bundan dolayı da insanın anlama süreci, onun tarihsel tecrübesiyle sıkı bir ilişki içerisinde. Bu bakımdan “gelenek”, Gadamer’in hermenötik anlayışı çerçevesinde oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü O’na göre gelenek, insanın geçmiş tecrübelerini günümüze taşıyan bir tür költürdür. Bu költür, Aydınlanma’nın iddia ettiğı gibi akıl-dışı değil, akıl inşa edicidir. Bu yüzden geleneğı, akılsızlıkla suçlamak saflıktır (Çetin, 2019: 86). Bu bağlamda Gadamer, insanın tarihsel bir varlık olduğı üzerinde durmakta ve bunun da anlamının asli bir unsuru olduğına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda insan, her türden tecrübesinin bir sonucu ve aynı zamanda hiç bitmeyecek olan bir ifadesidir. Bu açıklamalardan anladığımız kadarıyla Gadamer şunu kabul etmiş olmaktadır: Doğa bilimleri ve onun yöntemi hakikatin ortaya çıkarılmasında anlamsız kalmıştır. Çünkü bilimsel yöntem, geleneğın reddedilmesi gerekliliğı üzerine kuruludur (Gadamer, 2008: 364).

Gadamer’e göre insan, tarihsel sürece yabancılaşarak veya onun karşısına geçerek onu anlamayı başaramaz. Çünkü insan, varlık kazandığı bu tarihsel sürecin içerisinde anlam kazanmaktadır. Bundan dolayı insanın tarihin karşısında konumlanması mümkün değildir. Yani insan, apriori olarak tarihin içerisinde ve onun içerisinde var olarak anlam kazanmaktadır (Taşçier, 2017: 46). Gadamer’in anlamayı tarihselleştiren bu tavrı, “önyargı” kavramıyla anlam kazanmaktadır. Çünkü Gadamer’e göre tarihsel süreç içerisinde bir takım önyargılar edinen insan, epistemolojik ve ontolojik çerçevede anlamı kurmaktadır. Aydınlanma düşüncesinin önyargıya atfetmiş olduğı pejoratif anlamı yıkan Gadamer, böylece önyargıyı anlamının olmazsa olmaz unsuru haline getirmektedir. Bildiğimiz gibi Aydınlanma, geleneğı akıldışılıkla suçlamakta ve geleneğı toptan reddetmektedir. Bu tavrın bir sonucu olarak, tarihsel tecrübe içerisinde şekillenen “önyargı” kavramı da aynı akıbeta uğramıştır. Gadamer ise bunun tam karşısında konumlanarak, “önyargısız” bir anlamının mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. O’na göre tüm anlama süreci, önyargıyı apriori olarak hem içermektedir hem de zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda önyargılar, insanın anlamasının zorunlu parçalarıdır (Aktay, 2020: 96). Gadamer (2008: 11) bu meseleyi açıklarken şu ifadeyi kullanmaktadır: *“Aydınlanma’nın temel önyargısı bizatihi önyargıya karşı önyargısıdır; bu önyargı geleneğın gücünü reddeder.”* Bu açıklamadan da anladığımız gibi Gadamer’e göre önyargılar, anlamı parçalayan veya hapseden birer hapisane değildir. Önyargılar, deneyimden kaynaklanan ve şunda gerçekleşen her türden anlamın önsel koşullarıdır (Becermen, 2004: 56). Sonuç olarak, O’na göre Aydınlanmanın gelenek ve önyargıya yönelik pejoratif tavrı, insanın tarihselliğini yok etmekte ve bunun sonucunda da hakikati belirli bir tarihe özgü anlama biçimi olarak tanımlamaktadır. Oysa Gadamer’e göre hakikat, böylesi donuklaştırmanın karşısında dinamik bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı da hakikat, yöntembilgisinin tekeline bırakılmamalı ve sanat gibi yaratıcı ve estetik pratiklerin etkisiyle ulaşılabilir bir anlama sahip olduğı gözden kaçırılmamalıdır.

Gadamer'in hermenötiğinde “dil”, önemli bir yer tutar. Dilin böylesi önemli bir role sahip oluşunu, Heidegger'in Gadamer üzerindeki etkisi şeklinde yorumlayabiliriz. Gadamer'e göre dil, epistemolojik bir araç değil, ontolojik bir gerçekliktir. Deneyimlenen her şey, dilde varlık bulur ve dilde anlam kazanır. Bu bağlamda dil, her türden insani ilişkinin gerçekleştiği varlık alanıdır. Bu yüzden dili anlamak, insanı anlamak dolayısıyla da hayatın tarihselliğini anlamak anlamına gelecektir. Gadamer'e göre dil, ne bir amaç ne de araçtır. Dil, insanlar arası diyalogu ve dolayısıyla anlamı mümkün kılan hakiki bir şeydir. Bu anlamda dil, bir süreci vurgular ki bu geçmiş ile geleceği inşa eden tarihselliktir (Gadamer, 2008: 257). Gadamer'in düşüncesinde dil, gramatik anlamıyla anlam değil, diyalogda mümkün hale gelen varlığıyla anlam kazanmaktadır. Çünkü O, dili yöntemselliğin durağanlığına hapsedmek istememektedir. Bundan dolayı da O'na göre dil, yaşayan ve anlamı içinde barındıran en önemli unsurdur (Sejdeni, 2000: 112).

Gadamer, kişi ile metin arasındaki ilişki karşılıklı olduğunu ifade eder. Burada onun anlatmak istediği, kişinin ufku ile metnin ufku birbiriyle karşılaşır ve bunun sonucunda ufuklar kaynaşır. Bu kaynaşma esnasında kişinin, metni nesnel biçimde anlaması mümkün değildir. Çünkü metnin anlamı, yalnızca okuyanın tekelinde kurulmaz. Söz konusu anlama, karşılıklılık esasına dayalıdır (Hekman, 1999: 195). Yani Gadamer'e göre anlama, diyalogik bir karakter taşımaktadır. Dolayısıyla anlama, kişinin sürece katılımı gerektirmektedir (Tatar, 1999: 18). Bu karşılıklılık Gadamer'de *ufukların kaynaşması* kavramıyla ifade edilmektedir. Bu kavram, kişinin şimdisiyle geçmişinin ve kişi ile metnin sürekli bir diyalog halinde olduğunu anlatmaktadır (Gadamer, 2008: 62-63). Yani bu kavram, kişinin kendi tarihselliğiyle, kişiler arasında ve kişi ile metin arasındaki diyaloga gönderme yapmaktadır. Metin ile okuyucu arasında kurulan bu ilişki, metin yazarının niyetini aşabilir. Yani yazarın metni oluştururken kurmak istediği anlamın haricinde farklı bir anlama bürünebilir. Bunun sonucunda metni okuyan kişi, metin ile dolaysız bir diyaloga girmeye başlar. Böylece okuyucu, nesne pozisyonundan özne pozisyonuna geçer. Bunun sonucunda, yazarın niyeti ile okuyucunun niyeti karşı karşıya gelir. Bu anlama biçiminde okuyucu, yazarın niyetini aşarak kendince öznel bir anlam üretebilme imkânına sahiptir. Yani okuyucu, yazarın metni yazarken sahip olduğu niyeti aşarak, metne öznel bir takım anlamlar atfedebilmektedir (Bingöl, 2019: 271). Çünkü metin her zaman, metni yazan kişinin niyetini aşma potansiyelini içerisinde taşır. Metin yazıldıktan ve okuyucu ile buluşmasından itibaren metin ile okuyucu arasında diyalog da zorunlu başlamış bulunmaktadır. Bu diyalogun bir sonucu ve imkânı olarak da metin, yazardan bağımsızlaşmaktadır. Burada artık okuyucu, kendi anlam dünyası ve tarihselliğinin etkisiyle anlamı inşa eden konuma geçmektedir (Atari, 2000: 74). Böylece anlam tekdüzelikten kurtulmakta ve insanlar arası ilişkinin sonucu olarak inşa edilmektedir. Aynı zamanda metin pratik, okuyucu ise teorik tavrı temsil eden iki figür olarak hakikatin ortaya çıkarılmasında etkin rol oynamaktadırlar.

Gadamer'e göre anlam, ancak bu karşılıklı diyalog ve ufukların kaynaşması bağlamında mümkün olmaktadır. Burada tartışılması gereken konu, kendi tarihselliklerinden hareketle anlam inşa eden metin yazarı ve okuyucu, hangi ortak bir zeminde diyalogu

gerçekleştirebilirler? Gadamer'in ufukların kaynaşması kavramsallaştırması ve geleneğin anlam üreten tarafı burada bir çelişki meydana getirmektedir. Metin ve okuyucu anlama biçimini kendi geleneğinden hareketle mümkün kılmaya başladıklarında bu iki tarihsel ögenin birbirini anlamaları mümkün olmayabilir. Çünkü biliyoruz ki, her tarihsellik kendi kültürel özelliklerini yansıtan öznel anlamlar içermektedir (Atari, 2000: 69-70). Anlamın sürekli biçimde mümkün kılınması bağlamında yorumlama, insanın tarihselliğinin tümünü kapsar. Bu bağlamda yorumlama, insanın tarihselliğinin her anında var olan aslı bir yere sahiptir. İnsan yaşarken, hermenötiği sürekli kılması bağlamında anlamı inşa etmektedir. Burada anlam, yorumda kendisini açığa çıkarmaktadır. Fakat bu yorum faaliyeti, bazı insanların yorumunun daha doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda her türlü yorum, hem doğru hem de yanlıştır. Yani her türlü anlama, yanlış anlamadır (Gadamer, 2008: 154).

Tartışma ve Sonuç

Gazali'nin düşüncesinde te'vil; dolayimsız bir anlama ve yorumlama faaliyeti olarak reddedilmemekte, belirli kurallara bağlanmak suretiyle sınırları belirli bir anlama faaliyeti şeklinde ele alınmaktadır. Çünkü Gazali, belirli fırkaların veya ekollerin Kur'an yorumunda aşırıya kaçmalarından dolayı hem İslam'ın akidevi ve düşünsel temellerinin sarsılmasından hem de bu yorumların İslam topluluğunda kargaşaya yol açmalarından endişe etmektedir. Böyle bir arka plana sahip olan Gazali, te'vili düşünsel, ahlaki ve ilmi boyutlarda yüksek derecelere sahip olan arif kişilerin faaliyeti olarak düşünmektedir.

Gazali'ye göre Kur'an'ın anlaşılması için te'vil zorunluysa da Kur'an'ın te'vili herkes için mubah değildir. Bu bağlamda te'vil, avam-havas ayrımı ile birlikte düşünülmelidir. Gazali, havasın te'vil yapmasını tehlikeli görmekte ve bundan dolayı da bu te'vile dair hükmünü haram şeklinde vermektedir. O'nun anlayışına göre te'vil, avamın işidir. Çünkü avam, te'vili yapabilecek hem ahlaki hem de ilmi yetkinliğe sahiptir. O'nun vermiş olduğu derin “denizlere açılma” örneğinden hareket edecek olursak, avam, te'vil yaparken derin denizlerde boğulma tehlikesini yaşamaz. Çünkü avam, derin denizlerle boğuşabilecek yetkinliklere sahiptir. Gazali'nin bu anlayışına göre te'vil, belirli bir zümrenin Kur'an'dan anlam çıkarma faaliyetidir. Anlıyoruz ki Gazali'ye göre, “te'vilin kitleselleşmesi” hem istenmez hem de mümkün değildir. O'nun anlayışında Kur'an'dan anlam çıkarmanın bir yolu olarak te'vil, zorunlu olması bakımından terkedilemez ama aynı zamanda da belirli bir zümreye mubah olması bakımından da avamlaştırılmaz bir yorumlama faaliyetidir.

Gadamer'in hermenötiği, yorumlamayı temele alan ve modern dönemde yitirilen anlamı inşa etmeye yönelik bir düşünme biçimidir. O bu tavrıyla, pozitivistin ve doğa bilimlerinin yükselişiyle birlikte, gerçeğin/hakikatin keşfedilmesinde başat rol atfedilen yöntembilgisine karşı çıkmaktadır. Gadamer'in düşüncesine göre yöntembilgisi, anlamı sınırlandıran ve ona yön tayin eden bir karakterdedir. Bu tavırlarından dolayı da Gadamer, Aydınlanma düşüncesinin ve pozitivistin, hakikati ortadan kaldırdıklarını ifade

etmektedir. O'na göre hakikate; düşünme faaliyetine belirli kurallar getirmekle ulaşılmaz; hakikate farklı yorumlara sahip bireylerin ufuklarının kaynaşmasıyla ulaşılabilir.

Gadamer'in hermenötiğinde ilk vurgu; hakikatin, teori ve pratiğin bütünlüğü bağlamında anlam kazanıyor oluşudur. Gadamer'in Aristoteles'ten almış olduğu tekhné kavramı, hem el hem de zihin sanatlarına karşılık gelmektedir. Bu temelden hareket eden Gadamer de hakikati bu ikili yapıya uygun bir şekilde ele almaktadır. Gadamer'in hermenötiğinin bir diğer önemli noktası tarihselliğe yapmış olduğu vurgusudur. O'na göre tarihsel bir varlık olan insan, geleneklerinden hareketle oluşturmuş olduğu kültürün bir ögesidir. İnsanın içinde var olduğu kültürü, insan düşünme biçimini ve anlam dünyasını belirlemektedir. Bu kültür içerisinde düşünen, eyleyen ve anlayan insan aynı zamanda bir takım "önyargılar" edinmektedir. Bu önyargılar, insanın anlamasına yön vermektedirler. Bu açılımla birlikte Gadamer; tarihsellik, gelenek ve önyargı gibi kavramlara Aydınlanma düşüncesinin yüklemiş olduğu pejoratif anlamı yıkmaktadır. O'na göre anlam ve hakikat böylesi bir tarihselliğin sonucunda ortaya çıkmaya imkân bulmaktadır. Gadamer'in hermenötiği, Heidegger'in etkisiyle "dil"i ontolojik bir şey olarak nitelendirmektedir. Gadamer'e göre dil, yorumlama ile inşa edilen anlamın insanlar arasında kurulmasına imkân sağlayan yegâne varlıktır. Çünkü Gadamer'de nihai noktada hakikat, diyalogda açığa çıkmaktadır. Burada bireyler karşılıklı olarak diyaloga girerek ufuklarını kaynaştırması sonucunda hakikat kendisini açığa çıkarmaktadır. Böylece şu sonuca varabiliriz; Gadamer için hermenötik, kuralları olmayan ve kitlesel karaktere sahip bir yorumlama ve anlam inşa etme faaliyetidir.

Gazali'nin tevil anlayışı; Kur'an'ın doğru anlaşılması için uygun ve doğru anlamın inşasına yöneliktir. Bunu yaparken de Gazali, te'vili belirli kurallara bağlamakta ve belirli kişilerin tekeline vermektedir. Gadamer'in hermenötiği ise tüm bir insan yaşamının anlamının hakikatine odaklanmaktadır. Yani burada hermenötik, sadece bir metni anlamak değil, tüm bir yaşamı anlamaya yöneliktir. Ayrıca Gadamer'in hermenötiği, Aydınlanma düşüncesi ve pozitivistimin sınırlarını aşma yönünde bir çabaya sahiptir. Bu yüzden de Gadamer'de hermenötik, herkese açık bir anlama biçimi şeklinde ele alınabilir. Bunun yanında hakikat, kişilerin diyalog vasıtasıyla ufuklarını kaynaştırması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu da Gadamer'in hermenötiğinin kitleselleşmesinin imkanlarını artırmaktadır.

İki düşünürün hakikate ulaşma biçimi olarak ifade edeceğimiz "te'vil" ve "hermenötik" anlayışları; kurallılık-kuralsızlık, tekelleştirme-kitleselleştirme ve metin düzeyinde kalma-tüm yaşama odaklanma gibi unsurlar bakımından zıtlıklar içermektedir. Bunun da açıklamasını düşünürlerin yaşamış olduğu dönemleri dikkate alarak yapabiliriz. Gazali'nin yaşamış olduğu dönemde Kur'an'ın yorumlanması O'na göre aşırı noktalara kaymış ve te'vil Kur'an ve sünnet çizgisinden ayrılmaya başlamıştır. Bundan kurtuluş yöntemi olarak da Gazali, Kur'an'ın te'vilini belirli kurallara bağlamış ve yetkinliğini kanıtlamış belirli kişilerin tekeline vermiştir. Gadamer'in yaşamış olduğu dönem ise, Modernite'nin kalıplarının yıkıldığı ve Aydınlanma düşüncesinin evrenselliğinin

sorgulandığı bir döneme şeklinde ifade edilebilir. Bundan dolayı da O'nun hermenötiği yöntembilgisel sınırlılıkları aşmaya ve hakikati bireylerin ufuklarına indirmeye yöneliktir. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, düşünürlerin hakikate ulaşmaya yönelik çabalarında kişisel ve düşünsel özelliklerinin yanında toplumsal ve tarihsel koşullar da oldukça belirleyici bir rol oynamaktadır.

Kaynaklar

- Aktay, Y. (2020). *Önce söz vardı*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Atari, W. (2000). Gadamer'in yorumlama ve hakikat teorisi. *Divan*, (1), 63-76.
- Aydın, M. S. (2000). *İslam felsefesi yazıları*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Becermen, M. (2004). Dilthey, Heidegger ve Gadamer'de anlama sorunu. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(6), 35-66.
- Bingöl, U. (2019). Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlam sorunu. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 3(3), 260-273.
- Bozyiğit, A. (2019). Gazali'nin te'vil anlayışının neresindeyiz?. *Journal of Islamic Research*, 30(1), 132-146.
- Coşkun, S. (2009). Gadamer'de hermeneutik yöntem. *Kaygı*(12), 27-37.
- Çelik, E. E. (2013). Gadamer'in hermeneutik ufku ve nietzsche'nin perspektivizmi. *Flsf Dergisi*(15), 127-144.
- Çetin, E. (2019). Gadamer'in felsefi hermenötiğinde öne çıkan hususlar. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fak. Derg.*, 17(33), 65-95.
- Dursun, Y. (2004). Gadamer'in hakikat anlayışının iki kaynağı ve hermeneutik'in görevi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 219-230.
- Ebû Zeyd, N. H. (2014). Hermenötik ve metin yorumu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, (46), 237-266.
- Gadamer, H. G. (2008). *Hakikat ve yöntem* (Cilt 1). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Gadamer, H. G. (2008). *Hakikat ve yöntem* (Cilt 2). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Gazali, İ. (1975). *İhyau ulumi'd-din* (Cilt 1). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazali, İ. (1984). *İnançta hassas ölçüler*. (N. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Gazali, İ. (1994). *Mustasfa II*. (Y. Apaydın, Çev.) Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Gemuhluoğlu, Z. (2005). *Gazali ve İbn Rüşd'de te'vil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Hekman, S. (1999). *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik*. (H. Arslan, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Kurukız, M. (2011). *Bilimsel tefsir anlayışı ve Gazalî*. Rize: Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.
- Oral, O. (2020). Tekfir sorunun çözümünde Gazali'nin te'vil metodolojisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 205-234.
- Öztürk, M. (2009). Selefilik ve te'vil üzerine. *Marife*, 9(3), 85-110.
- Sejdeni, Z. (2000). *Hermeneutik'in felsefi temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Taşçılar, F. (2017). Gadamer'in diyalektik hermeneutiği. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37-52.
- Tatar, B. (1999). *Felsefi hermenötik ve yazarın niyeti*. Ankara: Vadi Yayınları.

E-Ticaret Lojistiğinde İnovatif Yaklaşımlar: Sektörel Bir Literatür İncelemesi

Dr. Öğretim Üyesi Gökhan EĞİLMEZ

Dış Ticaret ve Pazarlama Bölümü
Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Bolu, 14100, TÜRKİYE
gokhan.egilmez@ibu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0450-9376

Özet: E-ticaret lojistiği, elektronik ticaretin hızla gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ve lojistik süreçlerin dijital platformlarla entegrasyonunu zorunlu kılan bir alandır. Hız ve maliyet baskısı altında şekillenen bu alan, ulusal ekonomiler açısından stratejik bir rekabet unsuru haline gelmiştir. Lojistik süreçlerde çevik, esnek ve dirençli bir yapı oluşturabilmek ve müşteri beklentilerini eksiksiz karşılayabilmek, yenilikçi ve teknoloji odaklı çözümlerin uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, e-ticaret lojistiğinde hizmet kalitesini artırmaya ve müşteri beklentilerini karşılamaya yönelik geliştirilen inovatif uygulamaları ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında, öncü lojistik işletmelerinin web siteleri, sektörel raporlar, dergiler ve ilgili akademik yayınlar literatür taraması yöntemiyle incelenmiştir. Bulgular, e-ticaret lojistiğinde inovatif çözümlerin beş temel tema altında toplandığını göstermektedir: (i) Dijital dönüşüm ve süreç entegrasyonu odaklı inovasyonlar, (ii) Otomasyon, yapay zekâ ve akıllı lojistik odaklı inovasyonlar, (iii) Operasyonel verimlilik odaklı inovasyonlar, (iv) Sürdürülebilirlik ve yeşil lojistik odaklı inovasyonlar, (v) Müşteri deneyimi ve işbirliği odaklı inovasyonlar. Elde edilen sonuçlar, söz konusu teknolojilerin ve sürdürülebilirlik odaklı uygulamaların lojistik işletmelerine maliyetleri azaltma, operasyonel süreçleri hızlandırma, teslimat doğruluğunu artırma ve müşteri memnuniyetini güçlendirme gibi stratejik katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, dijital dönüşüm sürecinde olan işletmelere yatırım önceliklerinin belirlenmesi konusunda yol gösterici nitelik taşımakta; aynı zamanda akademik literatür açısından e-ticaret lojistiğinde inovatif çözümlerin işletme performansı, kârlılık ve sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerinin gelecekteki araştırmalar için verimli bir inceleme alanı sunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, E-ticaret lojistiği, Dijital dönüşüm, İnovasyon, Yeşil lojistik

Abstract: E-commerce logistics is a field that has emerged with the rapid development of electronic commerce and necessitates the integration of logistics processes with digital platforms. Shaped under the pressure of speed and cost, this area has become a strategic competitive element for national economies. Establishing an agile, flexible, and resilient structure in logistics processes and fully meeting customer expectations requires the implementation of innovative and technology-oriented solutions. The aim of this study is to reveal innovative practices developed to improve service quality and meet customer expectations in e-commerce logistics. Within the scope of the research, the websites of leading logistics companies, sectoral reports, journals, and relevant academic publications were examined using the literature review method. The findings indicate that innovative solutions in e-commerce logistics are grouped under five main themes: (i) Innovations focused on digital transformation and process integration, (ii) Innovations focused on automation, artificial intelligence, and smart logistics, (iii) Innovations focused on operational efficiency, (iv) Innovations focused on sustainability and green logistics, (v) Innovations focused on customer experience and collaboration. The obtained results reveal that the aforementioned technologies and sustainability-focused practices provide strategic contributions to logistics enterprises, such as reducing costs, accelerating operational processes, enhancing delivery accuracy, and strengthening customer satisfaction. The study provides guidance for businesses undergoing the digital transformation process in determining their investment priorities; it also indicates that, from the perspective of academic literature, innovative solutions in e-commerce logistics offer a productive area for future research on their effects on business performance, profitability, and sustainability.

Keywords: Logistics, E-commerce logistics, Digital transformation, Innovation, Green logistics

Giriş

Küresel ölçekte dijital dönüşümün ivme kazanması, üretimden tüketime kadar tüm ekonomik süreçleri yeniden tanımlamakta ve ticaretin yapısında köklü değişimlere yol açmaktadır. Bu dönüşümün merkezinde yer alan elektronik ticaret (e-ticaret), teknolojik gelişmelerin hızla ticarî süreçlere entegre edilmesiyle birlikte, günümüz küresel ekonomisinin en dinamik bileşenlerinden biri haline gelmiştir (Aliyev vd., 2024). E-ticaretin büyümesi yalnızca tüketici alışkanlıklarını değil, aynı zamanda işletmelerin operasyonel yapılarını, tedarik zinciri stratejilerini ve lojistik ağlarını da dönüştürmektedir. Yeni Endüstri 5.0 dönüşümü, Endüstri 4.0'ın dijitalleşme merkezli yapısını insan, toplum ve çevre odaklı bir üretim anlayışıyla bütünleştirerek sürdürülebilir, dirençli ve insan merkezli bir endüstriyel dönüşümün kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Bu ekonomik ve toplumsal dijitalleşme süreci, geleneksel ticaret modellerinin giderek elektronik ortama taşınmasını sağlamış ve lojistik ve tedarik zinciri yönetimi alanlarında yenilikçi çözümler geliştirilmesini stratejik bir gereklilik haline getirmiştir.

E-ticaret lojistiği, bu dönüşüm sürecinin en yenilikçi, rekabetçi ve dinamik alt alanlarından birini temsil etmektedir. Müşteri beklentilerinin çeşitlenmesi, teslimat sürelerinin kısalması ve hizmet kalitesi standartlarının yükselmesi, lojistik işletmeleri dijitalleşme, otomasyon ve inovasyon ekseninde yeniden yapılanmaya yöneltmiştir. Bu yönüyle inovasyonel dönüşümü destekleyen yapay zekâ, blok zinciri, büyük veri analitiği ve otomasyon gibi dijital teknolojiler, küresel lojistik sistemlerinin işleyişinde devrim niteliğinde değişiklikler meydana getirmektedir. Söz konusu teknolojiler; süreç otomasyonu, talep tahmini ve karar destek mekanizmaları aracılığıyla operasyonel verimliliği artırmakta, müşteri deneyimini iyileştirmekte, karbon emisyonlarını azaltmakta ve tedarik zinciri görünürlüğüne güçlendirmektedir (Priya vd., 2025; Andrei vd., 2024; THY, 2023). E-ticaret lojistiğinde gözlenen bu inovatif gelişmeler yalnızca teknolojik kapasitenin genişlemesiyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda işletmelerin değişen piyasa koşullarına karşı stratejik çeviklik kazanmasına ve çevresel belirsizlikler karşısında uyum yeteneklerini geliştirmesine de katkı sağlamaktadır (Smerichevskyi vd., 2025).

Çevreci, hızlı ve doğru teslimatın, müşteri memnuniyeti ve satış performansı üzerindeki belirleyici rolü giderek artmaktadır (Jauhar vd., 2024). Sürdürülebilirlik ilkelerinin lojistik stratejilere entegrasyonu, işletmelerin çevresel yönetim performanslarını güçlendirirken, tüketicilerin çevre dostu ve sorumlu teslimat beklentilerinin karşılanmasına da olanak tanımaktadır (Andrei vd., 2024). Özellikle lojistik zincirinin en maliyetli ve karbon yoğunluklu aşaması olan son mil teslimatı, e-ticaret lojistiğinde inovatif ve sürdürülebilir çözümlerin geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (Tabim vd., 2024; Villa vd., 2023). Bu doğrultuda, çevresel duyarlılığın ve toplumsal beklentilerin arttığı günümüzde, sürdürülebilirlik odaklı lojistik stratejiler hem rekabet avantajı hem de kurumsal sorumluluk açısından işletmelerin vazgeçilmez stratejik araçlarından biri haline gelmiştir.

Bu çalışma, e-ticaret lojistiğinde inovatif çözümlerin geliştirilmesi, uygulanması ve sürdürülebilir değer oluşturma süreçlerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın özgünlüğü, inovasyonu yalnızca teknoloji temelli bir dönüşüm aracı olarak değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik, müşteri deneyimi, hizmet kalitesi ve operasyonel dirençlilik boyutlarında bütüncül bir rekabet unsuru olarak ele almasıdır. Ayrıca, elde edilen bulguların dijital dönüşüm sürecindeki lojistik işletmelerin stratejik yatırım önceliklerinin belirlenmesinde yol gösterici nitelikte olması beklenmektedir. Bu yönüyle çalışma, e-ticaret lojistiğinde inovatif yaklaşımların işletme performansı, kârlılık ve sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini ortaya koyan bütüncül bir çerçeve sunarak hem akademik literatüre katkı sağlamayı hem de sektörel uygulamalara stratejik bir perspektif kazandırmayı hedeflemektedir.

Literatür İncelemesi

E-Ticaret Lojistiğinde Dijital Dönüşüm ve İnovasyon Üzerine Akademik Yaklaşımlar

E-ticaret lojistiği alanında son yıllarda yapılan çalışmalar, dijital dönüşüm teknolojilerinin operasyonel verimlilik, sürdürülebilirlik ve müşteri deneyimi üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bu literatür, e-ticaret temelli tedarik zincirlerinin yeniden yapılandırılmasında dijital teknolojilerin ve inovatif iş modellerinin stratejik önemini ortaya koymaktadır.

Muharam (2024), “Gelişmekte Olan Ekonomilerde Lojistik İnovasyonu: E-Ticaret Tedarik Zincirlerine Dijital Çözümlerin Entegrasyonu” başlıklı çalışmada, e-ticaret platformları ile üçüncü taraf lojistik (3PL) sağlayıcıları arasındaki iş birliğinin özellikle kaynak paylaşımı ve sistem entegrasyonu yoluyla operasyonel verimliliği önemli ölçüde artırdığını belirtmiştir. Araştırma, yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT) ve büyük veri analitiği uygulamalarının gerçek zamanlı rota optimizasyonu ve tedarik zinciri duyarlılığını geliştirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte, altyapı eksiklikleri ve düzenleyici parçalanma gibi sistemik engellerin dijitalleşme sürecini yavaşlattığı, dolayısıyla sürdürülebilir lojistik dönüşüm için politika desteği ve entegre teknoloji stratejilerinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Benzer biçimde, Aliyev vd. (2024) e-ticaret sistemlerinde yapay zekâ, bulut bilişim, IoT ve büyük veri teknolojilerinin entegrasyonunun, tedarik zinciri yönetimi süreçlerinde otomatik algılama, tanımlama ve görselleştirme yeteneklerini güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Çalışmaya göre bu teknolojiler, operasyonel süreçler arasında kesintisiz entegrasyon sağlayarak müşteri deneyimini kişiselleştirmekte ve tedarik zinciri performansını optimize etmektedir.

Adeniran vd. (2024) ise lojistikte dijital dönüşümün sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini nitel bir yaklaşımla incelemiş ve dijitalleşmenin ekonomik sürdürülebilirlik boyutunun diğer sosyal ve çevresel boyutlara göre daha belirgin olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların değerlendirmelerine göre dijitalleşme; maliyetlerin düşürülmesi, teslimat süresinin kısaltılması, gecikmelerin azaltılması ve envanter yönetiminin iyileştirilmesi gibi önemli kazanımlar sağlamaktadır. Ancak, iş gücü katılımı üzerindeki olası olumsuz etkiler nedeniyle dijitalleşmenin sosyal kabul düzeyi sınırlı kalmaktadır.

Bazı çalışmalar ise operasyonel verimlilik, otonom sistemler ve otomasyon teknolojileri üzerine odaklanmıştır. E-ticaret lojistiğinde dijital dönüşümün operasyonel boyutuna odaklanan araştırmalar, otomasyon ve otonom sistemlerin performans artışı sağladığını göstermektedir. Lam vd. (2024), manuel sipariş işleminin zaman alıcı ve tekrarlayan doğasından kaynaklanan verimsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla Robotik Süreç Otomasyonu (RPA) modelini önermiştir. Bulgular, RPA uygulamasının insan temelli süreçlere kıyasla lojistik operasyon performansını belirgin biçimde iyileştirdiğini göstermektedir.

Andrei vd. (2024) tarafından yürütülen çalışma, fabrikadan müşteriye tüm lojistik zincirinin optimizasyonu amacıyla otonom deniz taşımacılığı ve son mil taşımacılığı çözümlerinin uygulanmasını incelemiştir. Coğrafi konumsal teknolojilerin bu süreçteki rolüne vurgu yapan araştırma, otonom taşımacılık uygulamalarının e-ticaret lojistiğinde verimlilik, esneklik ve sürdürülebilirliği artırdığını ortaya koymaktadır.

E-ticaret lojistiğinde dijital inovasyonların bir diğer boyutu, müşteri deneyiminin veri temelli kişiselleştirilmesiyle ilgilidir. Jauhar vd. (2024), potansiyel müşterileri anlamak ve segmentlere ayırmak için dijital dönüşüm tabanlı yenilik-sıklık-parasal (RFM) modelleri ile k-ortalamlar ve hiyerarşik kümeleme algoritmalarını kullanmış; müşteri davranışlarını analiz ederek satış artışına yönelik kişiselleştirilmiş stratejiler geliştirmiştir. Araştırma, müşterilerin %61,15'inin satın alma ve sadakat eğilimlerinin yüksek olduğunu, ancak %35'inin düşük harcama veya terk eğiliminde bulunduğunu tespit etmiştir. Bulgular, özellikle hızlı teslimat performansının müşteri memnuniyeti ve satış hacmi üzerinde kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Makro düzeyde ele alınan çalışmalar, lojistikte dijital dönüşümün uluslararası ticaret sistemleri ve küresel rekabet üzerindeki etkilerini tartışmaktadır. Ptashchenko vd. (2025), lojistik ve uluslararası ticaretin dijitalleşmesini desteklemek amacıyla ortak standartların benimsenmesi, inovasyonun teşviki ve küresel bir dijital ticaret ekosistemi oluşturulması gerektiğini öne sürmüştür. Çalışma, dijitalleşmenin maliyetleri düşürme, teslimat hızını artırma ve uluslararası ticarete şeffaflığı güçlendirme potansiyeline dikkat çekmektedir. Kern (2021) ise lojistik alt sektörlerinde dijital dönüşümün ilerleme hızlarını karşılaştırmalı olarak incelemiş ve dijitalleşme düzeyinin deniz ve hava taşımacılığında görece yavaş seyrettiğini, buna karşın depolama ve karayolu taşımacılığı alanlarında sensör, robotik ve tahmine dayalı analiz gibi Endüstri 4.0 teknolojilerinin yaygınlaşmaya başladığını belirtmiştir. Ancak, yüksek maliyetler, standart eksikliği ve belirsiz faydalar gibi engeller nedeniyle sektör genelinde dijital olgunluk düzeyinin düşük ile orta arasında olduğu saptanmıştır.

Benzer şekilde, Tabim vd. (2024) tarafından yürütülen vaka çalışması, bir e-ticaret şirketinin son mil operasyonlarının dijital olgunluk düzeyini değerlendirmiştir. Bulgular, bilgi teknolojileri altyapısının diğer süreçlere kıyasla en düşük olgunluk düzeyine sahip olduğunu ortaya koyarak, son mil lojistiğinde dijitalleşmenin hâlen erken gelişim aşamasında bulunduğuna işaret etmiştir.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde, e-ticaret lojistiğinde dijital dönüşümün üç ana ekseninde geliştiği görülmektedir. Bunlar: Operasyonel verimlilik ve otomasyon, Müşteri deneyimi ve kişiselleştirme, Sürdürülebilirlik ve sistem entegrasyonudur. Araştırmalar,

dijital teknolojilerin e-ticaret lojistiğinde rekabet avantajı oluşturma, maliyetleri azaltma ve teslimat hızını artırma potansiyelini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, dijital olgunluk seviyesinin farklı sektörlerde ve coğrafyalarda değişkenlik gösterdiği, düzenleyici eksikliklerin, altyapı yetersizliklerinin ve yüksek yatırım maliyetlerinin hâlen temel sınırlayıcı faktörler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, lojistik işletmelerin dijital dönüşüm stratejilerini yalnızca teknolojik adaptasyon çerçevesinde değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik, iş gücü dönüşümü ve müşteri memnuniyeti perspektiflerinden bütüncül biçimde ele almaları gerekmektedir.

E-Ticaret Lojistiği İnovatif Yaklaşımlar ve Sektörel Uygulamalar

E-ticaretin hızla büyümesi, lojistik sektöründe yenilikçi yaklaşımların stratejik bir zorunluluk haline gelmesine yol açmıştır. Dijitalleşme, otomasyon, yapay zekâ ve sürdürülebilirlik temelli dönüşümler, firmaların rekabet avantajı yaratma biçimlerini köklü şekilde değiştirmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’de faaliyet gösteren önde gelen lojistik aktörlerinin son dönem uygulamaları, e-ticaret lojistiğinde inovasyonun çok boyutlu bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. Özellikle Ekol Lojistik, Aras Kargo, Borusan Grubu ve Türk Hava Yolları örnekleri, sektörde dijital dönüşümün operasyonel verimlilik, müşteri deneyimi ve çevresel sürdürülebilirlik ile bütünleştiği öncü uygulamaları temsil etmektedir.

Ekol Lojistik, dijital entegrasyon ve otomasyon alanındaki yatırımlarıyla sektörün yenilikçi dönüşümüne öncülük etmektedir. Şirketin geliştirdiği Ekol360 platformu, e-ticaret operasyonlarını bütüncül biçimde yönetmeye olanak tanıyan modüler bir dijital ekosistem olarak öne çıkmaktadır. Entegrasyon, depo yönetimi, iade ve teslimat süreçlerinin aynı çatı altında dijital olarak yürütülmesini sağlayan sistem, Türk KOBİ’lerinin uluslararası e-ticaret ekosistemine entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Bunun yanı sıra, Alvarium (OSR) projesi, nesnelerin interneti (IoT) temelli bir operasyonel otomasyon sistemi olarak sağlık lojistiğinde sıfır hata prensibini benimsemekte, yüksek doğruluk gerektiren sektörlerde kalite ve izlenebilirliği artırmaktadır. Ekol’ün Lotus Tesisleri ise sürdürülebilir ve akıllı depo tasarımı açısından dikkat çekicidir. Yenilenebilir enerjiyle kendi enerji ihtiyacının büyük bölümünü karşılayan tesis, LEED ve TAPA sertifikalarıyla çevresel ve operasyonel sürdürülebilirliği birlikte sağlamaktadır. Bu uygulamalar, Ekol’ün Lojistik 4.0 vizyonu doğrultusunda dijitalleşme, yeşil enerji kullanımı ve otomasyon sistemlerinin bütünleştiği bir inovasyon modeli sunduğunu göstermektedir (Ekol, 2022).

Aras Kargo’nun 2023 yılı sürdürülebilirlik raporu, dijitalleşme ile çevresel sorumluluk arasındaki etkileşimi ön plana çıkaran örnekler sunmaktadır. Şirket, bilgi teknolojileri altyapısını güçlendirerek e-ticaret lojistiğinde veriye dayalı karar mekanizmalarını destekleyen dijital platformlar geliştirmiştir. Aras Rotalama Platformu, teslimat süreçlerinde rota optimizasyonu ve zaman yönetimi sağlarken, mobil tabanlı sistemler aracılığıyla operasyonel verimliliği artırmaktadır. Benzer biçimde, NESY – Yenilikçi Teslimat Platformu, sipariştten teslimata kadar tüm süreci dijitalleştirerek uçtan uca izlenebilirlik sağlamaktadır. Aras Kargo’nun bu dijital inovasyonları, sürdürülebilirlik

ilkeleriyle entegre edilmiş yeşil lojistik uygulamalarıyla desteklenmektedir. Elektrikli araç filosu, geri dönüştürülebilir ambalaj kullanımı ve enerji verimliliği yatırımları, dijital dönüşümün çevresel faydayla bütünleştirildiği bir iş modeline işaret etmektedir. Böylece Aras örneği, e-ticaret lojistiğinde dijital altyapı yenilemesinin yalnızca operasyonel değil, aynı zamanda ekolojik sürdürülebilirliği de güçlendiren bir unsur olduğunu göstermektedir (Aras Kargo, 2023).

Borusan Grubu, inovasyon ve dijital dönüşümü kurumsal sürdürülebilirlik vizyonunun merkezine yerleştirmiştir. Grubun lojistik, üretim ve liman faaliyetlerini kapsayan uygulamaları, dijital teknolojilerin farklı fonksiyonlarda nasıl katma değer yarattığını ortaya koymaktadır. Borusan Lojistik, gümrük beyannamesi süreçlerinde robotik süreç otomasyonu (RPA) sistemini kullanarak sektörde bir ilke imza atmış, manuel işlemleri dijital ortama taşıyarak hem hata oranlarını azaltmış hem de kaynak verimliliği sağlamıştır. Navlun Fiyatlandırma Projesi eTA platformu kapsamında ise makine öğrenmesi ve veri analitiğine dayalı dinamik fiyatlandırma modelleri geliştirilmiş, böylece şeffaf ve rekabetçi bir fiyatlandırma yapısı oluşturulmuştur. Grup bünyesinde ayrıca yapay zekâ tabanlı öngörücü bakım (predictive maintenance) ve iş sağlığı ve güvenliği izleme sistemleri devreye alınmıştır. Bu sistemler, operasyonel riskleri azaltarak sürdürülebilir üretim ve lojistik performansına katkı sağlamaktadır. Borusan Limanı'ndaki B-İmza ve Port Safe Card projeleri ise dijitalleşme ve iş güvenliği entegrasyonunun başarılı örnekleridir. Kâğıtsız süreç yönetimi ve dijital takip sistemleri, hem çevresel etkiyi azaltmakta hem de operasyonel sürdürülebilirliği güçlendirmektedir. Bu yönüyle Borusan, e-ticaret lojistiği bağlamında dijital dönüşüm, otomasyon ve yapay zekâyı sürdürülebilir rekabet avantajı yaratan araçlar olarak kullanmaktadır (Borusan, 2023).

Türk Hava Yolları'nın (THY) 2023 yılı sürdürülebilirlik raporu ise havacılık lojistiğinde dijitalleşme, inovasyon ve risk yönetimi alanlarında geliştirilen uygulamalarıyla dikkat çekmektedir. THY, Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi ve Emniyet Yönetim Sistemi (SMS) aracılığıyla operasyonel riskleri veri temelli yöntemlerle analiz etmekte, “Bow-Tie” ve “Root Cause Analysis” teknikleriyle sürekli iyileştirme odaklı bir güvenlik kültürü geliştirmektedir. Şirketin inovasyon ekosistemi içinde hayata geçirdiği İdeaport ve Terminal Girişim Programı, açık inovasyon yaklaşımını benimseyerek çalışan ve girişimci katkısına dayalı yenilikçi çözümler üretmektedir. Kargo operasyonlarında robotik süreç otomasyonu (RPA) ve yapay zekâ destekli müşteri iletişim araçları (örneğin Cargy chatbot), operasyonel hız ve müşteri memnuniyetini artıran dijitalleşme örnekleridir. Ayrıca filo modernizasyonu kapsamında yürütülen yeşil havacılık politikaları, yakıt verimliliği ve karbon salımını azaltmaya yönelik çevresel sürdürülebilirlik stratejileriyle bütünleşmektedir. Bu uygulamalar, THY'nin lojistik süreçlerinde teknoloji tabanlı sürdürülebilirlik anlayışını sistematik biçimde hayata geçirdiğini göstermektedir (THY, 2023).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye lojistik sektörünün önde gelen aktörleri, e-ticaret lojistiğinde inovasyonu yalnızca teknolojik gelişmelerle değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik, veri yönetimi ve müşteri deneyimiyle bütünleşik bir değer zinciri unsuru

olarak ele almaktadır. Dijital entegrasyon, otomasyon, yapay zekâ, IoT ve yeşil enerji yatırımları, lojistikte rekabet avantajının temel belirleyicileri haline gelmiştir. Bu eğilim, literatürde öne çıkan “akıllı lojistik” ve “sürdürülebilir inovasyon” kavramlarıyla uyumlu biçimde, Türkiye’nin lojistik sektöründe küresel dijital dönüşüm trendlerine hızla adapte olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sektör genelinde gözlenen bu inovatif yaklaşımlar, e-ticaret lojistiğinde verimlilik, çevresel sorumluluk ve müşteri odaklı dönüşümün eş zamanlı olarak mümkün olduğunu kanıtlayan bütüncül bir gelişim çizgisine işaret etmektedir.

Yöntem

Bu çalışma, e-ticaret lojistiğinde inovatif yaklaşımları ve dijital dönüşüm süreçlerini incelemeyi amaçlayan nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma yöntemi, olguların bağlamsal derinliğini anlamaya ve karmaşık ilişkileri bütüncül bir biçimde değerlendirmeye olanak tanıdığı için tercih edilmiştir. Özellikle dijitalleşme, sürdürülebilirlik ve operasyonel inovasyon gibi çok boyutlu kavramların sektörel düzeydeki yansımalarını inceleyebilmek amacıyla doküman analizi yöntemi benimsenmiştir. Doküman analizi, örgütsel süreçlerin, stratejik yaklaşımların ve yenilikçi uygulamaların mevcut yazılı kaynaklar üzerinden sistematik biçimde değerlendirilmesini mümkün kılan bir nitel analiz tekniğidir (Bowen, 2009).

Araştırmanın veri seti, Türkiye’de faaliyet gösteren ve kamuya açık sürdürülebilirlik veya entegre faaliyet raporları yayımlayan önde gelen lojistik işletmelerinin raporları ile akademik literatürden elde edilmiştir. Literatür taraması kapsamında Google Scholar veri tabanında “e-ticaret lojistiği”, “inovasyon” ve “e-ticaret lojistiğinde inovatif uygulamalar” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Örneklem seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilerek sektörde dijital dönüşüm süreçlerinde öncü konumda bulunan dört büyük işletme belirlenmiştir: Ekol Lojistik, Aras Kargo, Borusan Lojistik (Borusan Grubu) ve Türk Hava Yolları (THY).

Analiz sürecinde seçilen dokümanlar, e-ticaret lojistiği, dijitalleşme, inovasyon, sürdürülebilirlik, çevresel performans ve müşteri deneyimi temaları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda işletme raporları, akademik çalışmalar ve sektörel raporlar karşılaştırmalı biçimde incelenmiş; işletmelerin dijital dönüşüm stratejileri, sürdürülebilir lojistik uygulamaları ve teknoloji odaklı yenilikleri, birer örgütsel söylem olarak ele alınmıştır. Etik açıdan, araştırmada yalnızca kamuya açık veriler kullanılmış; hiçbir gizli kurumsal bilgiye ya da kişisel veriye başvurulmamıştır. Çalışmanın kapsamı, Türkiye’de faaliyet gösteren dört lojistik işletmesi ile dokuz akademik makale ile sınırlıdır. Bu durum, bulguların genellenebilirliğini belirli ölçüde kısıtlamakla birlikte, seçilen işletmelerin ölçek, etki alanı ve raporlama pratiği bakımından sektörü temsil gücü yüksek olduğundan, elde edilen bulgular e-ticaret lojistiğinde dijital inovasyon dinamiklerinin anlaşılmasına yönelik önemli içgörüler sunmaktadır.

Bulgular

Bu araştırmada kapsamında incelenen araştırma makaleleri ve Türkiye'nin önde gelen lojistik firmalarının (Ekol Lojistik, Aras Kargo, Borusan Grubu ve Türk Hava Yolları) dergi ve yayınlamış oldukları raporları incelenmiş; e-ticaret lojistiğinde öne çıkan inovatif yaklaşımlar belirlenmiştir. Yapılan araştırmada E ticaret lojistiğindeki inovatif teknolojilerin yalnızca operasyonel değil, aynı zamanda stratejik bir rekabet unsuru olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Analiz sonucunda elde edilen bulgular, inovasyonel çalışmaların dijital dönüşüm, operasyonel verimlilik, çevresel sürdürülebilirlik ve müşteri deneyimi eksenlerinde bütüncül bir yapı kazandığını göstermektedir. Analiz sonucunda öne çıkan bulgular beş ana tema altında toplanmıştır: (i) Dijital dönüşüm ve süreç entegrasyonu odaklı inovasyonlar, (ii) Otomasyon, yapay zekâ ve akıllı lojistik odaklı inovasyonlar, (iii) Operasyonel verimlilik odaklı inovasyonlar, (iv) Sürdürülebilirlik ve yeşil lojistik odaklı inovasyonlar, (v) Müşteri deneyimi ve işbirliği odaklı inovasyonlar.

- *Dijital Dönüşüm ve Süreç Entegrasyonu Odaklı İnovasyonlar*

E-ticaret lojistiğinde dijital dönüşüm, yalnızca teknolojik bir adaptasyon süreci değil, tedarik zincirinin uçtan uca bütünleşmesini hedefleyen stratejik bir inovasyon alanı olarak değerlendirilmektedir. Bulgular, firmaların dijital ekosistemler aracılığıyla operasyonel şeffaflığı artırdığı, süreçleri tek çatı altında yönetilebilir hale getirdiği ve müşteri sistemleriyle entegrasyonu güçlendirdiğini göstermektedir.

Örneğin, Ekol360 platformu aracılığıyla tüm tedarik zinciri süreçleri dijital olarak bütünleştirilmiş; API tabanlı entegrasyonlar ile veri akışı hızlandırılmış ve gerçek zamanlı izlenebilirlik sağlanmıştır. Rota Optimizasyonu projeleriyle yapay zekâ ve veri analitiği temelli çözümler, yakıt tüketimini ve operasyonel maliyetleri azaltarak sürdürülebilir performansı güçlendirmiştir. Robotik süreç otomasyonu (RPA) uygulamaları (örneğin Aras Kargo ve Borusan'da) ile tekrarlayan işlemler dijitalleştirilmiş, gümrük beyannamesi ve operasyonel raporlama gibi süreçlerde hata oranı düşürülmüştür. Ayrıca Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi ve Emniyet Yönetim Sistemleri (örneğin THY, SMS), veri tabanlı risk izleme, ısı haritaları ve Bow-Tie analizi gibi araçlarla operasyonel güvenliğe algoritmik bir boyut kazandırmıştır ve geliştirilen dijital izleme araçları veri bütünlüğünü ve operasyonel güvenliği artırmıştır. Genel olarak bu tema, dijitalleşmenin e-ticaret lojistiğinde yalnızca süreç otomasyonu değil, aynı zamanda veri temelli karar alma ve stratejik entegrasyon yeteneği kazandıran bir dönüşüm alanı haline geldiğini ortaya koymaktadır.

- *Otomasyon, Yapay Zekâ ve Akıllı Lojistik Odaklı İnovasyonlar*

Otomasyon ve yapay zekâ uygulamaları, lojistik sektöründe hız, doğruluk ve maliyet etkinliği sağlayan yenilikçi çözümlerin temelini oluşturmaktadır. Bulgular, firmaların

akıllı depolama, robotik ayıklama hatları, otomatik rota planlama ve talep tahmini algoritmaları gibi sistemleri yaygınlaştırdığını göstermektedir.

Yapay zekâ tabanlı planlama ve kapasite tahsis sistemleri, taşıma ve depolama operasyonlarında önleyici karar alma süreçlerini güçlendirmektedir. Borusan Lojistik'in geliştirdiği Navlun Fiyatlandırma Projesi, eTA platformu üzerinden makine öğrenimi ve veri analitiği kullanarak dinamik fiyatlandırma yapısına geçiş sağlamıştır. Bu sistem, lojistik sektöründe şeffaflık ve verimliliği artırırken, operasyonel maliyetleri minimize eden dijital fiyat tahmin modelleri geliştirmiştir. Ekol Lojistik'in OSR (Alvarium) projesi, yapay zekâ destekli stok yönetimi sayesinde kaynak kullanımını optimize etmiş ve sıfır hata hedefini desteklemiştir. Aras Kargo'nun Rota Optimizasyonu uygulaması (NEYS), güzergâh planlamasında yapay zekâdan yararlanarak teslimat süresini ve yakıt tüketimini azaltmıştır. Ayrıca otomatik depolama ve toplama sistemleri (örneğin Ekol Lotus Tesisi), süreç hızını ve verimliliği artıran akıllı depolar, otomatik askılı taşıma ve LED destekli toplama sistemleri, insan hatasını minimize ederken sipariş doğruluk oranını %100 seviyesine çıkarmıştır.

Buna ek olarak, veri analitiği tabanlı karar destek sistemleri operasyonel risklerin önceden tespit edilmesini sağlamış (Borusan, Boom 360 mobil platformu); önleyici bakım sistemleri arıza kaynaklı kesintileri azaltmıştır. RPA, makine öğrenimi, IoT ve dijital ikiz teknolojilerinin entegrasyonu, yalnızca süreç hızını artırmakla kalmayıp öngörülse yönetim ve akıllı karar verme mekanizmalarını da güçlendirmektedir. Bu bulgular, yapay zekâ ve otomasyonun e-ticaret lojistiğinde yalnızca üretkenliği artırmakla kalmayıp, dinamik, öngörülü ve esnek bir lojistik yapısının temel bileşenleri haline geldiğini göstermekte ve ayrıca operasyonel çeviklik, hata azaltma ve kaynak verimliliği açısından kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

- *Operasyonel Verimlilik Odaklı İnovasyonlar*

E-ticaretin hızla artan işlem hacmi, lojistik firmalarını maliyet, hız ve doğruluk arasında denge kuran yeni operasyonel stratejiler geliştirmeye yönlendirmiştir. Bulgular, firmaların verimlilik odaklı inovasyonlarla hem kaynak kullanımını optimize ettiğini hem de rekabet avantajı elde ettiğini göstermektedir.

RFID ve sensör teknolojileri, kargo takibini otomatik hale getirerek, özellikle hassas kargolarda izlenebilirliği ve operasyonel güvenliği artırmaktadır. Robotik süreç otomasyonu (RPA) teknolojileri ile manuel beyanname işlemleri dijital ortama taşınarak işlem süreleri azaltılmış, hataları minimize edilmiş ve kaynak kullanımında verimlilik sağlamış (Borusan, yıllık 62.000 sayfa kâğıt kullanımını ortadan kaldırmıştır); dijital ikiz (digital twin) uygulamalarıyla süreçlerin simülasyonu mümkün kılınmış ve performans iyileştirmeleri veri temelli biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu sayede operasyonel darboğazları önceden tespit edebilmiş (örneğin, Borusan Cat), Ekol Lojistik ise süreç entegrasyon çözümleriyle farklı operasyonel birimleri tek platformda birleştirerek (örneğin Ekol360 platformu) kaynak verimliliğini artırmıştır. Rota optimizasyonu, zaman

yönetimi ve enerji verimliliği sağlayan yazılımlar (örneğin, Aras Rotalama Platformu); işgücü, yakıt ve zaman kaynaklarının daha etkin kullanımına katkıda bulunmuştur. Ayrıca süreç otomasyonunun bir diğer boyutunu oluşturan IoT tabanlı sistemler (örneğin Ekol OSR (Alvarium) projesi), özellikle sağlık lojistiği gibi hata toleransı düşük alanlarda sıfır hata prensibine dayalı hizmet sunumunu mümkün kılmıştır. Dolayısıyla, operasyonel verimlilik odaklı inovasyonlar e-ticaret lojistiğinde maliyet rekabetçiliği kadar çevresel sürdürülebilirliğin de önemli bir bileşeni haline gelmiştir.

- *Sürdürülebilirlik ve Yeşil Lojistik Odaklı İnovasyonlar*

E-ticaret lojistiğinde sürdürülebilirlik, çevresel etkilerin azaltılması ve kaynak verimliliğinin artırılması yönündeki küresel eğilimlerle birlikte stratejik bir öncelik haline gelmiştir. Araştırma bulguları, firmaların karbon salımını azaltmak, enerji verimliliğini artırmak ve çevre dostu taşımacılık modellerini yaygınlaştırmak üzere çok boyutlu inovasyon politikaları geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Lojistik firmalarının karbon ayak izini azaltma, enerji verimliliğini artırma, çevre dostu ambalaj çözümleri geliştirme ve döngüsel ekonomi prensiplerini operasyonel süreçlerine entegre etme yönünde yenilikçi uygulamalara yöneldiği görülmektedir. Bu kapsamda yeşil lojistik inovasyonları, yalnızca çevresel sorumluluk anlayışını yansıtmamakta; aynı zamanda maliyet etkinliği, kurumsal itibar ve müşteri memnuniyeti açısından da rekabet avantajı oluşturmaktadır. Örneğin ülkemizde Borusan Lojistik, elektrikli çekici yatırımları ve yenilenebilir enerji projeleriyle karbon ayak izini azaltırken; Ekol Lojistik'in intermodal taşımacılık yaklaşımı karayolu yerine deniz ve demiryolu kombinasyonu ile emisyonları önemli ölçüde düşürmüştür. Ekol'un yeşil depo uygulamaları kapsamında enerji yönetim sistemleri, güneş paneli yatırımları ve akıllı aydınlatma sistemleri devreye alınmış; bu sayede depo operasyonlarında %15'e varan enerji verimliliği elde edilmiştir. Şirket ayrıca geri dönüştürülebilir ambalaj sistemleri ve "Ekol Forest" projesiyle karbon dengeleme yaklaşımını operasyonel düzeyde desteklemektedir. Aras Kargo, "Karbon Ayak İzi Hesaplama Sistemi" ve geri dönüştürülebilir ambalaj uygulamalarıyla çevreye duyarlı süreç yönetimini desteklemektedir. Şirket, elektrikli dağıtım araçları kullanımını yaygınlaştırmış; 2023 itibarıyla 150'den fazla elektrikli aracı aktif filoya dahil etmiştir. Geri dönüştürülebilir kargo ambalajları, plastik kullanımını azaltırken "Yeşil Ofis" uygulamalarıyla enerji ve su tasarrufu sağlanmaktadır. Ayrıca roaming optimizasyonu ve akıllı teslimat rotalama sistemleri, çevresel etkiyi azaltan dijital çözümler olarak öne çıkmaktadır. Bulgular, e-ticaret lojistiğinde sürdürülebilirlik odaklı inovasyonların giderek sistematik hale geldiğini ve firmaların çevresel performanslarını ölçülebilir göstergelerle yönetmeye başladıklarını ortaya koymaktadır. Bu eğilim, e-ticaret lojistiğinde çevre dostu uygulamaların yalnızca bir kurumsal sorumluluk alanı olmaktan çıkıp, rekabet ve sürdürülebilir büyüme stratejisinin merkezine yerleştiğini göstermektedir.

- *Müşteri Deneyimi ve İşbirliği Odaklı İnovasyonlar*

E-ticaret lojistiğinde müşteri deneyimi, hizmet kalitesi ve marka itibarı açısından belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Bulgular, firmaların dijital müşteri etkileşimi, kişiselleştirilmiş hizmet ve işbirliği temelli çözümlerle müşteri odaklı inovasyonlara yöneldiğini göstermektedir. Türkiye’deki önde gelen lojistik firmalarının, müşteri beklentilerine hızlı ve esnek yanıt verebilen sistemler kurarken, aynı zamanda tedarik zinciri paydaşlarıyla dijital ekosistemler üzerinden stratejik ortaklıklar geliştirdiklerini göstermektedir. Bu yönüyle müşteri odaklı inovasyonlar, yalnızca teslimat süreçlerinde değil, tüm değer zincirinde şeffaflık, güven ve sadakat temelli bir ilişki yapısı inşa etmektedir.

Yapay zekâ destekli dijital asistan aracılığıyla (örneğin THY Kargo, Cargy) müşteri taleplerine anlık yanıt sağlayarak hizmet hızını ve memnuniyetini artırmaktadır. Dijital müşteri portalı ve çevrim içi rezervasyon sistemi, müşterilerin kargo gönderim süreçlerini baştan sona dijital ortamda yönetmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca, müşteri memnuniyeti ölçüm sistemlerinde sürdürülebilirlik performans göstergelerini de kullanarak çevreye duyarlı müşteri gruplarına yönelik hizmet segmentasyonu gerçekleştirmektedir. Yapay zekâ destekli (örneğin Aras Kargo’nun Müşteri Deneyimi Yolculuğu) geri bildirim ve memnuniyet analiz sistemleri, hizmet kalitesine ilişkin sürekli iyileştirme döngüsünü desteklemiştir. Platformlar sipariş entegrasyonundan teslimata kadar tüm süreci dijital olarak izlenebilir hale getirmiş (Aras Kargo’nun NESY), bu sayede şeffaflık ve müşteri güveni artmıştır. Firmalar tedarikçiler ve müşteriler arasında veri paylaşımını kolaylaştıran dijital işbirliği platformlarıyla müşteri ilişkilerini ortak değer oluşturma (co-creation) düzeyine taşımıştır. Müşterilere uzaktan teknik destek ve sürdürülebilir servis yönetimi (Borusan Cat’in Boom360) sağlayarak sosyal fayda üretilmektedir. Çalışan katılımını merkeze alan açık inovasyon uygulamaları (örneğin THY’nin İdeaport) ile hayata geçirilen önerilerden 320 milyon ABD dolarından fazla finansal fayda elde edilmiştir. Yerel tedarikçilerle kurulan iş birlikleri, sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi yaklaşımını desteklemekte ve yerel ekonomiye katkı sunmaktadır. Bu uygulamalar, sosyal değer yaratımının dijital inovasyon süreçleriyle bütünleştiğini göstermektedir.

Tartışma

E-ticaret lojistiği, dijital teknolojilerin hızla geliştiği ve müşteri beklentilerinin sürekli değiştiği bir dönemde, işletmeler için stratejik bir rekabet alanına dönüşmüştür. Elde edilen bulgular, e-ticaret lojistiğinde inovasyonun çok boyutlu bir dönüşüm süreci olduğunu ve bu dönüşümün hem dijitalleşme hem de sürdürülebilirlik ekseninde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

İlk olarak, dijitalleşme ve otomasyon odaklı inovasyonların, operasyonel süreçlerde verimliliği ve hız unsurlarını güçlendirdiği görülmektedir. RPA, IoT, dijital ikiz, rota optimizasyonu ve veri analitiği tabanlı sistemlerin yaygınlaşması; lojistik operasyonlarının hata payını azaltmış, izlenebilirliği artırmış ve karar destek

mekanizmalarını güçlendirmiştir. Bu teknolojiler, lojistik ağlarda çeviklik ve öngörü yeteneği kazandırarak e-ticaretin yoğun talep döngülerine daha hızlı yanıt verilmesini sağlamaktadır.

İkinci olarak, dijital dönüşüm ve süreç entegrasyonu çabalarının, işletmelerin tedarik zincirlerini uçtan uca yönetebilme kapasitesini artırdığı saptanmıştır. API tabanlı entegrasyon sistemleri, akıllı platformlar (örneğin Ekol360, Aras Dijital, eTA) ve bulut temelli veri paylaşımı altyapıları, lojistik süreçler arasında bilgi akışını hızlandırarak hem operasyonel hem de stratejik uyumu güçlendirmiştir. Bu kapsamda dijitalleşme, artık bir teknik yenilikten ziyade kurumsal dönüşüm stratejisinin merkezine yerleşmiştir.

Üçüncü olarak, otomasyon, yapay zekâ ve akıllı lojistik çözümleri, sektörde veri temelli yönetim anlayışının gelişimini desteklemiştir. Yapay zekâ destekli talep tahmini, rota planlama, müşteri destek sistemleri ve öngörüselsel bakım gibi uygulamalar; lojistik süreçlerin proaktif yönetilmesine olanak tanımaktadır. Bu sistemler, insan hatasını en aza indirirken verimlilik, güvenlik ve enerji tasarrufu alanlarında ölçülebilir performans artışları sağlamaktadır.

Dördüncü olarak, sürdürülebilirlik ve yeşil lojistik inovasyonları, e-ticaret lojistiğinde çevresel duyarlılığı stratejik bir gereklilik haline getirmiştir. Elektrikli araçlar, intermodal taşımacılık, enerji verimli depolama sistemleri ve geri dönüştürülebilir ambalaj uygulamaları, Türkiye’deki lojistik firmalarının çevresel etkilerini azaltmaya yönelik önemli adımlar attığını göstermektedir. Bu çabalar, küresel “net sıfır emisyon” hedefleriyle uyumlu biçimde lojistik sektörünün karbon dönüşümünü hızlandırmaktadır. Son olarak, müşteri deneyimi ve işbirliği odaklı inovasyonlar, e-ticaret lojistiğini yalnızca bir teslimat faaliyeti olmaktan çıkarıp, müşteriyle birlikte değer yaratan bir hizmet alanına dönüştürmektedir. Gerçek zamanlı takip sistemleri, dijital müşteri portalları ve platform temelli paylaşım ekonomisi modelleri, müşteri memnuniyetini artırırken aynı zamanda lojistik paydaşları arasında güvene dayalı iş birliklerini güçlendirmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye lojistik sektöründe e-ticaret odaklı inovasyonların dijitalleşme, sürdürülebilirlik ve müşteri deneyimi ekseninde bütünleşik bir dönüşüm süreci yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca operasyonel etkinliği artırmakla kalmayıp, aynı zamanda sürdürülebilir rekabet avantajı, çevresel sorumluluk ve paydaş temelli değer üretimi gibi çok boyutlu kazanımlar sağlamaktadır.

Sonuç

Dijital dönüşüm tabanlı inovatif çalışmalar, lojistik sektörüne çok boyutlu avantajlar sunarak işletmelerin stratejik ve operasyonel kapasitelerini yeniden tanımlamaktadır. Bu dönüşüm süreci, karar verme mekanizmalarının veri temelli hale gelmesini sağlayarak daha güçlü ve rasyonel stratejik yönetim süreçlerini desteklemektedir. Aynı zamanda iş akışlarının dijital entegrasyonu, operasyonel verimliliği artırmakta ve süreçlerin yalınlaştırılmasına katkı sunmaktadır. Dijital teknolojilerle desteklenen esnek ve dirençli operasyon yönetimi, öngörülebilir risk analizi ve gerçek zamanlı bilgi paylaşımı sayesinde tedarik zincirlerinin sürdürülebilirliğini güçlendirmektedir. Akıllı veri yönetimi sistemleri ve otomasyon uygulamaları, iş gücü üzerindeki operasyonel yükü

azaltırken, süreçlerin doğruluk ve hız düzeyini artırmaktadır. Bunun yanı sıra, dijital araçlar müşteri deneyimini iyileştirerek kişiselleştirilmiş hizmet anlayışını güçlendirmekte ve paydaşlar arasında daha etkin iş birliği olanakları oluşturmaktadır (Eğilmez, 2024). Bu bağlamda dijital dönüşüm, lojistik sektöründe rekabet avantajı, operasyonel mükemmeliyet ve sürdürülebilir büyümenin temel belirleyicilerinden biri haline gelmiştir.

Araştırma bulguları, e-ticaret lojistiğinde inovasyonun dijitalleşme, otomasyon, sürdürülebilirlik ve müşteri odaklılık ekseninde bütünleşik bir dönüşüm süreci olarak ilerlediğini ortaya koymaktadır. Firmalar, rekabet avantajını koruyabilmek için teknolojik altyapılarını yenilerken; veri odaklı karar alma, çevresel duyarlılık ve müşteri etkileşimini stratejik öncelikler olarak benimsemektedir. Bu doğrultuda dijital dönüşüm ve otomasyon uygulamaları yalnızca operasyonel hız ve maliyet avantajı sağlamamakta, aynı zamanda tedarik zincirlerinde esneklik, şeffaflık ve dayanıklılık kazandırmaktadır. Sürdürülebilirlik ve yeşil lojistik odaklı inovasyonlar, çevreye duyarlı iş modellerinin sektörde kurumsallaşmasına katkı sunarken; operasyonel verimlilik uygulamaları hem ekonomik hem çevresel performans açısından çift yönlü değer yaratmaktadır. Ayrıca müşteri deneyimi odaklı dijital çözümler, lojistik hizmetlerinin geleneksel “taşıma odaklı” anlayıştan çıkıp “değer odaklı” bir yapıya evrilmesini sağlamaktadır. Bu dönüşüm, sektörün yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda kültürel ve yönetsel bir yeniden yapılanma süreci içinde olduğunu göstermektedir.

Bulgular, dijital inovasyonun e-ticaret lojistiğinde sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamada temel bir belirleyici olduğunu göstermektedir. Ekol Lojistik, Borusan Lojistik, Aras Kargo ve Türk Hava Yolları örneklerinde görüldüğü üzere, dijital teknolojilerin sistematik biçimde entegrasyonu; veri analitiği, yapay zekâ, otonom teslimat sistemleri ve enerji verimli operasyonlar aracılığıyla süreçlerin hem çevresel hem operasyonel performansını iyileştirmektedir. Bu durum, dijital dönüşümün yalnızca teknolojik bir yenilik değil, aynı zamanda stratejik bir yönetim paradigması olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın sonuçları, literatürdeki önceki araştırmalarla (Ptashchenko vd., 2025; Jauhar vd., 2024; Eğilmez, 2024; Andrei vd., 2024; Lam vd., 2024; Adeniran vd., 2024; Aliyev vd., 2024) paralellik göstermektedir. Dijitalleşme ve sürdürülebilirlik kavramlarının kesiştiği noktada gelişen “akıllı ve yeşil lojistik” anlayışı, geleceğin lojistik politikalarının ve iş modellerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenecektir. Sonuç olarak, e-ticaret lojistiğinde dijital dönüşüm, yalnızca teknolojik bir gereklilik değil; sürdürülebilir rekabet, çevresel sorumluluk ve müşteri memnuniyetini eş zamanlı olarak destekleyen bütüncül bir dönüşüm ekosistemidir. Bu bakımdan dijitalleşme, otomasyon ve yeşil inovasyonun entegrasyonu, lojistik sektörünün geleceğini şekillendiren stratejik bir zorunluluk haline gelmektedir.

Çalışma akademik açıdan e-ticaret lojistiğinde inovasyonun çok boyutlu yapısını bütüncül biçimde ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, araştırmanın sınırlı sayıda işletmeye dayanması, bulguların genellenebilirliğini belirli ölçüde kısıtlamaktadır. Ancak seçilen firmaların ölçek, etki alanı ve raporlama yeterliliği göz önüne alındığında ve raporlar akademik makalelerle desteklendiğinden dolayı temsil

gücünü artırmaktadır. Gelecekteki araştırmaların, farklı ölçeklerdeki lojistik işletmelerde inovasyonun organizasyonel etkilerini, performans göstergeleriyle birlikte incelemesi; ayrıca yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT) ve blokzincir tabanlı çözümlerin tedarik zinciri ekosistemine entegrasyon düzeyini ölçmesi önerilmektedir.

Kaynaklar

Adeniran, A. O., Sidiq, O. B., Oyeniran, G. T., & Adenira, A. A. (2024). Sustainability impact of digital transformation in E-commerce logistics. *International journal of innovation in marketing elements*, 4(1), 1-18.

Aliyev, A. G., Shahverdiyeva, R. O., & Hagverdiyeva, U. H. (2024). Modernization of e-commerce and logistics platforms of enterprises based on artificial intelligence technology. In *Artificial Intelligence, Medical Engineering and Education* (pp. 170-181). IOS Press.

Andrei, N., Scarlat, C., & Ioanid, A. (2024). Transforming E-commerce logistics: sustainable practices through autonomous maritime and last-mile transportation solutions. *Logistics*, 8(3), 71.

Aras Kargo. (2023). *Sürdürülebilirlik Raporu 2023*. Erişim tarihi:10.5.2025 https://www.araskargo.com.tr/assets/images/pdf/aras_kargo_surdurulebilirlik_raporu_2023.pdf

Borusan Holding. (2023). *2023 Entegre Faaliyet Raporu*. Erişim tarihi:10.5.2025 <https://www.borusan.com/Uploads/raporlar/entegre-faaliyet/2023/entegre-faaliyet-raporu.pdf>

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>

Eğilmez, G. (2024). Dijital dönüşüm ve teknoloji. *Teknoloji ve inovasyon* (ss. 13–38). Ankara: Nobel Yayınları.

Ekol Lojistik. (2022). *Sürdürülebilirlik Raporu 2022*. Erişim tarihi:10.5.2025 https://www.ekol.com/wp-content/uploads/2023/07/surdurulebilirlik_raporu_2022.pdf

Kern, J. (2021). The digital transformation of logistics: A review about technologies and their implementation status. *The digital transformation of logistics: Demystifying impacts of the fourth industrial revolution*, 361-403.

Lam, H. Y., Tang, V., & Wong, L. (2024). Raising logistics performance to new levels through digital transformation. *International Journal of Engineering Business Management*, 16, 18479790241231730.

Muharam, H. (2024). Logistics Innovation in Developing Economies: Integrating Digital Solutions in E-Commerce Supply Chains. *Sinergi International Journal of Logistics*, 2(4), 239-251.

Ptashchenko, O., Zyma, O., Kazak, O., Naumenko, M., & Puzrakov, A. (2025). Digital Transformation in Logistics: Driving Sustainable Growth in International Commerce. *European Journal of Sustainable Development*, 14(2), 980-980.

Priya, N., Mas' udin, I., & Zulfikarijah, F. (2025). The impact of Cross-Border logistics and E-Commerce on sustainable supply chain management in the digital age. In *Cultural Sensitivity, Cross-Border Logistics, and E-Commerce in Global Marketing* (pp. 309-336). IGI Global Scientific Publishing.

Smerichevskyi, S., Kovalchuk, A., Obydiennova, T., Suvorova, S., Vlasova, V., & Tryvailo, A. (2025). Development strategies for marketing and logistics in the innovative ecosystem of e-commerce. *Revista Gestão & Tecnologia*, 25(2), 90–107.

Tabim, V. M., Franco, C. W., & Hoerde, J. P. (2024). Digital transformation in e-commerce logistics: a case study on the digital maturity of the last-mile area. *Brazilian Journal of Operations & Production Management*, 21(1), 1641-1641.

Türk Hava Yolları. (2023). *Sürdürülebilirlik raporu 2023*. Erişim tarihi:10.5.2025 <https://investor.turkishairlines.com/tr/faaliyet-raporlari-ve-surdurulebilirlik>

Jauhar, S. K., Chakma, B. R., Kamble, S. S., & Belhadi, A. (2024). Digital transformation technologies to analyze product returns in the e-commerce industry. *Journal of Enterprise Information Management*, 37(2), 456-487.

Villa, R., Serrano, M., García, T., & González, G. (2023). To green or not to green: The E-commerce-delivery question. *Sustainability*, 15(16), 12161.

Belirsizlik Çağında Postmodern Etiğin İmkânı

The Possibility of Postmodern Ethics in an Age of Uncertainty

Süleyman Altın

Dr., Din Felsefesi, Bağımsız araştırmacı, mslymnltn@gmail.com.tr.

Özet: “Belirsizlik Çağı” ifadesi birçok kimsenin zihninde ilk bakışta pratikteki yansımaları üzerinden imgelenen bir kavramdır. Günümüz dünyasında teknolojinin ve özellikle yapay zekânın hızlı gelişimi, gezegenin ve insanlığın geleceği konusunda birtakım soruları da beraberinde getirmektedir. Bu sorularda insanın bilme isteği ve merakından ziyade kaygı ve endişenin daha ön planda olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Aslında gelecek her daim belirsizliğini korumuştur ancak hiçbir çağda günümüzdeki kadar öngörülemez olmamıştır desek, buna itiraz edecek çok az kimse olacaktır. Kısacası belirsizlik birçok kimse için “pratik” yönleriyle ön plana çıkmakta ve “gelecek” temelli bir çerçevede kendini göstermektedir. Fakat bu çalışmada belirsizlik pratikten ziyade teorik boyutuyla ve gelecekteki günümüz çerçevesinde ele alınmaktadır. Teorik boyuttan maksat, çağımızın en özgün düşünce akımlarından biri olan postmodernizmdir. Postmodernizm, hem mahiyeti hem de yöntemi itibarıyla sınırları oldukça belirsiz bir yapı arz etmektedir. Mahiyeti açısından postmodernizmin temel yapı taşlarını belirsizlik, muğlaklık, müphemlik, görelilik şeklinde ifade etmek eksik fakat yanlış olmayan bir tasvir olacaktır. Birçok düşünürün içinde bulunduğumuz çağa postmodern dönem ifadesini kullanması ve bu kavramı ele alan kişi kadar çok tanımının olması bu belirsizlik yüzdendir. Yöntemi itibarıyla ise postmodernizm, başta bilgi ve düşünce olmak üzere geçmiş çağlardan gelen birikime karşı eleştirel bir yaklaşım içindedir. Önceki çağların eksik ve yanlış yönlerini eleştirmek elbette zorunlu olarak daha makul olanını ortaya koymayı gerektirmez. Fakat bu reddedişin içeriği “herhangi bir konuda kapsayıcı, tutarlı, bütüncül, evrensel hiçbir şeyden söz edilemeyeceği” görüşü ise, herhangi bir temeli olan veya olabilen bir düşünceden, sistemden söz etmenin imkânı kalmamaktadır. Bu bakış açısıyla herhangi bir değerden söz etmek de oldukça zor görünmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada içinde bulunduğumuz bu belirsizlik çağında postmodern etikten bahsetmenin imkânı olup olmadığı sorgulanmaktadır. Öncelikle okurun postmodernizm, belirsizlik, müphemlik, muğlaklık, değer, etik, ahlak gibi kavramlara aşina olduğu varsayılarak bu konularda ayrıntılı tanım ve tasniflere yer verilmemektedir. Doğrudan belirsizliğin diğer adı olan postmodernizmde etik konusundaki görüşlere yer verilerek bu düşüncenin genel yapısı irdelenmektedir. Ardından bu görüşlerin gerekçelendirilebilir olup olmadıkları üzerine değerlendirmeler yapılmakta ve postmodern dünyada bir değer olarak etikten bahsetmenin imkânına dair çıkarımlar ortaya konmaktadır. Ulaşılan sonuçlar, postmodern bakış açısıyla sadece etiğin değil, tutarlı ve evrensel bir hiçbir değer veya düşüncenin sürdürülebilir olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: belirsizlik, postmodernizm, etik, müphemlik.

Abstract: The phrase “The Age of Uncertainty” is a concept that comes to mind for many people at first glance, with its practical implications. The rapid development of technology, and especially artificial intelligence, in today's world raises a number of questions about the future of the planet and humanity. It would not be wrong to claim that in these questions, anxiety and worry are more at the forefront than the human desire to know and curiosity. In fact, the future has always remained uncertain, but few would dispute this if we were to say that no age has been as unpredictable as the present. In short, uncertainty, for many, stands out for its “practical” aspects and manifests itself within a framework based on the “future”. However, this study will examine uncertainty in its theoretical rather than practical aspects, and within the context of the present rather than the future. What is meant by the theoretical dimension is postmodernism, one of the most original thought movements of our age. Postmodernism, both in its nature and method, presents a structure with rather vague boundaries. In terms of its nature, expressing the basis of postmodernism as uncertainty, ambivalence, vagueness and relativity would be an incomplete but not incorrect description. This uncertainty is why many thinkers use the term “postmodern age” for this age, and why there are as many definitions of this concept as there are people who use it. In terms of its method, postmodernism has a critical approach towards the accumulation of knowledge and thought from past ages. Criticizing the shortcomings and wrong aspects of previous ages doesn't necessarily mean presenting

a more reasonable one. However, if this rejection is based on the view that “nothing comprehensive, consistent, holistic, or universal can be discussed on any subject” it means that it is impossible to speak of a thought, structure, or system that has or can have any basis. From this perspective, it also seems quite difficult to speak of any value. Therefore, this study will examine the possibility of discussing postmodern ethics in this age of uncertainty. First of all, it will be assumed that the addressee is familiar with concepts such as postmodernism, uncertainty, ambivalence, vagueness, value, ethics, morality, and detailed definitions and classifications on these subjects will not be included. The general structure of this thought will be examined by presenting views on ethics within postmodernism. Subsequently, the validity and justifiability of these views will be evaluated. Finally, a solution will be proposed regarding the possibility of discussing ethics as a value in the postmodern age. The results demonstrate that from a postmodern perspective, not only ethics but also any coherent and universal value or thought is unsustainable.

Keywords: *uncertainty, postmodernism, ethics, ambivalence.*

Giriş

Belirsizlik, herhangi bir sistemdeki düzensizlik veya o sistemdeki rastlantısallığın yüksek olması olarak tanımlanabilir. Felsefi açıdan ise bir kavramın sınırlarının tam olarak bilinmemesi durumu olarak ifade edilebilir (Cevizci, 2023, 255-256). Bir şeyin belirsiz olması, insanın tabiatına aykırıdır çünkü insan, Aristoteles’in de belirttiği gibi “tabiatı gereği bilmek ister” (Aristotle, 350M.S., Introduction). Bu isteği karşılarken gündeme gelen en önemli soru ise Kant’ın “neyi bilebilirim?” (Kant, 1929) sorusudur. Nitekim insan sınırlı bir varlıktır ve edinebileceği bilginin de belli sınırları vardır. Bu sınırlar farklı düşünürlere göre değişkenlik gösterse de genel kriter bilginin güvenilirliğidir. Bu konudaki genel kabul ise evrensel olana ulaşma çabasıdır. Bu çabanın karşılığı birçok düşünürü göre en yüksek iyiye ve mutluluğa ulaşmaktır (Plato, 2008; Aristoteles, 1998). Bu açıdan insanın bilme isteği, zihnin sınırları ve bilginin evrenselliği birbirine sıkı sıkıya bağlı unsurlardır.

Düşünce tarihi genel itibarıyla belli temellere dayanarak kendinden önceki bilgi birikimini irdeleme, eleştirme ve sonucunda birtakım yeni bilgiler ortaya koyma şeklinde süregelmiştir. Sadece mevcut bilginin veya düzenin eleştirilerek ortaya yeni bir şey konmadığı bir çağ tasavvur etmek oldukça güçtür. Nitekim böylesi bir tutum bilginin, bilimin ve dolayısıyla insanın tabiatına pek uygun görünmemektedir. Elbette bir düşüncenin, görüşün, akımın, düzenin vs. eksik ve yanlış yönlerine eleştiride bulunmak, zorunlu olarak daha makul veya daha iyisini ortaya koymayı gerektirmez. Fakat sadece mevcut düzenin birçok yönden eksiklerine ve yanlışlarına işaret edip tümüyle reddetmek bir şeydir; bu itirazlara ek olarak herhangi bir noktada kapsayıcı, tutarlı, bütüncül, evrensel hiçbir şeyden söz edilemeyeceğini ileri sürmek başka bir şeydir. İçinde bulunduğumuz çağ -birçoklarının adlandırdığı şekliyle postmodern dönem- hem mevcut düzenin eleştirildiği hem de herhangi bir düzenin inşa edilmesine katkı sağlanmadığı bir dönemdir. Bu yüzden belirsizlik çağı ifadesi bu çalışmada postmodern çağa tekabül etmektedir. Postmodernizmde, mevcut felsefi birikimimiz başta olmak üzere tüm sosyal bilimlerin içeriği ve yöntemi itibarıyla; tüm fen bilimlerini ise pratikteki zararları yönünden köklü bir şekilde eleştirilmekte, hatta karşı gelinmektedir. Çalışmanın genel iddiası, postmodern yaklaşımın herhangi bir temeli olan/olabilen bir düşünceden, yapıdan,

kurumdan, sistemden söz etmeyi engellediği yönündedir. En temel gerekçelerden biri, postmodernizmin belirsizliği desteklemesi ve bu belirsizliğin tabiatı gereği bilmek isteyen insanın en yüksek iyiye ve mutluluğa ulaşmasını engellemesidir.

Postmodern çağa ilişkin en önemli tespitlerden biri anlamın buharlaşmasıdır (Berman, 1994, 125). Anlam ve değer birbiriyle iç içe iki kavramdır. Postmodern çağda anlamın buharlaşması, değerlerin de birer söylemden ibaret kalmasına veya rafa kaldırılmasına sebep olmaktadır. Postmodernizmin eleştirilerinden büyük yaralar alan değerlerden biri ise etikdir. Her ne kadar postmodernizmde birçok konuda sadece eleştirel yaklaşım söz konusu olsa da etik konusunda ayrıca birtakım çözüm önerileri sunulmaktadır. Önceki çağların etik anlayışını eleştirerek postmodern bir etik nosyonu ortaya koymaya yönelik bu görüşler, kayda değer bir araştırma konusu sunmaktadır. Bu konuda doğru analizler yaparak sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için öncelikle postmodern çağın etik konusundaki eleştirileri ortaya konmalıdır. Devamında bu eleştirilerin ne ölçüde makul olduğuna yönelik değerlendirmeler yapılması önem arz etmektedir. Böylece belirsizlik çağında postmodern etiğin imkânına dair birkaç sonuç elde edilebilir.

Postmodernizmin Etik Eleştirisi

Postmodernizmin en önemli özelliği, belli tanımlarla sınırlandırmalara, bütüncül bir yapı oluşturma girişimlerine, kapsayıcı söylemlere, yasa koyucu teşebbüslere yönelik bir karşı duruşun ön planda olmasıdır. Bu yüzden burada postmodernizmi tanımlamaya yönelik açıklamalar ortaya koymak, daha ilk adımdan postmodernizmin tabiatına aykırı bir tutum olacak ve çalışmanın sınırlarını genişletecektir. Dolayısıyla bu çalışmaya doğrudan hizmet edecek noktaları merkeze almak daha sağlıklı olacaktır. Bu kanaatle postmodernizme ve etiğe dair kavramsal analizlerden ziyade postmodernizmde nasıl bir etik nosyonuna sahip olunduğuna odaklanabiliriz.

Postmodernizmde görelilik, muğlaklık, müphemlik ve belirsizlik gibi birtakım kavramların ve kabullerin söz konusu olduğu herkesin malumudur¹ (Tourine, 2007, 207; Sarup, 2010, 209; Gellner, 1992, 22). Bu kabuller doğrultusunda postmodern düşüncede hem birey hem de ahlâk müphemdir, diğer ifadeyle belirsizdir (Bauman, 1998, 20-21). Bu bakış açısının doğal bir sonucu olarak postmodernizmde değerler ve etik de irrasyonel kabul edilmektedir. Çünkü onlara göre birey hem özü itibarıyla hem de sosyal yaşamında müphemdir. Bu müphemlik, bireyin ahlâkî tabiatının da müphem olmasını beraberinde getirir. Çünkü müphem olmayan bir ahlâk varoluşsal olarak mümkün değildir. Dolayısıyla etik de irrasyonel bir evrensel hale getirilemez durumdadır (Bauman, 1998, 22).

¹ **Müphemlik (Ambivalence):** Pratikteki bir yansıması üzerinden açıklayacak olursak aslında bu terim dalgalı bir denizde küçük bir kayığın dengede duramamasına benzer bir kararsızlık, dengesizlik, belirsizlik durumudur. Kavramsal açıdan ise bir nesne ya da olayın, birden fazla kategoriye sokulabilmesidir. Kısacası dile özgü bir düzensizlik, muğlaklıktır. Postmodern düşüncede müphemlik, dilin icra ettiği adlandırma/sınıflandırma işlevinin iflas etmesidir. Bu düzensizliğin temel belirtisi, belli bir durumu doğru bir şekilde okuyamadığımız ve alternatif eylemler arasında seçim yapamadığımız zaman hissettiğimiz keskin rahatsızlıktır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Şaylan, 2009).

Postmodernizmde ahlâk ve etik konusundaki bu görüşler geleneksel etik anlayışımızdan temelden farklılık göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, tabiatı gereği bilme arzusunda olan insanın en yüksek iyiye ulaşma çabasındaki en önemli kriterlerden biri evrenselliştir. Bu bağlamda rasyonellik de belirsizliğe karşı bir iç tutarlılık sağlayabilmenin yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk bakışta postmodernizmdeki eleştirilerin modernizmin dinamikleriyle ters düştüğü için modernizmi hedef alıyor gibi görünmektedir. Bu yüzden birçok düşünür postmodernizmi *post-* ön eki ile tarihsel açıdan ele alarak *modern sonrası* anlamından ziyade, *modernizm karşıtlığı* olarak tanımlamayı daha uygun bulmaktadır (Şaylan, 2009, 23; Cevizci, 2023, 1542). Burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, modernizmin geçmişimizden veya bütün bilgi birikimimizden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmamış olmasıdır. Örneğin ahlâkın kaynağı üzerine görüşler veya evrensel etik tasavvurları ve bu görüşlerin rasyonel bir zemine dayandırılarak ortaya konma çabası modernizmden itibaren gündeme gelen konular değildir. Dolayısıyla modernizmi hedef alan her eleştiri sadece modern dönemin değil, daha önceki çağlardan süregelen değerlerin de eleştirisi ve reddi anlamına gelmektedir. Bu noktayı daha açık hale getirmek için postmodernizmin etik nosyonunu ve eleştirilerinin gerekçelerini inceleyebiliriz.

Postmodernizmde savunulan etik anlayışı en yalın ifadesiyle “öteki etiği”dir (Cevizci, 2023, 1540). Bu konudaki eleştirileri ise başta modernliğin ahlâkî iddiaları olmak üzere her türden evrensel etik tasavvurunu, bilhassa faydacı ve bireyci etik anlayışlarını hedef almaktadır. Postmodernizme göre, modernitenin en büyük tehlikesi, eşitlik ve evrensellik iddiasında olmasına rağmen insanı özünden ve çevresinden soyutlamasıdır. Bunun sonucunda ise modernizm amaç-araç ilişkisini yıpratmış ve bireyi çıkar ilişkisine yönelten bir yapı oluşturmuştur (Jonas, 1974, 7-8). Bu yüzden postmodernist eleştirilerde insan açısından anlamlı hiçbir dünya düzeninin modernizmde mümkün olmadığı ileri sürülmektedir. Onlara göre, modernizmde değerler insanın özü dikkate alınarak oluşturulmamıştır, bilakis sonradan başkalarının seçimleri doğrultusunda eklenmiştir. Bu yüzden günümüz dünyası değerlerden yoksun bir yapıya bürünmüştür (Dumont, 1986, 25). Çünkü postmodernizme göre birey özünde müphemdir. Modernizmin ortaya koyduğu etik, bireyin özündeki bu müphemliği göz ardı etmekte ve değişmeyen bir insan tabiatı düşüncesine dayanmaktadır. Postmodernizme göre böyle bir etik anlayışı çözüm olmaktan ziyade problem oluşturan; insanın özüne inmekten ziyade genelleyici ve ötekileştirici olan; belli bireylerin şahsi istek ve kanaatlerine göre oluşturulan hatta dayatılan bir etik düşüncesidir. Bu düşünceler, insanlara öğrenebilecekleri ve itaat etmeye zorlanabilecekleri tutarlı bir ahlâk kuralları bütünü oluşturma ve dayatma çabasıdır.

Tarihsel açıdan genel bir değerlendirme olarak, Batı’da modernizmle birlikte dinin birey ve toplum üzerindeki etkisinin azaldığı herkesin malumudur. Postmodernizme göre, dinin ahlâkî gözetiminin azalmasıyla birlikte modernizm bir dizi rasyonel kuralla bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır. Modernistler, inancın artık yapamadıklarını aklın yapabileceğine inanmışlardır. Bu inanç doğrultusunda ortaya konan kurallar ise aslında bireylerin boyun eğeceği rasyonel bir ahlâk kodu oluşturma çabasıdır. Başlangıçta modernizm,

Friedrich Nietzsche'nin ifadesiyle "Tanrı öldü" düşüncesini veya "Tanrı insanı kendi kaderine terk etti" gibi benzer ifadelerle insan aklını ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Fakat modernizm insan aklının kendi kendine yeteceği iddiasıyla ahlâkın temellerine zarar vermiş hatta bizzat ahlâkı yıkmıştır (Bauman, 1998, 262-272). Bu açıdan modernizm bir taraftan ahlâka ihtiyaç hissetmekte diğer yandan ise ahlâkı imkânsız hale getirmektedir. Ayrıca modernizm ahlâkî bilgi imkânını dışlayan bir bilgi anlayışı geliştirmiştir ve böylece bireyi özünden uzaklaştırmıştır (Poole, 1993, 9-11). Sonuç olarak, değişmeyen evrensel yasalara ulaşma amacıyla kurulan etik postmodernizmde reddedilmekte ve bu yollarla bir *etik kod*² türetilmeyeceği savunulmaktadır. Çünkü modernizm, bu temeller üzerinde her şeyi kapsayan birleştirici ilkeler getirme konusunda başarısız olmuştur.

Burada ayrıca belirtmeliyiz ki postmodern söylemlerin hepsi günümüz dünyasında postmodern çağda etiğin mümkün bir değer olabileceğini savunmamaktadır. Sadece bir kısım görüşlerde etikten söz edebilmenin imkânı söz konusudur. Bu imkân üzerine bir çalışma yürüttüğümüz için burada bilhassa bu doğrultudaki görüşler seçilmiştir. Bir yandan çoğu postmodernist, inançların veya ahlâkî yargıların mutlak bir temeli veya ölçütü olamayacağı konusunda birbirine yakın görüşler paylaşmaktadır. Daha da önemlisi hakikat ve gerçeklik gibi felsefede her zaman büyük bir değer atfedilen kavramlar postmodern söylemlerde sosyo-kültürel bağlama, yerel dil ve düşünce yapısına hatta kişinin içsel durumuna göre değişkenlik gösteren bir göreliliğe sahiptir. Yanıtını aradığımız soru ise, nesnel, nihaî ve evrensel bir gerçekliğin söz konusu olduğu bir düşünce ve belirsizliğin aşılabildiği bir yol görmenin mümkün olup olmadığıdır. Jean-François Lyotard'ın evrensel insan haklarının bile göreliliğini göstermeye çalıştığı bir ortamda neyin güven ve tutarlılık içerdiğini bulmak büyük önem taşımaktadır (Tüzer, 2005). Başka bir açıdan, Ludwig Wittgenstein'a göre de etik olgular yoktur. Buradan hareketle o, etik önermeler veya bilgiler de olamayacağı sonucuna varır. Dolayısıyla aşkın bir etik nosyonu veya etik önermelerin doğru veya yanlış olarak nitelendirilemeyeceği, böyle bir girişimin tümüyle anlamsız olduğunu dile getirir (Wittgenstein, 2009).

Burada postmodern çağda etiğin mümkün olmadığını savunan bu görüşleri eleştirmek objektif sonuçlar elde etmeyi engelleyeceği açıktır. Herhangi bir imkân söz konusu ise bu konuda daha ılımlı ve pozitif yaklaşım sergileyen görüşleri dikkate almak daha makul görünmektedir. Nihayetinde etiğe imkân tanıyan görüşlerde bile bir değerden bahsetmek mümkün değilse, etiği dışlayan görüşler bu çalışmada eleştirilen değil desteklenen açıklamalar haline gelecektir. Dolayısıyla subjektif olmak postmodernizmde yaygın bir kanaat olsa da objektif sonuçlar elde edebilmek için etiğe imkân tanıyan görüşler üzerinden değerlendirmeler yapabiliriz.

Etik Üzerine Postmodern Çözümler

² Belli bir konudaki etik kurallar kümesine verilen ad. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, Kadioğlu, 2007); Yazarın ifadesiyle; "değişmeyen bir insan doğası tasarımı temel alarak kurulan ahlâk yasası. (Bauman, 1998).

Genel olarak postmodernizmde, modernitenin evrensel birlik-bütünlük-etik adı altında tutumlarla bireyi ıskalaması; insanın özünü yakalayamayan, ötekileştiren, bütünleştirmekten ziyade parçalayan yapısı eleştirilmektedirler. Modernizmin etkisiyle ortaya çıkan olumsuz durumlara işaret edilerek bu minvalde görüşler ortaya konmaktadır. Burada gündeme gelebilecek ilk soru, postmodern eleştirilerde işaret edilen sorunların çözüme kavuşma imkânının olup olmadığıdır.

Söz konusu problemlerin çözümüne dair bir öneri Zygmunt Bauman tarafından ortaya konmaktadır. Postmodernizm üzerine görüşleriyle ön plana çıkan birçok düşünür gibi Bauman da hem bireyin hem değerlerin belirsiz ve irrasyonel olduğunu savunmaktadır. Ona göre, modernizmde bireyin müphem olan özünün göz ardı edilmesi irrasyonel değerlere karşı bir savaş niteliği taşımaktadır (Bauman, 2003, 293). Postmodern dünyada etikten söz edebilmenin imkânı ise, bu savaştan vazgeçmek ve bireye özünü, değerlerini ve ahlâkî ortamını yaşama fırsatı sunmaktır. Bunu sağlamanın yolu ise yukarıda değindiğimiz üzere birçok postmodernist görüşte savunulduğu üzere “öteki etiği”dir.

Her ne kadar öteki kavramı çoğunlukla önceki yüzyılda yok sayılan hatta katledilen azınlıklara referansla kullanılsa da aslında bu kavram daha genel anlamda ikili ilişkilerdeki karşı taraf olarak yorumlanabilir. Postmodernizmdeki genel iddia modernizmin birlik ve bütünlük iddiasının ahlâkî yıktığı yönünde olsa da aslında birlik ve bütünlük düşüncesi postmodernizmde tümüyle karşı çıkılan bir düşünce değildir. Bu açıdan ben ve öteki arasındaki birlik postmodernizmde ahlâkî birliği oluşturmaktadır. Örneğin Emmanuel Levinas, Immanuel Kant’ın ahlâk yasasından hareketle ahlâkî birlik konusunda görüşler ortaya koyar (Levinas, 1987; Levinas, 2003). Belli yönlerden bu görüşleri eleştiren Bauman ise farklı yorumlarla öteki etiğinin imkânını sorgular (Bauman, 1998).

Pratik açıdan postmodern çağda etikten söz edebilmek için öncelikle modern ahlâkî yolların terk edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Reddedilen şeyin “ahlâk konusunda zora dayalı normatif düzenlemelerle çözümler bulma çabası” olduğu açıktır. Bu noktada postmodern etik düşüncesi bireysel ve toplumsal olarak bölmeden, sınıflaştırmadan ve ötekileştirmeden bir bütünlük, birlik, birliktelik sunma ütopyasıdır. Teorik yani felsefî açıdan ise “ahlâka dair temel, mutlak ve evrensel olanı aramak” reddedilmektedir. Çünkü önemli olan insanı özündeki müphemlikle baş başa bırakmak ve irrasyonel olan ahlâk ile birlikte belirsizlik içinde çözüm yolları aramaktır (Bauman, 1998).

Her ne kadar bu iddiaların postmodern etik için bir çelişki olmadığı iddia edilse de hem teorik hem de pratik açıdan postmodern bir etiğin nasıl mümkün olduğunu tasavvur etmek oldukça zor görünmektedir. Bu konuda daha birçok örnek verilebilir ancak tartışmanın seyri felsefî yönünden ziyade pratikteki yansımaları üzerinden ilerlemektedir. Dolayısıyla ister öteki etiği olsun ister başka bir etik anlayışı ortaya konsun, bu görüşlerin temellerinin ne ölçüde sağlam olduğunu sorgulamak daha sağlıklı sonuçlara ulaştıracaktır. Çünkü eğer postmodern eleştiriler daha ilk öncülde mantıksal hatalar barındırıyorsa, bunun üzerine inşa edilen görüşlerin doğruluğunu, geçerliliğini ve uygulanabilirliğini tartışmak

anlamsız olacaktır. Bu yüzden postmodernizmin eleştirisi ve itirazlarını değerlendirerek herhangi bir etik tasavvurunun imkânına dair sorgulamalar yapabiliriz. Eğer bu eleştiriler makul gerekçelere sahip ise ve tutarlı öncüllerle görüşler ileri sürülmekte ise mevcut postmodern etik tasavvurları ve gelecekte ortaya konabilecek muhtemel etik tasavvurları ayrı bir çalışmada tartışmaya açılabilir.

Etiğin Postmodern Yorumunun Eleştirisi

Postmodernist eleştirilerde dikkat çekici olan ilk nokta, belirsizliğin, müphemliğin ve irrasyonel olmanın birbiri yerine kullanılmasıdır. Doğal olarak burada gündeme gelebilecek ilk soru, irrasyonelliğin insanın tabiatı gereği olduğunu iddia ederek ahlâkın da bu yüzden irrasyonel olduğunu ileri sürmenin ne derece tutarlı olduğudur. İkinci soru ise, eğer postmodernizm bu konuda haklı ise insanın tabiatından kaynaklanan bilme isteği nasıl güven içerisinde karşılanmaktadır?

Postmodernizmin bilgi konusundaki en keskin iddialarından biri, modernitenin rasyonel bakış açısını evrensellik iddiaları için araçsallaştırmış olmasıdır. Benzer şekilde etik konusunda da modernizmin tekil özneyi referans almak yerine bütüne odaklandığı ve bireyin irrasyonel özünün ıskalandığı iddia edilmektedir. Bu iddialar dikkatli bir şekilde incelendiğinde aslında birtakım ön kabullerin etkili olduğu görülmektedir. Böyle bir iddia örneğin “rasyonalizm modernitenin yalanıdır”, “modernizmin tüm iddiaları rasyoneldir”, “modernizmden başka hiçbir düşüncede rasyonellik yoktur” ve “rasyonellik modernizme has bir kriterdir” gibi birtakım iddialara dönüştürülebilir niteliktedir. Fakat ahlâkın veya etiğin evrenselliğinden söz edip edememek modernizme indirgenebilecek bir konu değildir. Aynı şekilde rasyonel düşünce modernizmle birlikte ortaya çıkan ve günümüze dek bilginin tek kriteri olarak süregelen bir kavram değildir. Dolayısıyla evrensellik iddialarının pratikteki olumsuz sonuçları üzerinden modernizmi eleştirmek bir kategori hatası gibi görünmektedir. Nihayetinde evrensel bir ahlâk yasası oluşturamamak ve rasyonel bakış açısıyla bireyin özünü yakalayamamak modernizmin başarısızlığı ve olumsuz sonucudur. Bu başarısızlığı modernizme değil de evrensellik düşüncesine ve rasyonalizme fatura etmek açık bir mantık hatasıdır. Elbette rasyonalizmin eleştirilecek yönleri mevcuttur ve nihai doğrulara, evrensel ahlâk yasasına, mutlak olana sadece rasyonalizm ile ulaşılabilceğini iddia etmek, gerekçelendirmesi oldukça zor bir iddiadır. Fakat bir konuda hem öznenin hem de nesnenin irrasyonel olduğunu iddia ederek rasyonel düşünceye karşı çıkmak, irrasyonel olmanın savunulabilir ve sürdürülebilir olduğunu ortaya koymayı gerektirir.

Bir başka açıdan, evrensellik, rasyonellik gibi iddialar taşıyan ve bu konuda başarılı olamayan tek düşünce akımı modernizm de değildir. Dolayısıyla düşünce tarihini sadece modernizme indirgeyerek ve modernizmdeki hatalarla düşünme yöntemlerini reddetmek açık bir kategori hatasıdır. Buradaki açıklamaların modernizmi savunma amacıyla olmadığını, bilakis yapılan tasniflerin modernist düşünceyi değil modernizmin de kullandığı düşünme yöntemlerini savunmaya yönelik olduğunu belirtmekte fayda var.

Çünkü eğer düşünme yöntemini hedef alan postmodernist eleştiriler dikkate alınırsa, herhangi bir temeli olan düşünce geliştirebilmenin imkânı ortadan kalkmaktadır.

Genel itibarıyla postmodernizmde bir değer evrenselleştirilememiş olmasından hareketle, hiçbir değer evrenselliğinden söz edilemez olduğu çıkarımının tutarlı bir açıklamaya ihtiyacı olduğu açıktır. Çünkü modernizmin zora dayalı değer anlayışının, hatalarının ve başarısızlıklarının, değerlerin tümüyle geçerliliğini yitirdiği anlamına gelmediği açıktır. Bu yüzden değerler konusunda birer *üst anlatı* olduklarını ileri sürmek ve aslında olguya tekabül etmeyen ve gerçekliği olmayan şeyler olarak nitelendirmek birçok açıdan problemlidir. Nihayetinde bunlar -iddia edildiği üzere- modernizmle birlikte içi boşaltılarak anlamını kaybetmiştir. Dolayısıyla eleştirilerin modernizmi hedef alması ve evrensellik ve rasyonellik gibi düşüncenin temel kriterlerini ayrı bir kategoride değerlendirmesi daha tutarlı sonuçlara ulaştıracaktır. Aksi takdirde postmodernizmde herhangi bir temeli olan bir düşünceden söz etmek mümkün olmayacaktır. Böylece herhangi bir değerden ve dolayısıyla etikten de söz edebilmenin imkânı ortadan kalkacaktır. Sonucunda ise nesnel, nihai ve evrensel bir gerçekliğin söz konusu olduğu ve belirsizliğin aşılabildiği bir yol bulmak mümkün olmayacaktır.

Sonuç

Bireye hatta bireyin içinde bulunacağı farklı durumlara kadar göreceli hale getirilmiş bir ahlâk, herhangi bir ahlâkîlik içermemektedir. Bir kimsenin belli bir durumda herhangi bir davranışında ahlâkî sayıldığı yerde; aynı bireyin aynı davranışı farklı bir yer ve zamanda gerçekleştirdiğinde veya farklı bir bireyin aynı davranışı gerçekleştirdiğinde ahlâkî görülmemesi, hiçbir şekilde ahlâkî sonuçlar doğurmayacaktır. Etik konusunda bireyin ve ahlâkın özünde belirsiz, müphem, irrasyonel olduğunu iddia ederek güvenilir bir değer ve düşünce yöntemi sunulmaması, bir problemin çözümünden ziyade o konuyu daha problemlili hale getirmektedir. Böylece postmodern bakış açısının bizleri, doğruluk değeri olduğunu düşündüğümüz bütün bilgilerimize, bütün tecrübelerimize, hakikat anlayışımıza ve adalet düşüncemize tümüyle veda etmeye götürmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Dolayısıyla, evrensel bir ahlâk yasası veya etik kod [her ne şekilde adlandırılırsa adlandırılınsın] örneğine şahit olmamamız, bunun asla mümkün olmadığını göstermemektedir.

Varsayalım ki bu konudaki eleştirilerde postmodern söylemler haklıdır. Buna rağmen çeşitliliği görelilik boyutunda ele alarak toplumdan bireye kadar indirilmiş bir ahlâk düşüncesinin postmodernizmde hiçbir haklı gerekçesi sunulmamaktadır. En azından postmodernizmde tutarlılık adına öncelikle eleştirilerin hedefinin doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü evrensele ulaşp ulaşmamak ve genel-geçer bir düzen sağlayıp sağlayamamak bir şeydir; modernizmin veya diğer sistemlerin bunu başaramaması başka bir şeydir. Modernizm üzerinden insanlığın bütün düşünce temellerini ve yöntemlerini eleştirerek karşı çıkmak ve yeni bir şey ortaya koymamak, postmodernizmde bir noktadan sonra gerçekten çok şey söylenip aslında hiçbir şey söylemediği izlenimi oluşturmaktadır.

Etik konusunda rasyonellik ve evrensellik iddialarının yanlış olduğunu ileri sürmek, etik konusunda her türden iddianın doğru olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Çünkü evrensel bir etikten söz edilemeyeceğini ve birçok etik tasavvurunun aynı anda doğru kabul edilebileceğini ileri sürmek; postmodern çağın etik düşüncesi ile modern dönemin ve diğer tüm çağların etik anlayışının aynı anda doğru ve geçerli olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Dolayısıyla postmodern eleştiriler ve reddedişler anlamsız ve tutarsız birer söylem haline gelecektir. Kısacası “tek doğru yoktur, çok doğru vardır” demek, doğru üzerine tüm diğer iddiaların doğruluğunu ve bu iddianın da bu çok doğrudan sadece birine tekabül ettiğini kabul etmeyi gerektirir. Daha ileri boyutta, postmodernizmde “evrensel doğru diye bir şey yoktur” şeklinde bir iddia kendine referansla tutarsız bir söylemdir. Çünkü eğer evrensel bir doğrudan söz edilemiyorsa, bu iddianın da doğruluğu söz konusu değildir. Bu eleştirilere istinaden bireyin, ahlâkın ve toplumun irrasyonel bir görelilik içerisinde olduğu düşüncesine dayanarak “herkesin doğrusu kendinedir” görüşünü savunmak, bu düşüncenin bu iddiayı ileri süren kişi için bağlayıcı olması ve öteki için herhangi bir geçerliliği olmaması anlamına gelecektir. Tüm bunlardan hareketle güçlü bir şekilde şunu iddia edebiliriz: postmodern bakış açısıyla sadece etik değil, tutarlı ve evrensel bir hiçbir değer veya düşünce sürdürülebilir değildir.

Kaynakça

- Aristoteles. *Nikomakhos’a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998.
- Aristotle. *Metaphysics*. Translate, W. D. Ross, 350M.S.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodern Etik*. çev. Alev Türker. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. çev. Bülent Peker - Ümit Altuğ. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1994.
- Cevizci, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Dumont. *Essays on Individualism: Modern Theory in Antropological Perspective*. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
- Gellner, Ernest. *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge, 1992.
- Jonas, Hans. *Philosophical Essays: From Ancient Creed to Technological Man*. New Jersey: Prentice Hall, 1974.

Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. ev. Norman Kemp Smith. London: Macmillan, 1929.

Levinas, Emmanuel. *Sonsuza Tanıklık – Seme Yazılar*. ev. Zeynep Direk. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

Levinas, Emmanuel. *The Ego and the Totality*. ev. Alphonso Lingis. Lahey: Martinus Nijhoff, 1987.

Plato. *Laws*. ev. Susan Sauvé Meyer. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Poole, Rose. *Ahlâk ve Modernlik*. ev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

Sarup, Madan. *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*. ev. Abdülbaki Güçlü. İstanbul: Kırk Gece Yayınları, 2010.

Şaylan, Gencay. *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009.

Tourine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. ev. Hülya Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Tüzer, Abdüllatif. “Postmodernizmin Din Adına Düşündürdükleri”. *Düşünen Siyaset* 21 (2005), 185-196.

Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. ev. Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe vd. Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 4. Basım, 2009.

Predicting Student Performance with Deep Learning: Artificial Intelligence-Based Approaches in Education

İbrahim BUDAK

Kastamonu University, Data Analysis Monitoring and Evaluation Office, Türkiye, ibudak@kastamonu.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-7762-6114

Abstract: This study aims to predict exam scores using only deep learning methods based on multidimensional student characteristics from the Kaggle “Student Performance Factors” dataset. The data includes grades, demographic indicators, LMS interaction records, and course participation metrics. As part of preprocessing, missing values were imputed using appropriate methods, continuous variables were scaled, and categorical variables were coded. Modeling was based on multilayer perceptron (MLP) regression; hybrid designs utilizing LSTM/GRU for sequential signals and CNN layers for local patterns were evaluated. The final model, established with a 70% training–30% testing split, achieved high accuracy and good calibration on the test set with $r=0.868$, $R^2=0.753$, $RMSE=1.924$, and $MAE=0.534$. The “Actual and Predicted” scatter in sample test observations indicates low systematic bias with close clustering around the 45° line. The findings directly contribute to decision support processes in early warning systems, personalized learning, and education governance. Limitations include the risk of overfitting due to model complexity, the need for interpretability, and the oversight of ethical/fairness principles. Future work is recommended to include external validation with larger multi-center datasets from different geographies, XAI integration, and real-time monitoring–retraining cycles.

Keywords: Deep learning, Student performance, Exam score prediction, Data mining in education, Learning analytics

Introduction

In the world of education, being able to predict future trends in student success is a critical tool for both creating opportunities for early intervention and designing individualized learning strategies. When student performance indicators are identified at an early stage, teachers or administrators can implement support systems for underperforming profiles, thereby preventing negative processes such as absenteeism, declining motivation, and academic difficulties from deepening. From this perspective, being able to predict a student's future exam scores or academic performance serves as a decision support system that enhances educational quality at the institutional level.

However, traditional methods—such as linear regression, basic statistical analysis methods, or classical machine learning techniques—often fail to adequately capture the complexity inherent in educational data, the interactions between features, and latent structures. Educational data typically includes many variables: demographic information, study habits, absenteeism, psychological scales, etc. The interactions between these variables can exhibit nonlinear behavior that defies linear models. Furthermore, in learning processes that change over time, the effect of some variables may evolve; classical methods may be limited in modeling this dynamism. This shortcoming becomes

particularly apparent in large, heterogeneous, or high-dimensional datasets (Alsariera et al., 2022).

In recent years, artificial intelligence, particularly deep learning models, has attracted attention with the promise of powerful solutions to these challenges. The ability to learn hidden representations through multilayer neural networks, the capacity to model complex nonlinear relationships, and scalability with large datasets make deep learning an attractive option in the context of educational analytics. For example, the “GritNet” study presented an approach to predicting exam success using student activity sequences with a BLSTM-based model, demonstrating high success in early stages compared to classical logistic regression methods (Kim, Vizitei & Ganapathi, 2018). Another study tested mid-term student performance prediction for online courses using CNN and RNN-LSTM models; these methods were observed to outperform optimized classical machine learning methods on some datasets (Moubayed et al., 2024). Furthermore, the review titled “The Power of Deep Learning Techniques for Predicting Student” examined 46 studies conducted between 2019 and 2023 and emphasized that deep learning techniques perform well on complex educational data (Alnasyan et al., 2024). Nevertheless, machine learning-based studies still dominate the educational analytics literature. Many studies have predicted student success using classical methods such as decision trees, random forests, support vector machines, and multilayer perceptrons (MLP) (e.g., the study “Educational data mining: prediction of students' academic ...”) (Yağcı, 2022).

These approaches typically produce dichotomous results such as “successful/unsuccessful” at the classification level or use static models that disregard the temporal dimension of the educational process. The advantages offered by deep learning, such as its representational learning capability, capacity to process sequential data, and power to capture complex interactions, have not yet been fully exploited. Therefore, the application of deep learning in education analytics is still limited, and there is a significant gap in this area.

In this study, we aim to predict exam scores based on multiple student variables from the Kaggle “Student Performance Factors” dataset. Our goal is to demonstrate performance comparable to classical methods using deep neural networks, interpret the variable importance of the model, and translate the results into meaningful insights for teachers and education administrators. In this way, we aim to contribute to early warning systems, personalized learning processes, and data-driven decision-making mechanisms

Literature Review

Educational Data Mining (EDM) and Learning Analytics (LA) are defined as two closely related fields that aim to understand and improve learning based on the collection, measurement, and analysis of data generated in educational environments; recent reviews indicate that these fields are rapidly maturing in terms of methods and scope, but that it is important to emphasize the conceptual distinctions between them as they are sometimes used interchangeably (Romero and Ventura, 2020). Traditional/machine learning methods such as logistic regression, decision trees, and support vector machines (SVM)

have long been the most widely used approaches for predicting student performance in this literature; comprehensive reviews report both the dominance of these methods in classification tasks and the decision tree as the most frequently preferred model in many studies (Albreiki et al., 2021). However, the relative superiority of models such as SVM, RF, k-NN, and LR can vary across different datasets; for example, one study reported that SVM yielded the highest accuracy (Agyemang et al., 2024).

In recent years, deep learning approaches have emerged prominently due to their ability to capture complex and non-linear relationships: From the early stages, the BLSTM-based GritNet model has outperformed classical logistic regression in early predictions in online courses, while new CNN/LSTM-based architectures have also yielded strong results in MOOC and higher education contexts (Kim et al., 2018). Furthermore, recent review studies report that deep neural networks (DNNs) achieve high accuracy in predicting student performance; it has even been shown that converting numerical 1D educational data into a 2D representation and using a hybrid 2D-CNN can outperform classical baselines (k-NN, NB, DT, LR) (Alnasyan et al., 2024).

However, significant gaps remain in the literature: (i) the risk of overfitting is high in small datasets, leading to generalization problems in deep learning applications; therefore, measures such as regularization/data augmentation are emphasized, (ii) model interpretability is critical for decision-makers in an educational context, and a more systematic integration of XAI approaches is noted as necessary, (iii) methodological errors and evaluation biases are still observable in applied studies (Safonova et al., 2023). Building on this body of knowledge, this study aims to demonstrate the effectiveness of deep learning in predicting exam scores using Kaggle's "Student Performance Factors" dataset and to transform the resulting predictions into a practical decision support framework for education administrators and teachers.

Method

In this study, a methodological framework for predicting student performance was designed in three stages based on the Kaggle "Student Performance Factors" dataset (Kaggle, 2025). First, the dataset consists of student grades (midterm/assignment/quiz and final exam scores), demographic indicators (age, gender, etc.), interaction records obtained from the learning management system (LMS) (number of sessions, content viewing, assignment submission times), course attendance/absenteeism rates, and behavioral traces related to the process. Studies with large samples have shown that LMS-derived logs can be used to predict student success at an early stage; therefore, LMS records were also included in the scope of the study (Riestra-González et al., 2021). Data preprocessing was applied in the second stage: (i) missing values were imputed using appropriate statistics according to the variable type and distribution, (ii) continuous variables were normalized/standardized to stabilize the training of neural networks; normalization has been previously reported to have significant effects on the performance of artificial neural networks, (iii) categorical variables were converted to numerical representations using one-hot encoding (Asif et al., 2020).

In the modeling layer, regression was established using a multi-layer perceptron (MLP) as the basic architecture; hybrid CNN+LSTM/GRU designs utilizing recurrent structures such as LSTM and GRU for scenarios involving sequential/event-based features and CNN layers for local pattern extraction were evaluated. This choice is consistent with recent studies reporting the superiority of deep architectures in capturing nonlinear relationships and temporal dependencies in training data (e.g., BLSTM-based GritNet and CNN-LSTM-type approaches) (Kim et al., 2018). In hyperparameter tuning, parameters such as learning rate, layer/width, epoch count, dropout rate, and batch size were scanned using grid/random search; dropout was used to reduce overfitting, and computationally efficient Adam was preferred for optimization (Srivastava et al., 2014). In the training setup, data was split randomly into 70% training and 30% testing with a fixed seed for reproducibility; tuning and early stopping decisions were made using a validation slice allocated within the training portion. This deep learning-based end-to-end design aims to achieve accuracy gains reported in predictive problems in education (e.g., BLSTM-based early success prediction) while balancing the risk of overfitting through regularization and careful discrimination strategies (Kim et al., 2018).

Results

This section presents visual findings from actual-prediction pairs sampled from the test set, along with performance metrics obtained using the deep learning model.

Table 1. Deep learning model performance metrics

Metrik	Metric Code	Value (Mean $\pm$ SD)
Root Mean Square Error	RMSE	1.924 $\pm$ 0.000
Mean Absolute Error	MAE	0.534 $\pm$ 1.848
Relative Error	—	0.74% $\pm$ 2.05%
Mean Square Error	MSE	3.701 $\pm$ 45.808
Pearson Correlation	r	0.868
Coefficient of Determination	R ²	0.753
Kendall Rank Correlation	τ	0.926

Table 1 shows that the model makes highly accurate predictions: $r=0.868$ and $R^2=0.753$ indicate a strong actual-prediction relationship; Kendall's $\tau=0.926$ reveals that the ordinal fit is very strong. In terms of error magnitude, $RMSE=1.924$ and $MAE=0.534$ indicate low average deviations; the relative error $\approx 0.74\%$ signifies a practically negligible margin of error. However, the relatively high standard deviations of MAE (± 1.848) and MSE (± 45.808) in the report, and the near-zero value of RMSE (± 0.000), may indicate that the metrics were calculated using single-run/non-layered evaluation or different aggregation methods; therefore, it is recommended that uncertainty intervals be reported consistently

using multiple repetitions or K-fold. Overall, the metrics show that the model is successful in capturing both the absolute error and the trend of the series.

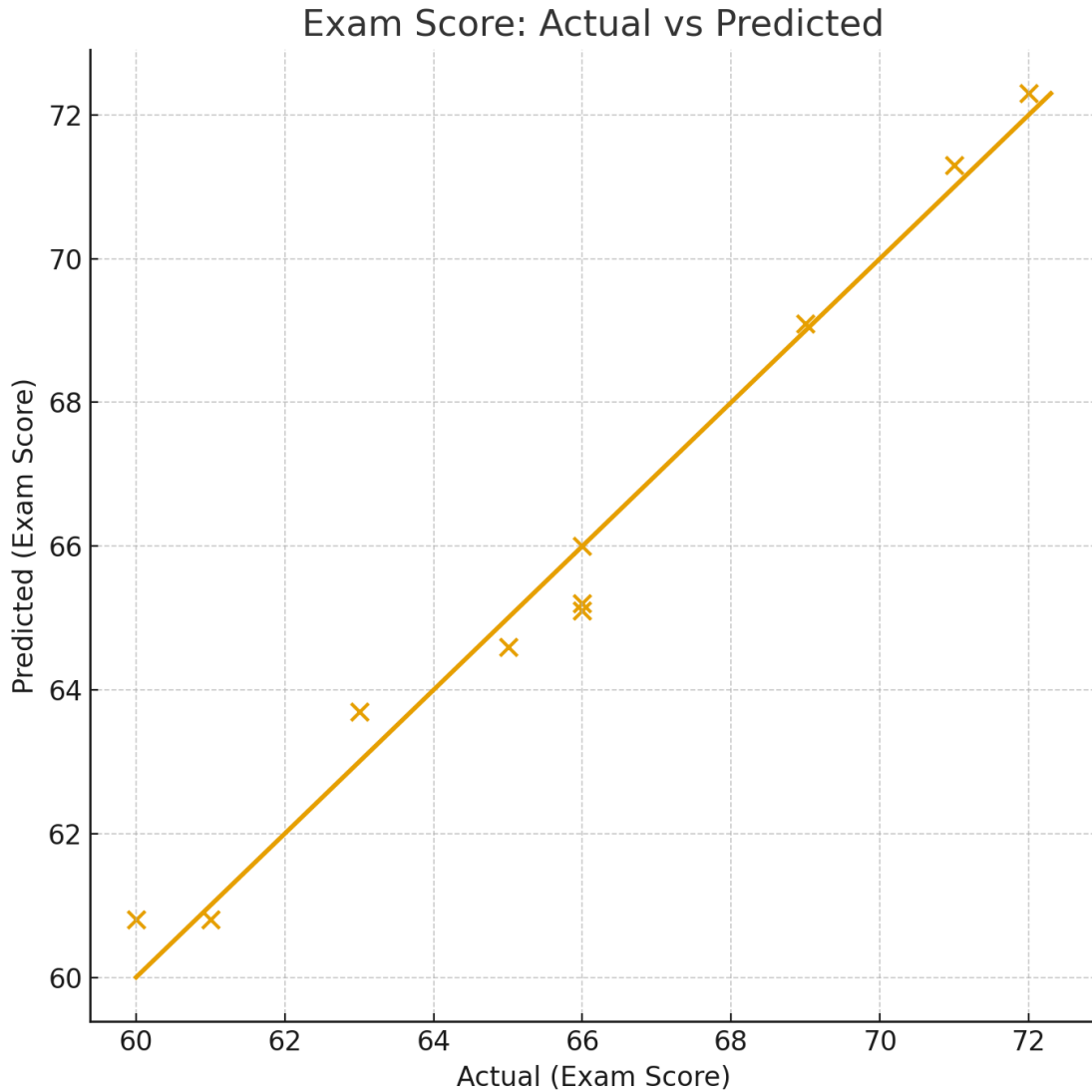


Figure 1. Actual vs Predicted Exam Scores (10 Random Test Samples)

Figure 1 shows 10 observations randomly selected from the large test set (e.g., seed=42); performance metrics were calculated over the entire test set. The tight clustering of points around the 45° “ $y=x$ ” identity line suggests that the model is well-calibrated and that bias is low. Predictions in the 60–72 range are very close to the true values (e.g., 61→60.8, 72→72.3); around 66, a slight underestimation bias (≈ 65.1 – 65.2) is noticeable. The overall pattern is linear and homogeneous, with no apparent heteroscedasticity or systematic bias; this sample supports the model's strong performance in terms of accuracy and consistency.

Discussion

The accuracy and calibration findings obtained in this study are consistent with the gains offered by deep learning in predicting student performance. It has been reported that LSTM-based approaches excel in capturing sequential/interactive learning traces, and that Deep Knowledge Tracing can accurately predict future performance based on a student's past interactions; these results indicate that deep architectures can learn complex patterns that traditional methods based on linear assumptions may miss. Comprehensive EDM/LA reviews from the same period also report that, despite the field's rapid maturation, classical ML methods still dominate applications, while deep learning is increasingly prevalent but concentrated in selected contexts. In this context, our findings support that deep architectures provide accuracy and calibration advantages, particularly with multivariate/noisy training data (Piech et al., 2018).

The practical counterpart of the predictive power achieved is early warning systems and personalized learning designs: determining the risk of failure/dropout weeks in advance using in-term interaction data enables timely triggering of counseling and support interventions. Indeed, early warning frameworks and empirical applications developed in higher education have shown that end-of-term success/failure can be reliably predicted using various combinations of characteristics; recent studies have also reported that early signals can be translated into policy and practice for predicting first-year progression. Consistent with this literature, our findings show that decision support mechanisms can be operationalized by teachers and administrators and that student-specific feedback loops can be strengthened (Akçapınar et al., 2019).

However, limitations must be carefully considered. First, although our dataset is relatively large ($n=6,607$), the risk of overfitting in deep models may persist depending on model complexity and feature space structure; therefore, regularization, early stopping, and (when necessary) data augmentation are methodological necessities. The use of validation strategies such as K-fold/repeated cross-folds is recommended for robust generalization. Second, the interpretability of deep networks is critical in the training context; the systematic integration of XAI techniques (feature importance, local explanations, etc.) is necessary to facilitate decision-maker trust and intervention design. Finally, the ethical and governance dimension cannot be overlooked: learner privacy, data minimization, purpose limitation, fairness/bias controls, and transparency principles must be ensured in LA/EDM applications through institutional policies (Goodfellow et al., 2016).

Conclusions and Suggestions

In this study, we performed Exam_Score prediction using only a deep learning-based approach on the Kaggle “Student Performance Factors” dataset. Trained with a 70% training–30% test split, the model delivered results of $r=0.868$, $R^2=0.753$, $RMSE=1.924$, and $MAE=0.534$ on the test set, demonstrating strong performance in terms of both accuracy and calibration. In sample visualizations (10 random test observations), the clustering of points around the 45° line indicated a low level of systematic bias. These findings directly contribute to data-driven decision support processes in education: it is

possible to identify at-risk students through early warning, design individualized learning plans, and guide evidence-based operational decisions at the teacher/administrator level. The methodological contribution of the study is the repeatable presentation of the end-to-end deep learning pipeline (scaling–coding–regularization–optimization) in the context of educational analytics and the support of the outputs with application-oriented interpretations.

Looking ahead, three axes stand out. (i) Data scope: External validation with larger, multi-center datasets from different school types, socio-economic contexts, and different geographies (multilingual/multicultural); establishing common schema and quality standards for data compatibility. (ii) Explainability: Systematic and reportable integration of XAI (feature importance, local explanations, sensitivity analyses) into the process to increase the trust of education stakeholders and target interventions; conducted alongside fairness/bias checks and impact assessments. (iii) Implementation and monitoring: Establishing real-time student monitoring dashboards, risk scores updated online with in-term data, model monitoring (drift/calibration tracking), and automation of retraining cycles when necessary; measuring the causal impact of in-class interventions through A/B or phased implementations. This roadmap aims to transform the obtained model from a research prototype into a sustainable decision support infrastructure at an institutional scale.

References

- Agyemang, E. F., Mensah, J. A., Ampomah, O. A., Agyekum, L., Akuoko-Frimpong, J., Quansah, A., & Akinlosotu, O. M. (2024). Predicting Students' Academic Performance Via Machine Learning Algorithms: An Empirical Review and Practical Application. *Computer Engineering and Intelligent Systems*, 15(1), 86.
- Akçapınar, G., Altun, A., & Aşkar, P. (2019). Using learning analytics to develop early-warning system for at-risk students. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 1-20.
- Albreiki, B., Zaki, N., & Alashwal, H. (2021). A systematic literature review of student'performance prediction using machine learning techniques. *Education Sciences*, 11(9), 552.
- Alnasyan, B., Basher, M., & Alassafi, M. (2024). The power of Deep Learning techniques for predicting student performance in Virtual Learning Environments: A systematic literature review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, 100231.

Alsariera, Y. A., Baashar, Y., Alkawsi, G., Mustafa, A., Alkahtani, A. A., & Ali, N. A. (2022). Assessment and evaluation of different machine learning algorithms for predicting student performance. *Computational intelligence and neuroscience*, 2022(1), 4151487.

Asif, M. R., Bording, T. S., Barfod, A. S., Auken, E., & Larsen, J. J. (2020, December). Effect of Data Normalization on Neural Networks for the Forward Modelling of Transient Electromagnetic Data. In *NSG2020 26th European Meeting of Environmental and Engineering Geophysics* (Vol. 2020, No. 1, pp. 1-5). European Association of Geoscientists & Engineers.

Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A., & Bengio, Y. (2016). *Deep learning* (Vol. 1, No. 2). Cambridge: MIT press.

Kagge, <https://www.kaggle.com/datasets/anassarfraz13/student-success-factors-and-insights>, Access: 25.09.2025

Kim, B. H., Vizitei, E., & Ganapathi, V. (2018). GritNet: Student performance prediction with deep learning. *arXiv preprint arXiv:1804.07405*.

Kim, B. H., Vizitei, E., & Ganapathi, V. (2018). GritNet: Student performance prediction with deep learning. *arXiv preprint arXiv:1804.07405*.

Moubayed, A., Injadat, M., Alhindawi, N., Samara, G., Abuasal, S., & Alazaidah, R. (2023, December). A deep learning approach towards student performance prediction in online courses: Challenges based on a global perspective. In *2023 24th International Arab Conference on Information Technology (ACIT)* (pp. 01-06). IEEE.

Piech, C., Bassen, J., Huang, J., Ganguli, S., Sahami, M., Guibas, L. J., & Sohl-Dickstein, J. (2015). Deep knowledge tracing. *Advances in neural information processing systems*, 28.

Riestra-González, M., del Puerto Paule-Ruíz, M., & Ortin, F. (2021). Massive LMS log data analysis for the early prediction of course-agnostic student performance. *Computers & Education*, 163, 104108.

Romero, C., & Ventura, S. (2020). Educational data mining and learning analytics: An updated survey. *Wiley interdisciplinary reviews: Data mining and knowledge discovery*, 10(3), e1355.

Safonova, A., Ghazaryan, G., Stiller, S., Main-Knorn, M., Nendel, C., & Ryo, M. (2023). Ten deep learning techniques to address small data problems with remote sensing. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 125, 103569.

Srivastava, N., Hinton, G., Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Salakhutdinov, R. (2014). Dropout: a simple way to prevent neural networks from overfitting. *The journal of machine learning research*, 15(1), 1929-1958.

Yağcı, M. (2022). Educational data mining: prediction of students' academic performance using machine learning algorithms. *Smart Learning Environments*, 9(1), 11.

Bireyciliğin Ve Toplulukçuluğun Dikotomisi: Putnam'ın Sosyal Sermaye Teorisi Üzerinden Bir Bakış

Ahmet Emir Özcan¹

Selçuk Üniversitesi, yüksek lisans öğrencisi, 2449280310011@lisamsustu.selcuk.edu.tr,
Orcid: <https://orcid.org/0009-0004-9819-4356>

Özet: Toplum tüm zamanların önemli bir unsuru olarak var olagelmıştır. XIX ve XX. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkan modern devlet anlatısı beraberinde, içinde yaşayan toplumu da yeniden tanımlamayı gerektirmiştir. XX. yüzyılın getirisi olan liberalizm çağı 70'lerin sonundan itibaren küreselleşmiş ve yerini global bir köy haline gelen dünyaya yani neoliberalizme bırakmıştır. Haliyle değişen bu durumdan pek çok fenomen gibi sosyolojik durumlarda da meydana gelen olgular ortaya çıkmıştır. Bu anlamda liberal anlatının oluşturduğu birey ve toplum kavramları önemli bir konu haline gelmiş ve ontolojik karmaşıklıklar ya da ikircikli düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu durumda bireycilik ve toplulukçuluk fikirleri modern devletin ve bu devlet anlatısının içerisinde yaşayan insanların kendisini nasıl konumlandırması gerektiği hususunda akıllarda soru işareti oluşturmuştur. Bu anlamda çalışmanın konusu modern devlet anlatısının ideolojisi çerçevesinde konumlandırmaya çalışılan toplumun ontolojik çatışmalarını ele almaktadır. Bireyin yaşantısının modern devlet çatısı altında özgürlükleri esas alan ve bireyin her şeye rasyonel bir şekilde muktedir olduğunu söyleyen bireycilik libeeral düşüncenin de bir kabulü olan temel ontolojisi olacak, öte yandan toplumun yanındaki insanlarla ,düşüncelerle ya da inançlarla ve geleneksel normlarla bir grup yaşantısı içerisinde bireyin ancak bu kimlik yapısıyla olabileceğini ve bireyin yalnızca bu doğrultu da var olmasını anlamlı olduğunu savunan toplulukçuluk düşüncesi bir başka taraf olacaktır. Bu iki farklı düşüncenin modern devlet anlatısı çerçevesinde değişen dünyanın kendisini yeniden tanımlaması hususunda bir çatışma yarattığını ve bunun bir dikatomik bir etmen olduğunu göreceğiz. Nitel araştırma yöntemiyle ilerleyen çalışmanın kapsamı bireycilik, toplulukçuluk ve Putnam'ın sosyal sermaye teorisi ile sınırlıdır. Bu anlamda liberalizm ile gelmiş modern devlette liberal çerçevede tanımlanan birey ile komüniteryenlerin tanımladığı birey anlatısı ideal bir toplum yapısı konusunda dikatomik öğeler olarak araştırmanın problemini oluşturmaktadır. Bu anlamda amaç, bireyciliğin ve toplulukçuluğun toplum görüşünü anlattıktan sonra ideal toplum yapısının var olmasına ilişkin olarak Putnam'ın sosyal sermaye teoremi üzerinden yorumlamak ve öneri veya önerilerle bir sonuca varmak olacaktır. Betimle yöntemiyle nitel kaynakları tercih eden bu çalışma, kapsamını bireycilik ve toplulukçuluk düşüncesi ve sosyal sermaye kavramı ile sınırlamıştır. Sonuçta, çalışmanın bulguları bizlere ne saf bireyciliğin ne de homojen anlamda toplulukçuluğun modern birey anlatısında ideal toplum parçası olduğu, özgürlüklerin bireycilik anlamında, kolektif ilişkilerin normlarla toplumu bir arada tutmasının da toplulukçuluk anlamında önemli ve ayrı kabul edilemeyen unsurlar olduğundan bahsedeceğiz. Bu anlamda çalışmanın başlıkları liberalizm ve onun ontolojik kabulü olan bireycilikten, toplulukçuluk görüşünden, sosyal sermaye teoreminden oluşacak ve bunlar üzerinden betimleme yaparak sonuca ulaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: aydınlanma, bireycilik, toplulukçuluk, sosyal sermaye, liberalizm,

Abstract: Society has existed as a significant element of all time. The modern state narrative that emerged in the 19th and 20th centuries necessitated a redefinition of the society within it. The era of liberalism, a product of the 20th century, became globalized from the late 1970s onward, giving way to a world transformed into a global village—neoliberalism. Naturally, this changing situation, like many other phenomena occurring in sociological settings, has resulted in the emergence of these phenomena. In this sense, the concepts of individual and society, formed by the liberal narrative, have become a significant topic, and ontological complexities or ambiguities have emerged. In this context, the ideas of individualism and collectivism have raised questions about how the modern state and the people living within it should position themselves. In this sense, the subject of this study addresses the ontological conflicts within society, which is attempted to be positioned within the framework of the ideology of the modern state narrative. Individualism, which grounds the individual's life within the framework of the

modern state and asserts that the individual is rationally capable of everything, will be the fundamental ontology accepted by liberal thought. On the other hand, collectivism, which argues that the individual can only exist within this identity structure within a group life with people, ideas, beliefs, and traditional norms alongside society, and that only within this framework is meaningful an individual's existence, will be another. We will see that these two different ideas create a conflict within the framework of the modern state narrative, creating a dichotomous factor in the changing world's redefinition of itself. The scope of this study, which proceeds with a qualitative research method, is limited to individualism, collectivism, and Putnam's theory of social capital. In this sense, the individual defined within the liberal framework of the modern state and the individual narrative defined by communitarians constitute the dichotomous elements in the context of an ideal social structure, posing the research problem. In this sense, the aim will be to explain the social view of individualism and collectivism, then to interpret it through Putnam's social capital theorem regarding the existence of an ideal social structure and to reach a conclusion with suggestions or recommendations. This study, which prefers qualitative sources with the descriptive method, has limited its scope to the idea of individualism and collectivism and the concept of social capital. In conclusion, the findings of the study will tell us that neither pure individualism nor collectivism in the homogeneous sense are part of the ideal society in the modern individual narrative, and that freedoms in the sense of individualism, and collective relations holding society together with norms in the sense of collectivism are important and inseparable elements in the sense of collectivism. In this sense, the titles of the study will consist of liberalism and its ontological acceptance, individualism, the view of collectivism, and the social capital theorem, and will reach a conclusion by describing them.

Key Words: enlightenment, individualism, collectivism, social capital, liberalism,

Giriş

Toplum ve birey anlatısı günümüzde sosyal bilimler alanında oldukça önem arz eden bir yeri kapsamaktadır. Bu anlamda çalışmanın konusu olan bireycilik ve toplulukçuluk anlatısını Aydınlanma dönemiyle birlikte anlatmak iyi bir giriş olacaktır. Aydınlanma dönemi bilindiği üzere beraberinde farklı kavramlar ve bilinen kavramları yeniden tanımlayan bir dönem olagelmıştır. Bu kavramlar aydınlanma dönemini anlatısında insanlığın devrimi niteliğindedir. Bu kavramlardan en önemlisi ise birey ve toplumdur. Aydınlanma ile birlikte birey aydınlanma öncesi birey ile aynı birey değildir. Daha doğru şekilde ifade etmek gerekirse aydınlanma öncesi bireyden bugünkü anlamıyla bahsetmek pek mümkün değildir. Bu açıdan aydınlanma, rasyonel düşünce anlatısıyla bireyi ön plana çıkaran bir dönem, bir çağ olmuştur. Bu anlamda birey aydınlanmanın temel argümanı olagelmıştır. Mücella Can'ın ifadesiyle de söylersek aydınlanma düşünürlerinin büyük çoğunluğu vahyedilen bilgiye inanç ve iman esaslarının karşısındadır ve bu dogmalar karşısında temel argümanı bireysel, toplumsal ve siyasal yaşama çözüm olarak akıl yolunu kullanacaktır.(Can, 2020) Bu anlamda aydınlanma çağı çalışma konumuzun önemli bir parçası olan bireyciliğin çıkış noktasını oluşturuyor diyebiliriz. Çalışmanın

özünü aydınlanma sonrası 19. Ve 20. Yüzyılda ortaya çıkan liberal çağda temel ontoloji olarak kabul edilen birey oluşturacaktır. Bu anlamda çalışma liberal anlatıda bireyi inceleyecek ve ilerleyen süreçte liberal düşüncenin karşısında toplulukçuluk fikrinin çatışmasını anlatacaktır. Toplulukçuluğun görüşü bu noktada liberal bakış açısından biraz daha ayrılarak daha çok cemaat kavramıyla, grup ilişkilerinin birlikteliğiyle ve öz benliğin içinde bulunan toplu yapılarıyla var olabildiği ve olması gerektiği yönünde ilerlemektedir. Modern devletin, modern toplumu içerisinde bu tartışmaların var olması liberal anlatının içerisinde var olması sebebiyle dikotomi içermektedir. Bu anlamda çalışmanın problemi de işte bu konu da bu problemi ele almakta, çalışmanın başlığı bu sebeple bireyciliğin ve toplulukçuluğun dikotomisi olmaktadır. Bu bağlamda çalışma bu dikotomik problemin çözümü konusunda alternatif bir yol olarak sosyal sermaye teorisini anlatmaya çalışacak ve bu dikotomik probleme karşı Robert D. Putnam'ın sosyal sermaye teorisi üzerinden bakmaya çalışarak, Putnam'ın bakış açısını değerlendirecek ve bu anlamda bir sonuca ulaşmaya çalışılacaktır.

Liberalizm'in Temel Ontolojik Kabulü Olan Bireycilik

Birey anlatısı liberalizm içindeki rasyonel bir anlatıyı bize sunmaktadır. Aydınlanma çağının bir ürünü olan akılcılık, liberalizm anlatısı içinde insanı akıllı bir varlık olarak kabul etme sonucuna götürmüştür. Birey tek başına rasyonel bir şekilde doğru karar alabilen, mantık çerçevesinde düşünerek kendi iradesi ile kendini var kılan tekil bir varlıktır ve var oluşu sadece bu özgür iradeyle gerçekleşebilmektedir. Bu anlamda Mücella Can'ın da ifadesiyle Birey için akıl kendisinden ayrılamaz bir parçadır. “ (Can, 2020, S.7) O zaman bireyin bu anlamdaki var oluşu için söylenmelidir ki aydınlanma çağının rasyonel düşünceyi doğurması bireyi meydana getirmek adına ortak mutabakat olan bir toplum sözleşmesi düşüncesini akıllara getirmiş ve liberalizm de bunun bir sonucu olarak insanlara birey olmaya, onları içsel ve dışsal alanlarında hür bir şekilde karar aldirmaya hak kazandırmıştır. Bu sebeple liberalizmin temel ontolojik kabulü bireyciliktir. Bu düşünceye destek olarak Pehlivan'ın ifadeleriyle söyleyebiliriz ki, Liberal bireyci teorisinin babaları Locke, Bentham, Mill gibi isimlerdir ve liberalizmin asıl öncüsü Locke kabul edilir. Bu anlamda Locke'un sözleşmesi bireyin varlığını güvence altına alır.(Pehlivan,Duygu, 2024) Bu bağlamda Pehlivan, bireyciliğin ortaya çıkışını bu sözleşmeden çıkan doğal haklar neticesinde geliştiğini ve bireyciliğinde devlet karşısında sınırlı sorumluluklara sahip, diğer insanlarda eşit ve özgür olan irade sahibi varlık olarak tanımlandığını ifade etmektedir. Bireyin varlığı özgür olacaksa eğer söylemek gerekir ki birey özerk olmalıdır bu ontolojik kabulde. Dolayısıyla özerk varlık atomize bir şekilde var olmaktadır. Diğer insanlardan bağımsız olarak yaşayan birey, kamusal alanın dışında, özel alanında ve rasyonel kararlarıyla eylemlerini gerçekleştirmektedir. Bu anlamda eğer birey rasyonelse ve kendi faydasına olanı düşünerek hareket ediyorsa, o zaman birey bencil ve sadece kendi faydasını maksimize etmektedir diyebiliriz. Bu anlamda bireycilikte topluluklardan ayrıdır. Toplum belli bir teritoryal düzlemde tek tek rasyonel bireylerden meydana gelen insan kümesinden başka bir anlam ifade etmeyecektir. O zaman bu ifadeden yola çıkarak söylenebilir ki bireycilik cemaatsel ilişkilere, kültürlere,

aile yapılarına, kendisini tanımlayan ulusal kimliğe, geleneksel alt yapılara, geçmişten beri gelen herhangi sosyal statüye, kendisinin anlam kazanması için ihtiyaç duymamaktadır. Bireyin, birey olması aklı ve öz benliğine bağlıdır ve hür oldukça zaten anlamlıdır. Bu bağlamda benzer görüşü Başbay ve Kosova'da belirtir. Triandis'in görüşünü referans alan Başbay ve Kosova, Triandis'in Bireyci kültüre sahip olanların gruplarından bağımsız olduklarını ve bireysel hedeflerin çoğunun hedeflerinden çok daha öncelikli olduğunu söylerler.(Başbay,Kosova,2022) Buradan hareketle Bireyciliğin norm ve normatif davranışlardan daha dışarıda kalması, kamusal kurallar dışında yer alması toplum düşüncesinden uzaktır. Modern devlet ve modern toplum yapısı 19. Yüz yıl ile birlikte özgür bireyler demokratik bir yapı üzerine inşa edilse de karşısında kollektif birlikteliğin önemi yabana atılamayacak bir unsur olmuştur. Gültekin ve Sığırcı çalışmalarında bireycilik ve toplulukçuluğu incelerken kültür boyutundan bahsetmişler ve var oluşun yani kimliğin ya da diğer bir ifadeyle var oluşun kültüre bağlı olduğunu söyler. Onlara göre kültür toplumları oluştururken informal kurallar koyar ve normlar oluşur. Toplumlarda bu düzenlerine göre bir yaşam sürdürürler. Gültekin ve Sığırcı'ya göre bireyci kültürler çok yakın aile ilişkileri hariç bir birleşim yoktur, yapıları esnek, arkadaşlıklar arka planda, açık konuşma ise dürüstlüktür.(Gültekin, Sığırcı, 2007) O zaman ifade edebiliriz ki bireycilik bu bağlamda toplumsal birlikteliği göz ardı etmiştir. Bu noktada liberalizmin 19. Ve 20. Yüzyılda yayılımı ile kurulan modern devletlerin yapısının uluslaşma çağını başlattığını ve devletlerin ulus üzerine kurulduğunu hatırlamakta fayda vardır. Modern anlamda toplum liberal dünyada bireye güç kazandırmış ancak onları bir araya getiren soyut, normsal, kültürel ve geleneklerine dayalı bir ulus da inşa etmeye çalışmıştır. İşte bu anlamda liberal anlatının içinde birey ve toplum dikotomik bir yapıya dönüşmüştür diyerek ifade edebiliriz. Ancak yine de ifade edilmelidir ki toplulukçuluk fikri bu anlamda dikotomik bir öğeyi değil direkt olarak liberalizm karşıtı zıt bir düşünceyi esas almaktadır. Bu anlamda sonraki bölüm toplulukçuların düşüncesi üzerine olacaktır.

Bireyciliğe Karşı Toplulukçuluk Görüşü

Toplum olmak neredeyse istisnasız her çağın önemli bir unsuru olmuştur. Dolayısıyla düşünülmemesi zor olan bu kavram için çatışmalar mevcuttur. Sadece liberallerle komüniteryenlerin değil Liberallerin bile bu anlamda aralarında ihtilafa ve çatışmaya dönüştürdükleri toplum ve birey anlatısı muhakkak ki önemlidir. Liberalizmin klasik anlamdaki ontolojik kabulü sadece birey üzerine odaklıdır. Oysa toplulukçular grup ilişkisi, kimlik, geçmiş, gibi zümresel yapılar olmadan bireylerin varlığına anlam vermemektedirler. Bireycilik bireyi tek başına var ve anlamlı kılar, çünkü birey zaten rasyonel bir varlıktır ve her şeyin en doğrusuna karar verir. Bu iki görüş arasındaki çatışmanın temel problemlerinin ahlaki erdemleri var kılan normlar ve normatif yapılar ile, bireyin rasyonelliği argümanlarıdır. Bu anlamda Karadağ ve Konak'ın sözleriyle de ifade edecek olursak, Komüniteryanizm John Rawls'ın Adalet teorisi ile birlikte cemaatçi fikirlerin öncüsü olarak ortaya çıkmış ve öncü olarak anılmaya başlamıştır ve liberalizme karşı meydan okumaktadır.(Karadağ,Konak,2021) Karşıt bir görüş olarak ise Özler'in

çalışmasına değinebiliriz. Özler çalışmasında muhafazakarlık ile liberalizmin teorik ölçüde birleşmesinin imkansız olduğunu ancak pratikte yakın geçmişte özellikle 60'lardan sonra eklemlenmiş bir politik yakınlık olduğunu ifade eder. Bu ölçüde bunun sebebinin ise özgürlük ve erdem gibi kavramlarda birleştiğini söylemektedir. Bunun yanı sıra da aslında özgürlüğün liberaller ya da liberteriyenler açısından negatif statü hakları olarak görüldüğünü ifade etmesi de muhafazakarlıktan ayrılmaktadır. (Özler,2013) Eğer tüm bunları toplayacak olur isek toplulukçuluk Öztürk'ün ifadesiyle cemaatçi düşünce ya da komüniteryanizm, dayanışma, ortak köken, ortak kültür, yurttaşlık gibi kavramlara sahiptir ve özü en temel noktada topluma dayanmaktadır. Buradaki geniş anlamıyla var oluş sadece bireyin toplumla var olması anlamına denk gelmektedir. Liberal düşüncenin içindeki yurttaşlık bilinci ve milliyetçi daha doğru bir terimle ifade edilebilirse ulusal ya da ulusçu yaklaşımlar, burada liberal bireyin atomize varlığı ile çatışmaktadır. Kollektif yaşamın sosyal normları liberalizmin menfaatçi ve yozlaşmış toplumuna eleştiri sunmaktadır. Bu da benim fikrimce toplumlar arasında liberal dünya içinde bir dikotomi, bir çatışma alanı açmaktadır. Bunun için çözüm olarak ise sosyal sermaye teorileri çözüm önerisi olarak üretilmiştir. Bir sonraki bölüm de sosyal sermaye ile daha çözümsel bir öneriyi bakacağız.

Bireycilik ve Toplulukçuluğa Yeni Alternatifler: Putnam ve Sosyal Sermaye Teorisi Hukukun üstünlüğü bireylerin özgürlüğünü ne negatif statü haklarına ne de bir zümre oluşumunun normlarına bırakmamalıdır. Toplumlari ayakta tutan sermaye sadece para, iş gücü ya da dev sanayiler değil aynı zamanda insandır da. İşte sosyal sermaye teorisi ideal bir toplumun varlığını çizmek üzere hem bireyin hem de toplulukçuluğun iyi ve kötü yanlarını ayıran alternatif bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun özgür, güvenli ve ideal birlikteliğini vurgu yapan birçok sosyal sermaye teorisi bu anlamda bulunmaktadır. Ancak biz Putnam'ın teoremi üzerinden ilerleyeceğiz. Altun ve Hira'nın ifadeleriyle söyleyebiliriz ki Putnam sosyal sermaye kavramındaki üç temel eklentisi sosyal sermaye ile topluma fayda sağlayacaktır. Bunlar, karşılıklılık normları, sivil katılım ağları ve sosyal güvendir. (Altun, Hira,2011) Buradan hareketle söyleyebiliriz ki toplulukçuluğun normlar üzerine olan fikri aslında toplumların güven ve uyumu için gereklidir ve Putnam bunu göz ardı etmemiştir. Karşılıklılık normlarının varlığı, ve güven için uyumun savunulması, liberalizm içinde hukukun sağladığı negatif statü haklarını ya da bireyin özgürlüklerini hiçe saymadan ama, bencil ve atomize varlığın yanlış bir kabul olduğu sonucunun çıkarımını vermektedir bize. Dolayısıyla Sosyal sermaye teorisi karşılıklı normlar neticesinde bieryleri kendi haklarıyla birlikte uyum içinde var kılan, demokratik ve çözümçül bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuçta söyleyebiliriz ki araştırmanın bulguları bize liberal düşüncenin ayrılmaz parçası olan bireyciliğin her ne kadar özgürlükler adına var olduğunu söylese de aslında özgürlüklerin var oluşunun bireyler nezdinde negatif statü haklarından ileri gitmediğini, normları hiçe saydığını, toplumların güvenliğini azalttığını göstermektedir. Bu anlamda

liberal anlatının özgürlük mottosunun yine de temel esas olarak kalması gerektiği ancak bunun toplumları yozlaştırmaması gerektiği kanaatine ulaşabiliriz. Bu ölçü de o zaman salt toplulukçuluk düşüncesinin de bir çözüm olmadığını ifade ederek Putnam'ın sosyal sermayesi ile birlikte bireyciliğin hukuksal temel esaslarını koruyarak toplumsal birlikteliği, uyum ve kurallara riyeti sağlayabileceğimizi ancak buna Putnam üzerinden bakacak olursak karşılıklılık normları, güven ve bireylerin kamusal alana dahil olan sivil katılım düzeyiyle olabileceği ana fikrine ulaşma0ktayız. Bu anlamda çalışmanın önerisi şu olacaktır: Toplumsal normları korumak, kurallara riyeti sağlamak, birliktelik ve karşılıklılık normlaşmayı ve her şeyin temeline de ideal refahta olacak, geleceğin huzurlu toplumun inşası için bunlarla yetinilmemelidir. Çünkü sosyal sermaye birikiminin varlığı temelde siyasa üretenlerin siyasi, ekonomik, kültürel kalkınma serüvenlerine bağlıdır. Yaklaşık 1 asır önce kurulmuş ulus devletlerin hemen hiçbirisi tam liberalleşmiş devletler değillerdir ve modernleşme çerçevesinde liberal politika izleyen her devlet ve her toplum liberalleşme sürecinde bireycilik ve toplulukçuluk dikotomisine uğramış ve siyasalarını da buna paralel olarak inşa etmişlerdir. Dolayısıyla başta ekonomik ve siyasal karar alıcı ve verici otorite mekanizmaları toplumlarını bu liberal yarışa bağımlılıktan uzak tutmalıdırlar. Bireyciliğin temel esasına dayanan atomize ve fayda maksimizasyoncusu olan toplumlar yozlaşmakta, toplulukçu düşünceye ve yapıya sahip yapılar ise özgürlükçü liberal yapının yani aslında sermaye yarışının dışında kalmaktadırlar dolayısıyla sosyal sermayenin uygulanışı araştırmanın önerisine göre ekonomik, siyasal ve kültürel kalkınma esas alınarak yapılmalıdır. Toplum yapısı kültürel birikimleriyle birlikte kendisine bir kimlik atfeden bir kitledir. Bu sebeptendir ki bireyin hak ve ödevlerini, özgürlüklerinin sınırını kabul edilebilir bir ortak sözleşme çerçevesinde yapılandırarak, toplumun geçmişten beri gelen normlarını sosyal çevrede korumak bu dikatomik sorunu çözecektir. Devletin kontrollü politikalarıyla birlikte bireyi erdemli kılacak informel yapılar toplumun ve bireyin ahlaki değerleriyle onları sosyal çürümeden uzak tutacaktır. Bu durumun hukuki gücü ve meşruluğu ise kanunlarla ya da anayasal statü dışında bırakılmalı fakat bu güç ve meşruluk bireyin özgürlükleri hususunda net sınırlar çizerek özgürlüklerini garanti altına alarak esas kılmalıdır. Sonuç olarak saf bireycilik de, saf toplulukçulukta bir çözüm olmamalıdır. Toplum küreselleşen dünya üzerinde günümüzde dengeli bir birey hakkı ve yine dengeli bir şekilde toplum haklarını korumalıdır.

KAYNAKÇA

Altun, N. Ve Hira, İ. (2014). Suçu Önlemede Sosyal Sermaye Olarak Sosyal Kontrolden Yaarlanmak. Akademik İncelemeler Dergisi, 6(1), 111-124.

Başbay, P. Ve Kosova, Je (2022). Bireycilik-Toplulukçuluk ve Bilgi Paylaşımı İlişkisinde Kolektif Çalışma Yönelimi İle İş Arkadaşlarına Güvenin Seri Aracılık Rolü. Psikoloji Çalışmaları, 42(3), 551-584. <https://doi.org/10.26650/Sp2022-1085249>

Can, Mücella. “Akıl, Birey ve Bireycilik Kavramlarının Aydınlanma Felsefesi Işığında Yeniden Yorumlanması”. Flsf Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, No. 29 (May 2020): 181-200.

Gültekin, N., & Sığrı, Ü. (2014). Bir Kültür Boyutu Olarak "Bireycilik-Ortaklaşa Davranışçılık" Ve Örgütsel Yansımaları. Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 23(2).

Karadağ, A. & Konak, İ. (2021). Komüniteryanizm ve Liberalizmin Komüniteryan Eleştirisi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (28), 308-335.

Öztürk, A. (2013). Neo-Atina Cumhuriyetçiliği Özelinde Liberalizm Komüniteryanizm Tartışması Üzerine Notlar. Liberal Düşünce Dergisi(71), 93-106.

Özler, H. (2013). Muhafazakârlık ve Liberteryenizm İlişkisi: Füzyon’a Hayır Simbiyoza Evet. Liberal Düşünce Dergisi(70), 115-119.

Pehlivan, D. (Temmuz 2024) “Liberal Ve Toplulukçu Teorinin Çıkmazlarına Karşı Putnam’ın Sosyal Sermaye Yaklaşımı”. Telakki Sosyal Bilimler Dergisi 3, sy. 4, 3-34.

Hukukun Üstünlüğü ve Vergi Gelirleri Arasındaki Etkileşim: OECD Ülkelerinde Panel Nedensellik Yaklaşımıyla Bir Analiz

Mehmet Öksüz¹

¹Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Ayvacı MYO, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü,
E-mail: moksuz@comu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3298-0280

Özet: Hukukun üstünlüğü, yalnızca adalet sisteminin işleyişini değil, aynı zamanda ekonomik aktörlerin karar alma biçimlerini, devletin meşruiyet algısını ve mali sistemin sürdürülebilirliğini şekillendiren temel bir ilkedir. Vergi gelirlerinin düzenli ve sürdürülebilir biçimde toplanması, sadece ekonomik büyüklükler ya da yasal çerçevelerle değil; aynı zamanda vatandaşların devlete olan güveni, mülkiyet haklarının etkin biçimde korunması ve yargı sisteminin tarafsız işleyişiyle de yakından ilişkilidir. Literatürde son yıllarda artan biçimde, hukukun üstünlüğü düzeyinin vergi toplama kapasitesi üzerindeki belirleyici rolü vurgulanmakta; güçlü bir hukuki altyapının vergiye gönüllü uyumu teşvik ederek mali performansı güçlendirdiği öne sürülmektedir. Bu çerçevede, hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişki, maliye literatüründe giderek daha fazla ilgi gören bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Bu çalışma, söz konusu ilişkiyi 2012–2023 dönemine ait 27 OECD ülkesi verisi üzerinden panel nedensellik yaklaşımı ile incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, hukukun üstünlüğü düzeyi ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi çift yönlü olarak test etmektir. Böylece, literatürde çoğunlukla göz ardı edilen çift yönlü nedensellik dinamiği ortaya konulmaktadır. Panelin heterojen ve yatay kesit bağımlı yapısı dikkate alınarak, analizlerde Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi uygulanmıştır. Bu yöntem, ülkeler arasındaki yapısal farklılıkları ve ortak şokların etkilerini göz önünde bulundurarak değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin güvenilir biçimde analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Elde edilen bulgular, hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Dumitrescu ve Hurlin test sonuçlarına göre, hukukun üstünlüğünden vergi gelirlerine doğru istatistiksel olarak anlamlı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte, vergi gelirlerinden hukukun üstünlüğüne doğru ilişki daha zayıf düzeyde seyretmekte ve anlamlılık düzeyi sınırlı kalmaktadır. Bu sonuçlar, güçlü kurumsal yapı ve hukuki güvenliğin, vergi toplama kapasitesinin sürdürülebilirliği üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bulgular, hukukun üstünlüğüne dayalı kurumsal reformların mali sürdürülebilirliği güçlendirebileceğini; buna karşılık istikrarlı vergi gelirlerinin de hukukun uygulanma kapasitesini dolaylı biçimde destekleyebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla çalışma, hukuki ve mali yapıların birbirini karşılıklı olarak pekiştirdiği denge temelli etkileşime işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: hukukun üstünlüğü, vergi gelirleri, OECD ülkeleri, panel nedensellik testi.

The Interaction Between the Rule of Law and Tax Revenues: An Analysis Based on the Panel Causality Approach in OECD Countries

Abstract: The rule of law is a fundamental principle that shapes not only the functioning of the justice system but also the decision-making behavior of economic actors, the perception of state legitimacy, and the sustainability of the fiscal system. The regular and sustainable collection of tax revenues depends not only on economic magnitudes or legal frameworks but also on citizens' trust in the state, the effective protection of property rights, and the impartial functioning of the judicial system. In

recent years, the literature has increasingly emphasized the decisive role of the level of the rule of law in determining tax collection capacity, suggesting that a strong legal framework promotes voluntary tax compliance and thereby strengthens fiscal performance. Within this framework, the relationship between the rule of law and tax revenues has become an increasingly prominent topic of research in public finance literature. This study examines the interaction between these two variables for 27 OECD countries over the period 2012–2023 by employing a panel causality approach. The main objective of the research is to test the relationship between the level of the rule of law and tax revenues in a bidirectional manner. In doing so, it reveals the bidirectional causality dynamic that has often been overlooked in previous studies. Considering the heterogeneous and cross-sectionally dependent structure of the panel, the Dumitrescu and Hurlin panel causality test was applied in the analyses. This method allows for a reliable examination of causal relationships between variables by accounting for structural differences across countries and the effects of common shocks. The findings indicate the presence of a bidirectional causality relationship between the rule of law and tax revenues. According to the Dumitrescu and Hurlin test results, there exists a statistically significant causal link from the rule of law to tax revenues. However, the reverse relationship, running from tax revenues to the rule of law, appears weaker and less statistically significant. These results demonstrate that a strong institutional framework and legal certainty play a decisive role in ensuring the sustainability of tax collection capacity. The findings further suggest that rule-of-law-based institutional reforms can strengthen fiscal sustainability, while stable tax revenues may, in turn, indirectly support the state's capacity to uphold the rule of law. Therefore, the study points to an equilibrium-based interaction in which legal and fiscal structures mutually reinforce one another.

Keywords: rule of law, tax revenues, OECD countries, panel causality test.

Giriş

Hukukun üstünlüğü, ilk bakışta iki kelimenin basit bir birleşimi gibi görünse de hem “hukuk” hem de “üstünlük” kavramlarının ötesinde derin bir anlam taşımaktadır. Bu ilke, esasen hukukun bir toplum ya da devlet içerisindeki belirleyiciliğini ve bağlayıcılığının en yüksek düzeyde olduğunu ifade eder. En yalın biçimiyle, “Fiat iustitia et pereat mundus” — yani “Dünya yıkılsa bile adalet yerini bulmalıdır” — anlayışıyla özetlenebilir. Bununla birlikte, daha insancıl bir perspektiften “Fiat justitia ne pereat mundus” — “Dünyanın yıkılmaması için adalet yerini bulmalıdır” — biçimindeki yorum, hukukun üstünlüğünün adalet merkezli ve toplumsal düzeni koruyucu niteliğini vurgulamaktadır (Eğilmez, 2019).

Hukukun üstünlüğü, yasa yapma ve yönetim süreçlerinin temel dayanağını oluşturan asli bir ilkedir. Medeni toplum düzeninin temelini teşkil eder. En özlü biçimiyle, hukukun üstünlüğü ilkesi bireyleri keyfi yönetim biçimlerine karşı koruma işlevi görmek ve kamusal otoritenin meşruiyetini hukuki sınırlar içerisinde güvence altına almaktadır (Leibler, 2023: 548). Hukukun üstünlüğü, bir ülkenin ekonomik performansını ve iyi yönetim kapasitesini şekillendiren temel kurumsal ilkelere biri olarak kabul edilmektedir. Bu ilke, yasaların temel hak ve özgürlükleri güvence altına aldığı, adaletin herkes için erişilebilir olduğu ve hükümet dâhil hiçbir gücün yasal düzenlemelerin üzerinde yer almadığı bir hukuki düzeni ifade etmektedir (Meçik, 2022: 501). Tüm bu

açıklamalardan hareketle, hukukun üstünlüğü kavramı, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması ve bireylerin özerk alanlarının korunması amacıyla, siyasal iktidarın önceden ilan edilmiş, genel, açık ve öngörülebilir nitelikteki hukuk kurallarına uygun biçimde hareket etmesi gerekliliği olarak tanımlanabilir (Keskin, 2021: 369). Küresel ölçekte hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesini amaçlayan bağımsız bir kuruluş olan Dünya Adalet Projesi (World Justice Project-WJP) ise hukukun üstünlüğünü; hesap verebilirlik, adil hukuk, açık hükümet ve erişilebilir tarafsız adalet olmak üzere dört evrensel ilkenin sağlandığı sürdürülebilir bir yasal, kurumsal ve toplumsal mutabakat sistemi olarak tanımlamaktadır. Bu kapsamda WJP, başta Hukukun Üstünlüğü Endeksi ve Yolsuzluk Yokluğu Endeksi olmak üzere, ülkelerde adaletin işleyişine ilişkin düzenli ölçümler gerçekleştirmekte ve bu ölçümleri karşılaştırmalı endeksler hâlinde yayımlamaktadır. Söz konusu endekslerde dört temel ilke esas alınmaktadır: (1) Hesap verebilirlik ilkesi, devletin ve özel aktörlerin hukuk karşısında sorumluluğunu vurgular; (2) Adil hukuk ilkesi, yasaların herkese eşit biçimde uygulanmasını temel alır; (3) Açık hükümet ilkesi, yasama ve yürütme süreçlerinin şeffaf ve erişilebilir olmasını gerektirir; (4) Erişilebilir tarafsız adalet ilkesi ise, adaletin zamanında, yetkin ve bağımsız yargı organları aracılığıyla sağlanmasını şart koşar (Eğilmez, 2024). Bu ölçütler, hukukun üstünlüğünün yalnızca normatif bir ideal değil, aynı zamanda kurumsal işleyişin ve demokratik meşruiyetin temel belirleyeni olduğunu göstermektedir.

Hukuk ve ekonomi, toplumsal düzenin iki tamamlayıcı unsurudur. Ekonomik refahın sağlanması ve bunun topluma adil biçimde yayılabilmesi, büyük ölçüde hukuki düzenin öngörülebilirliğine ve etkinliğine bağlıdır. Tarihsel olarak Hammurabi Kanunları'ndan günümüz hukuk sistemlerine uzanan süreçte, hukuki düzenlemelerin önemli bir kısmı ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilmiştir. Bu durum, hukukun yaşamı kurallar aracılığıyla düzenleme işlevi ile ekonominin üretim, değişim ve tüketim süreçlerini yönlendirme işlevi arasındaki doğal bütünleşmeyi göstermektedir. Her iki disiplin de insan ilişkilerini konu alır. Ekonomi bireylerin kıt kaynaklar karşısındaki tercihlerine odaklanırken, hukuk bu tercihlerin meşruiyetini ve sınırlarını belirler. Dolayısıyla hukuk, ekonomik aktörlerin davranışlarını yönlendiren normatif bir çerçeve sunarken; ekonomi, hukuki düzenlemelerin etkinliğini belirleyen maddi koşulları şekillendirir. Bu karşılıklı ilişki, mülkiyetin korunması, sözleşme güvenliği ve adil rekabetin sağlanması gibi alanlarda somutlaşarak modern toplumlarda istikrarlı bir ekonomik ve hukuki düzenin temelini oluşturur (Baykal, 2008: 77). Bu bağlamda, hukuk ile ekonomi arasındaki karşılıklı etkileşim alanlarından biri de vergilendirmedir. Vergi hem ekonomik bir araç hem de hukuki bir yükümlülük olarak, iki disiplinin kesişim noktasında yer almaktadır.

Vergi sistemi, toplumsal yaşamın her alanına nüfuz eden bir yapıya sahiptir; bireylerin yaşam biçimlerini, çalışma şekillerini ve ekonomik faaliyetlerini yakından izler. Bu nedenle, her birey yaşamının belirli bir döneminde kaçınılmaz olarak vergi hukuku ve vergi sistemiyle etkileşim içine girmektedir. Bu durum, hukukun üstünlüğü ilkesinin vergi yasalarının hazırlanması, uygulanması ve denetlenmesi açısından neden hayati bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Hukukun üstünlüğünün gözetilmediği bir

vergi sisteminde, mükellefler kamu otoritesinin keyfi kararlarına açık hâle gelir. Böyle bir ortamda vergilendirme, adalet ilkesinden uzaklaşarak devlet eliyle meşrulaştırılmış bir mülkiyet ihlaline dönüşebilir. Vergi bağlamında hukukun üstünlüğünün korunması ise şu anlamlara gelmektedir: a) Vergilendirme, yasalara uygun şekilde yapılmalıdır, b) Yasalar, mükellefler için erişilebilir ve açık olmalıdır ve c) Devlet, vatandaşlarına karşı adil bir biçimde hareket etmelidir (Leibler, 2023: 548).

Literatürde hukukun üstünlüğü ile vergi performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik çalışmaların büyük kısmı, bu iki değişken arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bird vd. (2004), Syadullah ve Wibowo(2015), Nnyanzi vd. (2016), Djayasinga ve Prasetyo (2019), Luong vd. (2020) ve Kutbay (2020) gibi araştırmalar, hukukun üstünlüğünün vergi çabası, vergi itaati ve mali kapasiteyi artırdığını ortaya koymuştur. Ancak bazı çalışmalar (Simbachawene, 2018; Keyifli, 2021; Grier vd., 2022) bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını belirtmiş; Günel ve Didinmez (2022) ise etkinin ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre değiştiğini göstermiştir. Genel olarak literatür, hukukun üstünlüğünü vergi performansını etkileyen tek yönlü bir kurumsal unsur olarak ele almaktadır. Oysa mali performansın güçlenmesi, hukukun üstünlüğünü de destekleyebilecek potansiyele sahiptir. Bu nedenle mevcut çalışma, literatürdeki bu boşluğu doldurarak hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi karşılıklı nedensellik çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda araştırma, veri sürekliliği sağlanan 27 OECD ülkesini kapsamaktadır. Örneklem seçimi hem hukukun üstünlüğü endeksi hem de vergi gelirlerine ilişkin yıllık ve kesintisiz veri bulunabilirliği esas alınarak yapılmıştır. 2012–2023 dönemi, hukukun üstünlüğü endeksinin karşılaştırılabilir ve düzenli olarak yayımlandığı en uygun zaman aralığını temsil etmekte olup, analizlerin güvenilirliğini ve tutarlılığını sağlamaktadır.

Çalışmanın izleyen bölümünde konuyla ilgili literatür taramasına yer verilmekte; ardından veri seti ve yöntem ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır. Sonraki bölümünde, gerçekleştirilen analizlere ilişkin ampirik bulgular sunulmakta; sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular ışığında genel değerlendirmelere ve politika önerilerine yer verilmektedir.

Literatür Taraması

Devletlerin mali kapasitesini şekillendiren en temel unsurlardan biri olan vergi gelirleri, yalnızca ekonomik göstergelerle değil, aynı zamanda kurumsal yapıların işleyiş biçimiyle de doğrudan ilişkilidir. Kamu otoritesinin vergilendirme yetkisini hangi düzeyde ve ne derece etkin kullanabildiği, büyük ölçüde yönetim kalitesi, yasal güvenlik, hesap verebilirlik ve toplumsal güven ortamıyla yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğü ilkesi, yalnızca adalet sisteminin işleyişini değil, aynı zamanda ekonomik aktörlerin kurallara uyma davranışlarını da etkileyen belirleyici bir kurumsal faktör olarak öne çıkmaktadır. Literatürde son yıllarda artan bir şekilde, hukukun üstünlüğünün vergi performansı üzerindeki etkisine odaklanan ampirik çalışmalar dikkat çekmektedir.

Hukukun üstünlüğünün vergiye ilişkin göstergeler üzerinde pozitif etkiler yarattığı, mevcut ampirik çalışmaların büyük bölümünde ortak bir bulgu olarak öne çıkmaktadır. İlk olarak, Bird vd. (2004) tarafından gerçekleştirilen çalışma dikkat çekicidir. 1990–

1999 dönemine ait panel veriler kullanılarak gelişmekte olan ülkeler ile geçiş ekonomilerini kapsayan analizde, hukukun üstünlüğü değişkeninin vergi çabası üzerindeki etkisi panel regresyon analizi aracılığıyla incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, hukukun üstünlüğü değişkeni vergi çabası üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Aynı zamanda, alternatif modelleme ile ulaşılan bulgular da bu sonucu desteklemektedir. Bu bulgular, hukukun üstünlüğünün daha güçlü olduğu ülkelerde vergi toplama kapasitesinin de anlamlı biçimde yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çalışma, gelişmekte olan ekonomilerde hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesinin mali kapasiteyi artırıcı bir unsur olarak değerlendirilebileceğini ileri sürmektedir.

Benzer biçimde, Syadullah ve Wibowo (2015) tarafından gerçekleştirilen ve 2003–2012 dönemine ilişkin Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) üyesi ülkeleri kapsayan çalışmada da hukukun üstünlüğü ile vergi performansı arasındaki pozitif ilişki ampirik olarak desteklenmiştir. Panel Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR) yöntemi kullanılarak yapılan analizde, hukukun üstünlüğü değişkeninin vergi oranı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin bulunduğu ortaya konulmuştur. Çalışmada ülke bazında yapılan karşılaştırmalar, Endonezya'nın -0.60'lık hukukun üstünlüğü endeksi ile Laos (-0.83) ve Kamboçya (-0.97) gibi ülkelere kıyasla daha iyi bir düzeyde yer aldığını, buna karşılık Singapur'un 1.77 gibi yüksek bir endeks değeri ile bölgenin en güçlü hukuki altyapısına sahip ülkelerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, hukukun üstünlüğü düzeyi yüksek olan ülkelerin daha güçlü bir vergi tabanı oluşturabildiği ve mali kapasitenin bu kurumsal unsurdan doğrudan etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Pozitif ilişkiye işaret eden bir diğer çalışma, Nnyanzi vd. (2016) tarafından gerçekleştirilmiştir. 1980–2014 dönemini kapsayan ve Doğu Afrika Topluluğu (EAC) üyesi ülkeleri içeren bu çalışmada, vergi gelirleri ile kurumsal yapı arasındaki ilişki dinamik panel veri analizi yöntemiyle incelenmiştir. Söz konusu analizde, doğrudan yalnızca hukukun üstünlüğü değil; “hesap verebilirlik, düzenleyici kalite, hukukun üstünlüğü ve yolsuzlukla mücadele” gibi yönetim göstergesini içeren bileşik bir kurumsal kalite endeksi kullanılmıştır. Bulgular, kurumsal kalite göstergesinin vergi gelirleri üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç, hukukun üstünlüğünü de içeren daha yüksek kurumsal kalitenin, vergi toplama kapasitesini güçlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, yalnızca hukukun değil, genel yönetim kalitesinin de mali performans üzerinde belirleyici olduğu söylenebilmektedir.

Literatürde hukukun üstünlüğünün vergiye uyum üzerindeki etkisini değerlendiren bir diğer önemli çalışma Djayasinga ve Prasetyo (2019) tarafından yürütülmüştür. 2002–2014 dönemini kapsayan bu çalışmada, 19 gelişmiş ve 11 gelişmekte olan ülkeden oluşan toplam 30 ülkeye ait veriler kullanılmıştır. Panel regresyon analizi sonuçlarına göre, hukukun üstünlüğü değişkeni ile vergi itaati arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, hukukun üstünlüğünün, analizde yer verilen diğer yönetim göstergeleri olan hükümet etkinliği ve yolsuzluk kontrolü değişkenlerine kıyasla, vergi itaati üzerinde en güçlü etkiye sahip unsur olduğunu

göstermektedir. Sonuç olarak, hukukun üstünlüğü düzeyinin artmasının, bireylerin vergi itaati davranışlarını güçlendirdiği ve mali disiplin açısından önemli bir kurumsal belirleyici olduğu ileri sürülmektedir.

Hukukun üstünlüğünün vergi performansı üzerindeki etkisini dolaylı bir kanal üzerinden ele alan çalışmalardan biri de Luong vd. (2020) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2002–2015 dönemine ait 18 geçiş ekonomisinin verilerini içeren bu çalışmada, doğrudan vergi gelirleri yerine kayıt dışı ekonomi ile hukukun üstünlüğü arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Dinamik panel veri analizine dayalı bulgular, hukukun üstünlüğü düzeyinin artmasının kayıt dışı ekonomiyi istatistiksel olarak anlamlı biçimde azalttığını göstermektedir. Bu sonuç, hukukun üstünlüğü ile kurumsal kalitenin, kayıt dışı ekonomik faaliyetleri belirleyen başlıca faktörlerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürde vergi yükünün, kayıt dışı faaliyetlerin büyümesinin en yaygın nedenlerinden biri olarak değerlendirildiği dikkate alındığında, kayıt dışı ekonomideki daralmanın dolaylı olarak vergi tabanını genişletebileceği ve vergi tahsilatını artırabileceği ileri sürülebilir. Bu yönüyle çalışma, hukukun üstünlüğünün dolaylı etkilerini değerlendiren tamamlayıcı bir bulgu sunmaktadır.

Son olarak, Kutbay (2020) tarafından gerçekleştirilen ve 1995–2017 dönemini kapsayan çalışmada, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerindeki etkisi yükselen piyasa ekonomileri örnekleminde incelenmiştir. Türkiye, Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Endonezya ve Meksika gibi ekonomileri kapsayan panel regresyon analizinde, hukukun üstünlüğü ekonomik özgürlük endeksinin bir alt bileşeni olarak ele alınmış ve vergi performansı üzerindeki etkisi ayrı bir değişken olarak değerlendirilmiştir. Ampirik bulgulara göre, hukukun üstünlüğündeki artışın vergi gelirlerini artırdığı tespit edilmiştir. Bu endeks, bireylerin özel mülk edinme, elde tutma ve kullanma haklarının güvence altına alınması; vatandaşların hukuki eşitlik temelinde korunması ve yolsuzluk algısının azaltılması gibi unsurları içermektedir. Söz konusu uygulamaların ekonomik faaliyetlerdeki belirsizlikleri azaltarak yatırım ortamını iyileştirdiği ve dolayısıyla vergi tabanını genişlettiği ileri sürülmektedir. Bu bulgular, hukukun üstünlüğü temelli reformların sadece yönetim kalitesini değil, mali sürdürülebilirliği de destekleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.

Literatürde hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi ekonomik gelişmişlik düzeyine göre farklılaştırarak ele alan çalışmalardan biri Günel ve Didinmez (2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2002–2018 dönemine ilişkin 59 ülkeyi kapsayan bu araştırmada, dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın başlangıç bulguları, teorik beklentilerin aksine, hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasında istatistiksel olarak anlamlı fakat negatif yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ancak bu ilişkinin heterojen yapısı göz önüne alınarak, modele kişi başına düşen gelir düzeyine dayalı bir kukla değişken ile bu değişkenin hukukun üstünlüğüyle olan etkileşim terimi dâhil edilmiştir. Bu genişletilmiş modelleme sonucunda, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerindeki etkisinin ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine göre anlamlı biçimde farklılaştığı ortaya konmuştur. Kişi başına geliri 20.000 doların üzerinde olan gelişmiş ekonomilerde hukukun üstünlüğü vergi gelirlerini pozitif yönde etkilerken;

düşük gelirli ülkelerde, yani kişi başına geliri 20.000 doların altında olan ülkelerde bu etkinin tersine döndüğü ve negatif olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, hukukun üstünlüğünün mali performans üzerindeki etkisinin, ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyi, gelir dağılımı ve kurumsal kapasitesi gibi bağlamsal faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterebildiği ileri sürülmektedir.

Hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiye dair yapılan bazı çalışmalar, bu ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Simbachawene (2018) tarafından Tanzania örneğinde yürütülen çalışma dikkat çekicidir. 1999–2015 dönemine ilişkin verilerin kullanıldığı araştırmada, regresyon analizi yöntemiyle hukukun üstünlüğü değişkeninin vergi gelirleri üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, hukukun üstünlüğü vergi gelirlerini pozitif yönde etkileyen bir değişken olarak tespit edilmekle birlikte, bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Benzer şekilde, üretim, inşaat, ulaşım ve hizmet sektörlerine ilişkin değişkenler ile düzenleme kalitesi ve yolsuzluk kontrolü gibi yönetim göstergeleri de pozitif yönlü etkilere sahip olmakla birlikte, anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır. Buna karşılık, madencilik sektörünün ekonomideki payı ve kredi hacmi gibi ekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığı görülmüş; hükümet etkinliği ise vergi gelirleri üzerinde negatif ve anlamlı bir etki göstermiştir. Bu bulgular, kurumsal değişkenlerin vergi performansı üzerindeki etkisinin bağlama özgü olarak değişebileceğine ve her zaman istatistiksel olarak belirgin sonuçlar üretmeyebileceğine işaret etmektedir.

Hukukun üstünlüğünün vergi performansı üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak belirgin olmadığına işaret eden bir diğer çalışma ise Keyifli (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2000–2020 dönemine ait veriler kullanılarak kurucu 20 OECD üyesi ülke örnekleminde yürütülen bu araştırmada, dinamik panel veri analizi yöntemi tercih edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, hukukun üstünlüğü endeksi ile vergi gelirleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Çalışma, kurumsal göstergelerin etkisinin ülke gruplarının gelişmişlik düzeyi, yönetim doygunluğu ve mali sistemin olgunluk derecesi gibi faktörlerden etkilenebileceğini ortaya koymaktadır.

Hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişkinin genellenebilir düzeyde anlamlı olmadığını ortaya koyan bir diğer çalışma Grier vd. (2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. 1980–2017 dönemine ait 105 ülkeyi kapsayan bu çalışmada, hukukun üstünlüğü ile birlikte mülkiyet haklarındaki değişimlerin devletin mali kapasitesi üzerindeki etkisi panel regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışmada, hukukun üstünlüğü ve mülkiyet haklarında yaşanan iyileşmelerin vergi gelirlerinde artışa neden olduğuna dair istatistiksel olarak anlamlı bir ampirik bulguya ulaşılamamıştır. Çalışma genel olarak, hukukun üstünlüğü ve mülkiyet haklarındaki ilerlemelerin mali kapasite üzerindeki etkilerinin ya çok zayıf ya da istatistiksel olarak önemsiz düzeyde kaldığını göstermektedir. Bu yönüyle, kurumsal reformların etkilerinin bağlama, zamanlamaya ve eşlik eden diğer yapısal unsurlara bağlı olabileceğine işaret etmektedir.

Mevcut literatür incelendiğinde, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerindeki etkisini ele alan çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle hukukun

üstünlüğü, vergi toplama kapasitesini belirleyen dışsal ve yönlendirici bir kurumsal unsur olarak değerlendirilmiş; analizler büyük ölçüde tek yönlü varsayım çerçevesinde kurgulanmıştır. Ancak kurumsal yapı ile mali performans arasındaki ilişkinin dinamik doğası, bu iki değişken arasında karşılıklı etkileşim ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, yalnızca hukukun üstünlüğünün vergi gelirlerini etkileme potansiyeli değil, aynı zamanda güçlü bir vergi yapısının da hukuki kurumların işlerliğini destekleyebileceği varsayımı önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda, mevcut çalışmanın literatüre katkısı, hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasındaki ilişkinin çift yönlü yapısını ampirik olarak test etmesi ve böylece aralarındaki olası karşılıklı nedensellik mekanizmalarını ortaya koymaya yönelik özgün bir çerçeve sunmasıdır.

Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, seçilmiş 27 OECD ülkelerinde hukukun üstünlüğü endeksi ile vergi gelirleri arasındaki ilişkinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu ülke grubu, OECD üyesi olup yalnızca veri bütünlüğü sağlanan ülkelerle sınırlandırılmıştır. Bu tercihin temel nedeni, bazı ülkelerde ilgili döneme ilişkin eksik veri bulunmasıdır. Dolayısıyla analizlerde yer verilen örneklem hem hukukun üstünlüğü endeksi hem de vergi gelirleri değişkenine dair yıllık gözlemlerin kesintisiz şekilde temin edilebildiği ülkelere odaklanmaktadır. İnceleme dönemi olarak 2012–2023 yılları tercih edilmiştir. Bu zaman dilimi, hukukun üstünlüğü endeksinin ülkeler arası karşılaştırmalı ve yıllık bazda sistematik ölçümlerinin sağlandığı en uygun dönem olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın örnekleme, hem yatay (ülkeler arası) hem de dikey (zaman serisi) kapsayıcılığa sahip bir panel veri yapısı oluşturmaktadır. Tablo 1’de, analizde yer verilen ülkeler ile veri eksikliği nedeniyle dışarıda bırakılan ülkeler ayrıntılı biçimde sunulmaktadır.

Tablo 1. Çalışma Kapsamındaki OECD Ülkeleri

Dahil Edilen OECD Ülkeleri:					
ABD	Almanya	Avusturya	Belçika	Birleşik Krallık	Çekya
Danimarka	Estonya	Finlandiya	Fransa	Güney Kore	Hollanda
İspanya	İsveç	İtalya	Kanada	Kolombiya	Macaristan
Meksika	Norveç	Polonya	Portekiz	Slovenya	Şili
Türkiye	Yeni Zelanda	Yunanistan			
Dahil Edilmeyen OECD Ülkeleri:					
Avustralya	Kosta Rika	İzlanda	İrlanda	İsrail	Japonya
Letonya	Litvanya	Lüksemburg	Slovakya	İsviçre	

Çalışmada analiz edilen iki temel değişken bulunmaktadır. Birincisi, ülkelerin yıllık toplam vergi gelirlerini temsil eden vergi gelirleri (VG) değişkenidir. Bu değişkenin verileri, OECD’nin resmi veri tabanı üzerinden temin edilmiştir (OECD, 2025). VG değişkeni, her ülkenin GSYH’sine oranlanan toplam vergi gelirleri olarak tanımlanmaktadır. İkinci temel değişken ise hukukun üstünlüğü düzeyini ölçen hukukun üstünlüğü endeksi (HUE) olup, veriler WJP veri tabanından elde edilmiştir (WJP, 2025). HUE, ülkelerde hukukun uygulanma düzeyini, yargı bağımsızlığını, şeffaflığı, hesap verebilirliği ve temel hakların korunmasını ölçen bileşik bir endeks niteliği taşımaktadır.

Endeks, 0 ile 1 arasında değişen değerler almakta olup yüksek değerler hukukun üstünlüğünün daha güçlü olduğunu göstermektedir. Hem VG hem de HUE değişkenleri yıllık bazda düzenlenmiş ve panel veri formatına dönüştürülmüştür. Bu kapsamda, analizde kullanılan değişkenlere ilişkin genel eğilimlerin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, VG ve HUE değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistikler hesaplanmıştır. Tablo 2’de her iki değişkenin gözlem sayısı, ortalama değeri, minimum ve maksimum değerleri ile standart sapma bilgilerine yer verilerek, çalışmada ele alınan örneklemdeki dağılım yapısı ortaya konulmuştur.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	VG	HUE
Ortalama	34,613	0,725
En Yüksek	48,776	0,902
En Düşük	12,105	0,414
Standart Sapma	8,102	0,125
Çarpıklık	-0,695	-0,785
Basıklık	2,740	2,891
Jarque-Bera	27,030	33,420
Olasılık Değeri	0,000	0,000
Gözlem Sayısı	324	324

Tablo 2’de görüldüğü gibi GV değişkeni ortalama %34,61 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu değişkenin minimum değeri %12,10 ile en düşük vergi gelirlerine sahip olan (2012 yılında) Meksika’yı, maksimum değeri ise %48,78 ile en yüksek vergi gelirlerine sahip olan (2014 yılında) Danimarka’yı yansıtmaktadır. Standart sapmanın 8,10 olması, ülkeler arasında vergi gelirlerinin GSYH içindeki payında belirgin farklılıklar bulunduğu işaret etmektedir. Ayrıca negatif çarpıklık (-0,695) ve basıklık katsayısı (2,740) vergi gelirleri dağılımının sola çarpık ve hafif basık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Hukukun üstünlüğü endeksi için ortalama değer 0,725 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, örneklemde yer alan OECD ülkelerinde hukukun üstünlüğünün genel olarak orta-üst düzeyde olduğunu göstermektedir. Endeksin minimum değeri 0,414 iken (2023 yılında Türkiye), maksimum değeri 0,902 olup (2022 yılında Danimarka) bu aralık ülkeler arasında ciddi farklılıklar bulunduğu işaret etmektedir. Standart sapma (0,125), dağılımın homojen olmadığını ortaya koymaktadır. HUE değişkeni de negatif çarpıklık (-0,785) sergilemekte ve basıklık değeri (2,891) itibarıyla normal dağılımdan sapmalar barındırmaktadır. Ayrıca, her iki değişken için hesaplanan Jarque-Bera istatistiklerinin yüksek değerler alması ve bunlara karşılık gelen olasılık değerlerinin %1 anlamlılık düzeyinin altında gerçekleşmesi, VG ve HUE değişkenlerinin normal dağılıma uymadığını göstermektedir. Çalışmada, hukukun üstünlüğü endeksi ile vergi gelirleri arasındaki olası çift yönlü nedensellik ilişkisini analiz edebilmek amacıyla Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi uygulanmaktadır. Bu yöntem, klasik Granger nedensellik yaklaşımının panel veri yapısına uyarlanmış hâli olup hem zaman hem de birim boyutunu dikkate alarak daha kapsamlı ve esnek bir analiz imkânı sunmaktadır. Testin en önemli avantajlarından biri, panelde heterojenliğe izin vermesi ve bu sayede ülkeler arası yapısal farklılıkları göz ardı etmeden nedensellik ilişkisini ortaya koyabilmesidir. Ayrıca söz

konusu yöntem, yatay kesit bağımlılığına karşı daha dirençli yapısıyla öne çıkmakta ve panel veri setlerinde sıkça karşılaşılan ortak şokların etkilerini dengeleme kapasitesi sayesinde daha güvenilir sonuçlar üretmektedir (Yerdelen Tatoğlu ve Emek, 2022: 106). Bu yönleriyle, çalışmada ele alınan OECD ülkeleri gibi farklı kurumsal ve yapısal özelliklere sahip ülke gruplarında değişkenler arası ilişkilerin test edilmesi açısından uygun bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi denklemi aşağıdaki gibi gösterilebilmektedir.

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_{i,k} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_{i,k} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Denklem 1’de $y_{i,t}$ bağımlı değişkeni, $x_{i,t}$ ise açıklayıcı değişkeni ifade etmektedir. α_i ülkeye özgü sabit terimi, $\gamma_{i,k}$ ve $\beta_{i,k}$ sırasıyla gecikmeli bağımlı ve bağımsız değişken katsayılarını temsil ederken, $\varepsilon_{i,t}$ hata terimini göstermektedir. Burada i ülke birimini ($i = 1, \dots, N$), t ise zaman dönemini ($t = 1, \dots, T$) ifade etmektedir. Modelde her ülke için farklı katsayılar izin verilmesi sayesinde, ülkeler arasındaki yapısal farklılıkların nedensellik ilişkisi üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulabilmektedir. Testin temel amacı, açıklayıcı değişkenin gecikmeli değerlerinin bağımlı değişken üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda sıfır hipotezi (H_0), tüm birimler için Granger nedenselliğinin bulunmadığı; alternatif hipotez (H_1) ise en az bir birim için Granger nedenselliğinin mevcut olduğu yönündedir.

Bulgular

Panel veri analizlerinde, değişkenlerin durağanlık özelliklerinin sınanmasına geçilmeden önce, kullanılan panelin temel yapısal özelliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, özellikle eğim katsayılarının homojenliği ve yatay kesit bağımlılığı panel analizlerinde kritik öneme sahiptir. Çünkü paneli oluşturan ülkeler arasında yapısal farklılıkların bulunması ya da ortak şokların etkisiyle ülkeler arası bağımlılıkların varlığı, seçilecek birim kök testlerinin niteliğini doğrudan etkilemektedir. Bu çerçevede ilk olarak, eğim katsayılarının homojen olup olmadığının sınanabilmesi amacıyla Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi uygulanmıştır. Söz konusu test, paneli oluşturan birimler arasında katsayıların homojenliği varsayımını istatistiksel olarak değerlendirmekte ve panel veri analizinde heterojenlik varsayımının gerekli olup olmadığını ortaya koymaktadır. Özellikle ülkeler arası kurumsal, ekonomik ve hukuki farklılıkların ön planda olduğu bu çalışmanın bağlamında, söz konusu testin uygulanması elde edilecek sonuçların güvenilirliği açısından kritik bir aşama teşkil etmektedir. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Homojenlik Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta	6,247***	0,000
Düzeltilmiş Delta	7,213***	0,000

Not: ***, %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 3’te sunulan sonuçlar hem Delta istatistiğinin (6,247) hem de Düzeltilmiş Delta istatistiğinin (7,213) %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, sıfır hipotezinin (eğim katsayılarının homojen olduğu varsayımı) reddedildiğine işaret etmektedir. Bu sonuç, paneli oluşturan ülkeler arasında katsayıların homojenlik göstermediğini, dolayısıyla ülkelerin ekonomik ve kurumsal yapılarında heterojenlik bulunduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, hukukun üstünlüğü endeksi ile vergi gelirleri arasındaki ilişkinin OECD ülkelerinde benzer biçimde işlemediği, her ülkenin farklı yapısal dinamiklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, çalışmanın sonraki aşamalarında uygulanacak testlerde heterojen panellere uygun yöntemlerin tercih edilmesini gerekli kılmaktadır.

Analizin ikinci aşamasında ise panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının varlığı sınanmıştır. Çünkü ülkeler arasında ortak şoklar, küresel ekonomik dalgalanmalar veya benzer kurumsal gelişmeler söz konusu olduğunda, panel verilerde yatay kesit bağımlılığı önemli bir sorun olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle panelde bağımlılık olup olmadığının test edilmesi, uygulanacak durağanlık ve nedensellik testlerinin seçimi açısından kritik bir öneme sahiptir. Çalışmada ülke sayısının (N) dönem sayısından (T) büyük olması nedeniyle Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi kullanılmıştır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 105-106). Söz konusu testin bulguları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Bulguları

Değişkenler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
VG	6,143***	0,000
HUE	6,767***	0,000

Not: ***, %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4’te sunulan bulgulara göre VG ile HUE değişkenleri için test istatistikleri sırasıyla 6,143 ve 6,767 olarak hesaplanmış ve her iki durumda da olasılık değerleri yaklaşık sıfır çıkmıştır. Bu sonuçlar, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır ve her iki değişken için de sıfır hipotezinin (yani yatay kesit bağımsızlığı varsayımının) reddedilmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının mevcut olduğu söylenebilmektedir. Bu durum, OECD ülkeleri arasında vergi gelirleri ve hukukun üstünlüğü düzeylerinin benzer dışsal faktörlerden etkilenebildiğini, dolayısıyla analizlerde bu bağımlılığın dikkate alınmasının gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, özellikle birim kök ve nedensellik testleri gibi panel analiz tekniklerinde, yatay kesit bağımlılığına duyarlı yöntemlerin tercih edilmesini zorunlu kılmaktadır.

Paneli oluşturan ülkeler arasında katsayıların heterojen olduğu (Tablo 3) ve değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerdiği (Tablo 4) tespit edildiğinden, geleneksel (birinci nesil) birim kök testlerinin yetersiz kalabileceği dikkate alınarak bu aşamada ikinci nesil panel birim kök testlerinden biri olan Cross-sectionally Augmented IPS (CIPS) testi tercih edilmiştir. Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CIPS testi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alacak biçimde her birim için çapraz etkileşimleri içeren ek terimler kullanarak

durağanlık analizini gerçekleştirmektedir. Bu testin temel avantajı, paneldeki birimler arasında ortak şoklara dayalı korelasyonları modelin içine dâhil ederek daha güvenilir sonuçlar sunmasıdır (Yerdelen Tatoğlu, 2012: 223-224). CIPS testi, değişkenlerin seviyelerinde ya da farklarında durağan olup olmadığını panel geneli düzeyinde istatistiksel olarak değerlendirmektedir. Bu kapsamda, çalışmada yer alan VG ve HUE değişkenlerinin durağanlık düzeyleri CIPS testi aracılığıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 5’te sunulmaktadır.

Tablo 5. Birim Kök Testi Bulguları

Değişkenler	CIPS Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
VG	-3,554***	-2,51	-2,26	-2,13
HUE	-9,880***	-2,51	-2,26	-2,13

*Not: ***, %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.*

Tablo 5’te sunulan bulgulara göre, VG değişkeni için CIPS test istatistiği -3,554, HUE için ise -9,880 olarak hesaplanmıştır. Her iki değerin de %1 anlamlılık düzeyi için belirlenen kritik değer olan -2,51’in altında kaldığı görülmektedir. Bu durum, her iki değişkenin düzey değerlerinde birim kök içermediği ve dolayısıyla panel genelinde durağan oldukları anlamına gelmektedir. CIPS testinde kullanılan gecikme uzunluğu, modelin doğruluk ve uyumunu en üst düzeye çıkarmak amacıyla Akaike bilgi kriteri (AIC) temel alınarak belirlenmiştir. Bu yöntem, serilerin yapısına en uygun gecikme sayısının seçilmesini sağlayarak test sonuçlarının güvenilirliğini artırmaktadır. Elde edilen bu bulgular, değişkenler arasında durağan serilere dayalı doğrudan ilişki analizi yapılabileceğini göstermekte ve nedensellik testlerine geçilmeden önceki temel varsayımın sağlandığını ortaya koymaktadır.

Panel veri analizlerinde nedensellik ilişkilerinin incelenmesinde, özellikle birimler arası yapısal farklılıkların söz konusu olduğu durumlarda heterojen panellere duyarlı yöntemlerin tercih edilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Yerdelen Tatoğlu (2020: 154), paneldeki heterojenlik koşullarında uygulanabilecek güvenilir nedensellik testlerinden birinin Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu test, klasik Granger nedensellik yaklaşımının panel veri yapısına uyarlanmış versiyonu olup, ülkeler arasında hem nedensellik yönünün hem de katsayı büyüklüğünün farklı olabileceği varsayımına dayanarak daha esnek bir analiz imkânı sunmaktadır. Bu çerçevede, çalışmada yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi ile analiz edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 6’da ayrıntılı biçimde sunulmuştur.

Tablo 6. Nedensellik Testi Bulguları

Boş Hipotez	$\bar{W}$	$\bar{Z}$	$\bar{Z}$
VG $\rightarrow$ HUE	3,794	4,662*** (0,000)	0,321 (0,748)
HUE $\rightarrow$ VG	2,542	5,665*** (0,000)	2,518** (0,012)

*Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.*

Tablo 6’da yer alan “VG $\Rightarrow$ HUE” hipotezi, vergi gelirlerinin hukukun üstünlüğü endeksini Granger anlamında açıklamadığı yönündeki boş hipotezi temsil etmektedir. Bu hipoteze ilişkin Z-bar istatistiği 4,662 olarak hesaplanmış ve buna karşılık gelen olasılık değeri yaklaşık sıfır olarak bulunmuştur. Bu sonuç, %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olup, sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Ancak alternatif Z-tilde istatistiği (0,321) anlamlı bulunmamıştır ($p = 0,748$). Bu durumda, testin sonuçları karışık sinyaller verse de özellikle panel geneli için anlamlı olan Z-bar istatistiği dikkate alındığında, vergi gelirlerinin hukukun üstünlüğü üzerinde nedensel bir etkisinin olabileceği yönünde bulgu elde edilmiştir. “HUE $\Rightarrow$ VG” hipotezi ise hukukun üstünlüğünün vergi gelirlerini Granger anlamında açıklamadığı varsayımını test etmektedir. Bu hipoteze ilişkin hem Z-bar istatistiği 5,665 ($p = 0,000$) hem de Z-tilde istatistiği 2,518 ($p = 0,012$) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Her iki test değerinin de sıfır hipotezini reddetmesi, hukukun üstünlüğü endeksinin vergi gelirlerini Granger anlamında etkilediğini göstermektedir. Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testinde, modelin doğruluğunu ve tutarlılığını sağlamak amacıyla kullanılacak gecikme uzunluğu, AIC esas alınarak belirlenmiştir. Bu tercih, her bir panel birimi için uygun gecikme yapısının seçilmesini sağlayarak nedensellik testinin güvenilirliğini artırmaktadır. Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerinde nedensel bir etkiye sahip olduğu, buna karşın vergi gelirlerinin hukukun üstünlüğü üzerindeki etkisinin daha sınırlı ve istatistiksel açıdan daha az tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, güçlü kurumsal yapının ve hukukun etkinliğinin, vergi toplama kapasitesi üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Hukukun üstünlüğü, yalnızca yargı sisteminin işlevselliğini değil, aynı zamanda ekonomik karar süreçlerinin istikrarını ve kamu yönetimine duyulan güveni etkileyen temel bir bileşendir. Bu doğrultuda araştırmada, hukukun üstünlüğü düzeyi ile vergi gelirleri arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Analiz, 2012–2023 dönemine ait 27 OECD ülkesine ilişkin panel veriler kullanılarak yürütülmüş; ülkeler arası farklılıkları ve ortak etkileri dikkate alabilmek için Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, hukukun üstünlüğü ile vergi gelirleri arasında iki yönlü bir nedensellik bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak ilişkinin yönü itibarıyla, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerindeki etkisi daha belirgin iken, vergi gelirlerinden hukukun üstünlüğüne doğru etki daha zayıf kalmaktadır. Bu bulgular, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri açısından kritik bir unsur olduğunu göstermektedir.

Bulgular, literatürdeki genel eğilimle büyük ölçüde örtüşen bir sonucu ortaya koymakta ve hukukun üstünlüğünün vergi performansı üzerinde belirleyici bir kurumsal unsur olduğunu ortaya koyan çok sayıda ampirik çalışmayı desteklemektedir. Nitekim Bird vd. (2004), Syadullah ve Wibowo (2015), Nnyanzi vd. (2016), Djayasinga ve Prasetyo (2019) ile Kutbay (2020) tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, hukukun üstünlüğünün vergi çabası, vergi itaati ve vergi kapasitesi üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığını göstermektedir. Bu çalışmalar, güçlü hukuki kurumların ekonomik aktörlerin kurallara

uyuma eğilimini artırdığını, kayıt dışı ekonomiyi daralttığını ve böylece vergi tabanını genişlettiğini vurgulamaktadır. Mevcut çalışmadaki bulgu da bu çerçeveye tutarlı olarak, hukukun üstünlüğünün vergi gelirleri üzerinde nedensel ve yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, vergi gelirlerinden hukukun üstünlüğüne doğru nedenselliğin zayıf bulunması önemli bir noktaya işaret etmektedir. Vergi kapasitesinin artmasının hukuki kurumları doğrudan güçlendirmede, bunun ancak uzun vadede ve dolaylı kanallar üzerinden (örneğin kamu yatırımları, yönetim reformları veya yolsuzlukla mücadele politikaları aracılığıyla) gerçekleşebileceği söylenebilir. Bu durum, Simbachawene (2018), Keyifli (2021) ile Grier vd. (2022) tarafından ulaşılan, hukukun üstünlüğü ile vergi performansı arasındaki ilişkinin her zaman istatistiksel olarak güçlü olmadığına dair bulgularla da örtüşmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın sonuçları literatürdeki genel yönelimi teyit etmektedir. Hukukun üstünlüğü, mali performansın temel belirleyicilerinden biri olarak öne çıkarken; mali göstergelerdeki iyileşmenin hukukun üstünlüğünü destekleyici etkisi daha sınırlı görünmektedir. Bu çerçevede, güçlü kurumsal yapıların sürdürülebilir vergi performansı için ön koşul niteliği taşıdığı, ancak vergi kapasitesinin tek başına kurumsal kalitenin gelişimini garanti etmediği sonucuna ulaşılabilir.

Elde edilen bulgular doğrultusunda, politika önerilerinin hukukun üstünlüğünü destekleyici ve vergi performansını güçlendirici nitelikte olması uygun görünmektedir. Bu çerçevede, vergi yönetimi, mülkiyet hakları ve adalet sisteminin etkinliğini artırmaya yönelik kurumsal düzenlemelerin yapılması yararlı olabilir. Yasal çerçevenin daha şeffaf, öngörülebilir ve uygulanabilir hale getirilmesi; kurumlar arası işbirliği ve hesap verebilirliğin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Hukukun üstünlüğü ile vergi uyumu arasındaki ilişki dikkate alındığında, vergi idaresi ve denetim mekanizmalarının hukuki yapıyla uyumlu biçimde güçlendirilmesi ve kayıt dışı ekonomiyi azaltmaya yönelik uygulamaların teşvik edilmesi faydalı olabilir. Ayrıca, kamu görevlileri ve vergi mükelleflerine yönelik hukuki süreçler, hak ve yükümlülükler hakkında farkındalık artırıcı faaliyetlerin yürütülmesi, kurumsal güvenin pekişmesine katkı sağlayabilir. Son olarak, vergi kapasitesini artırmaya yönelik önlemlerin hukuki ve kurumsal düzenlemelerle desteklenmesi; reformların eş zamanlı ve uzun vadeli bir bakış açısıyla planlanması, hukukun üstünlüğü ile vergi performansı arasındaki karşılıklı etkileşimin daha sürdürülebilir bir biçimde gelişmesine yardımcı olabilir.

Kaynaklar

- Baykal, C.M. (2008). Hukuk-Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine. *Ankara Barosu Dergisi*, 66(4), 76-87.
- Bird, R. M., Martinez-Vazquez, J. & Torgler, B. (2004). *Societal Institutions and Tax Effort in Developing Countries*. CREMA Working Paper, No. 2004-21. <https://hdl.handle.net/10419/214307>
- Djayasinga, M. & Prasetyo, T. J. (2019). The Effect of Government Effectiveness, Rule of Law and Control of Corruption Toward Tax Obedience. *Religación: Revista De Ciencias Sociales Y Humanidades*, 4(16), 136-143.

- Dumitrescu, E.I. & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.014>
- Eğilmez, M. (2019). *Hukukun Üstünlüğü ve Ekonomi*. <https://www.mahfiegilmez.com/2019/12/hukukun-ustunlugu-ve-ekonomi.html>
- Eğilmez, M. (2024). *Hukukun Üstünlüğü, Yolsuzluk ve Türkiye*. <https://www.mahfiegilmez.com/2024/11/hukukun-ustunlugu-yolsuzluk-ve-turkiye.html>
- Grier, R., Young, A. T. & Grier, K. (2022). The Causal Effects of Rule of Law & Property Rights on Fiscal Capacity. *European Journal of Political Economy*, 74, 102169. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2021.102169>
- Günel, T. & Didinmez, İ. (2022). Relationship between Rule of Law and Tax Revenues: Dynamic Panel Data Analysis. *Public Sector Economics*, 46(3), 403-418. <https://doi.org/10.3326/pse.46.3.4>
- Keskin, E. (2021). Planlı Ekonomi Karşısında Hayek'te Hukukun Üstünlüğü. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 27(1), 362-391.
- Keyifli, N. (2021). Ekonomik Özgürlüğün Vergi Gelirleri Üzerine Etkisi: OECD Kurucu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 489-505.
- Kutbay, H. (2020). Ekonomik Özgürlük ve Vergi Gelir Performansı Arasındaki İlişki: Yükselen Piyasa Ekonomileri için Panel Veri Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 303-318.
- Leibler, M. (2023). Tax and The Rule of Law. *Melbourne University Law Review*, 46(2), 547-571.
- Luong, T. T. H., Nguyen, T. M. & Nguyen, T. A. N. (2020). Rule of Law, Economic Growth and Shadow Economy in Transition Countries. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(4), 145-154.
- Meçik, O. (2022). Hukukun Üstünlüğü ile Sürdürülebilir Ekonominin İnşası. N. M. Hamzaoglu ve İ. Ertek (Ed.), *Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekonomi* içinde, İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Nnyanzi, J. B., Babyenda, P. & Bbale, J. M. (2016). Regional Economic Integration and Tax Revenue: East African Community. *Journal of Economic Integration*, 31(4), 932-967.
- OECD (2025). *OECD Data Explorer, Tax Revenues*. <https://data-explorer.oecd.org/>, (Erişim Tarihi: 05.06.2025).
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Test for Cross Section Dependence in Panels*. IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper Series, IZA DP No. 1240, <http://ftp.iza.org/dp1240.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.06.2025).
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2 Special Issue: Heterogeneity and Cross Section Dependence in Panel Data Models: Theory and Application), 265-312.

- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Simbachawene, M. S. (2018). Improving Tax Revenue Performance in Tanzania: Does Potential Tax Determinants Matters. *Journal of Finance and Economics*, 6(3), 96-102.
- Syadullah, M. & Wibowo, T. (2015). Governance and Tax Revenue in Asean Countries. *Jornal of Social and Development Sciences*, 6(2), 76-88.
- WJP (2025). *Dataset*. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/>, (Erişim Tarihi: 05.06.2025).
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2012). *İleri Panel Veri Analizi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Zaman Serileri Analizi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Yerdelen Tatoğlu, F. ve Emek, Ö.F. (2022). OECD Ülkelerinde Vergi Yüğü ile İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Nedensellik Analizi. (Eds. S. Selim ve S. Aybarç), *Kamu Mali Politikalarında Ekonometri Uygulamaları* içinde (95-122), İstanbul: Der Yayınları.

From Rational and National Man to Virtuous and Cosmopolitan Man: The Theological and Political History of Human Rights

Ali Kurnaz

Anadolu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, First-Year Undergraduate Student at Department of
Political Science and Public Administration
alikurnaz@anadolu.edu.tr

Abstract: *The lecture titled "The End of Philosophy and the Task of Thinking," delivered by the German thinker Martin Heidegger in France, represents a pivotal moment in the history of European philosophy. Heidegger's statement not only signifies the end of Modern Philosophy but also marks the exhaustion of the secular and rational conception of humanity that has been constructed since Hobbes. The profound political and social crisis which the Second World War inflicted upon the modern world compelled European theologians and philosophers to make a necessary turn back toward earlier intellectual traditions.*

In his work "The Spirit of the Liturgy" particularly the chapter "From Logos to Ethos," the Italian thinker Romano Guardini identified a deep transformation in civilizational history. According to Guardini, humanity has shifted away from Logos—understood as a common, intuitive, and universal foundation of truth—toward Ethos, which embodies national, rational, and local identities. This study argues that the intellectual and social conditions produced by the Reformation and the Enlightenment ultimately fostered political division rather than unity.

Scholarly literature has established that the Universal Declaration of Human Rights (1948) has its origins in Political Theology, with twentieth-century theorists tracing the roots of cosmopolitan philosophy to theological and medieval sources. The Declaration's reliance on pre-modern thought, as opposed to modern rationalist frameworks, underscores the limitations of humanity's shift from Logos to Ethos.

This research critiques the tendency in international scholarship to associate the idea of a "universal religion" exclusively with Christian theology. It examines the extent to which the Salamanca School and Thomist thought—often regarded as foundational to European human rights discourse—were influenced by Islamic civilization. By doing so, this study seeks to contribute to a more holistic understanding of human rights' intellectual history.

The analysis further contends that Islamic philosophical traditions were not isolated developments but were connected to universalist doctrines through Ancient Greek thought and the works of Philo. Thus, Jewish, Islamic, and Christian traditions form a continuous historical chain, collectively embodying the concept of Logos.

The study will explore texts such as Philo's universalist writings, the social movements of the Ikhwān al-Ṣafā' and Kharijites, the humanistic ideas of Yunus Emre, Rūmī, and al-Hallāj; al-Fārābī's Virtuous City, Ibn Rushd's commentaries, and Ibn Ṭufayl's Ḥayy ibn Yaqzān. These texts will be analyzed to demonstrate their contributions to a tradition centered on Logos.

The period from Philo to Aquinas, dominated by Logos, extensively engaged with themes of virtue, human dignity, and freedom. With the Renaissance, however, this framework gradually yielded to Ethos, characterized by the rise of scientific, positivist, and rationalist thought. The article concludes by reaffirming that the philosophical roots of universal human rights lie not in Ethos or secularism, but in Logos, Dogma, and intuition.

Keywords: Logos, Ethos, Secularism, Universalism, Intuition

Introduction

Zeitgeist (Spirit of the Age) refers to the social, political, theological, and cultural responsibilities imposed on individuals by their era (Bozoğlu, 2017: 70). This concept, extensively developed by Herder¹ and Hegel, forces individuals to act according to the economic, political, and social conditions of their time. Machiavelli's secularism, which assigned religion the role of a "political instrument," and the subsequent emergence of Cameralism share significant common ground with the literature on Zeitgeist. Both Cameralism and the Zeitgeist have bequeathed us mechanical states concerned solely with their own nations. In accordance with this, Political Science and Theory have adapted to the needs of the age, aligning with the Spirit of the Time rather than intuitive and transcendent ideals.

The dangerous aspect of the Zeitgeist literature is that it compels humans to act according to the interests of the current moment in the political context. In the 20th century, the Zeitgeist was used for political speculation and established itself as a metapolitical discourse (Jung T, 2014: 25). The fact that theologians in Weimar Germany saw the kairos of the Zeitgeist in National Socialism demonstrates the limits of this thought (Haynes, 1991: 35). Thus, all that remains is the present and the current economic and political conditions of the age.

The problems posed by the arguments of the Zeitgeist and the question of how they can be resolved are, in my opinion, one of the most valuable questions of our age. Rather than delving into this in detail at the moment, we will pose an elusive question: Can we transcend the spirit of the age? Can an individual leave the Zeitgeist behind and establish a spiritual connection through tradition and intuition? In this context, this is the first question that universalist claims must answer. The reason we begin the introduction with these questions was to lay out the first limitation of the article.

The greatest challenge faced by the idea of International Human Rights arises here: Universal Human Rights are not compatible with the spirit of the age. Contrary to the Zeitgeist, Universal Human Rights enable a spiritual bond—through shared suffering—with a person one has never met and with whom one might never agree, transcending the era, location, and positivist interests (Vatter, 2013: 234). In this sense, the idea of Universal Human Rights is not tied to a political or ontological reality but to a metaphysical and theological one. Since this connection merges with law, it is a well-established issue that the Declaration of Human Rights rests on a Theo-Political foundation.

Hannah Arendt deeply contemplated the potential of this declaration and the need for a new, inclusive civilization (Isaac J.C, 1996: 61). She argues that the declaration does not

¹ I believe that Herder's use of the concept of "Zeitgeist" to support the idea of "National Personality" is enlightening for our article and that studies in this context will open up new research areas in the philosophy literature (Schmidt, J. Royal, 1956: 409).

belong to the modern world or modern law, as one might initially think, but is rather a secularization of Christianity (Cited in: Ziarek, 2014: 30). In this context, a profound philosophical crisis reveals itself.

The first significant recognition of this crisis appears in the conclusion of Rousseau's *Discourse on the Sciences and Arts*. Here, Rousseau expresses his fear of the widespread dissemination of knowledge and suggests that the masses should remain in blissful ignorance (Rousseau, 2009: 73). He states that great civilizations collapsed when they extended formation (education) to all and expresses his dissatisfaction with the trajectory of Eurocentric thought. Following Rousseau's initial warning, figures like the counter-Enlightenment thinker Joseph de Maistre also drew attention to this issue. Here, I feel compelled to share a quote from Maistre directed at Locke and Enlightenment thinkers in general:

through it the divine source of poesy and eloquence has been dried up; through it, all the sciences have perished. . . . It is the death of every religion, of every exquisite sentiment, of every sublime impetus (Cited in: Murray, 1949: 67).

Maistre's opposition to Enlightenment and revolutionary thought appears more relevant today than ever. The rhetoric of the pre-modern era responds to human spiritual and social needs beyond mere nostalgia. This line of criticism, led by Rousseau and Maistre, reached its most profound expression with Martin Heidegger. The groundwork was laid by the early Heidegger in *Being and Time*.

The basis of Heidegger's ontology is essentially a critique of technological civilization, humanism, and relatedly, secularism (Saumya Malviya, 2017). In his interview with Der Spiegel, Heidegger emphasized the moment of *Ge-stell* – the culmination of technical civilization – and pondered what would follow (Heidegger, 1993: 39). In other words, Heidegger awaited the moment when humanity would recognize the flaws of its own civilization. In short, it could be said that technological civilization is one awaiting its own funeral.

In this context, I believe the argument that we do not owe human rights to modern states, thinkers, legal systems, or secular frameworks should now be clearer to the reader. It seems evident that a civilization in decline, enslaved to the *Zeitgeist*, could not have produced an idea like human rights. To whom, then, does this idea belong?

When this question is posed, the first answer we encounter is the Medieval Scholastics. The interest of Arendt and Habermas in Aquinas—both politically and theologically—becomes meaningful at this point. Habermas sought to provide an intuitive framework for positive knowledge through Aquinas and the Medieval Scholastics (Turner, 1997: 473). This is an admission of the environment created by knowledge divorced from intuition or, in a sense, from truth. We have also touched upon Arendt's reflections.

In this context, the remarkably libertarian ideas of the Scholastics also shed light on our own age. We will present examples of these Scholastic ideas in the literature review. When we consider Thomas Hobbes as a thinker who rejected this libertarian medieval thought, we believe certain pieces of the puzzle fall into place more clearly.

It may be accepted that the drafting of the Universal Declaration of Human Rights largely drew upon and was inspired by Christian Scholastic thinkers. However, the main aim of this research is to emphasize how incomplete it is to read these Scholastics in isolation from the intellectual heritage of Eastern civilization. We believe that the contributions of Eastern intuitionism and philosophy to the idea of human rights must be examined in detail. The reason for addressing as broad a historical chain as possible in this article is to highlight the potential for a comprehensive book on this subject.

Through the influential figures and intellectual developments within Islamic civilization, we seek to establish a historical and theoretical foundation for the concept of Human Rights. To this end, we will examine prominent thinkers and movements.

However, to integrate this historical chain into modern literature and better analyze their place in international thought, we will employ the framework "From Logos to Ethos" by the Italian-German theologian Romano Guardini. This approach will allow us to transcend the characterization of figures like Yunus Emre and Rumi as merely local thinkers and highlight their significance in universal thought.

We also believe that Islamic civilization itself drew from two key sources: Ancient Greek and Indian philosophy. Representing Ancient Greek thought, we will examine Philo of Alexandria's understanding of Logos, which advocated Jewish Universalism. The extent to which the Iranian Basin was influenced by Indian and Chinese philosophy, and the potential contributions of Indian and Chinese thought to international legal theory, are topics for future research and thus lie beyond the scope of this article.

Methodologically, this study traces the conceptual thread of Logos through a critical reading of philosophical and theological texts, from Late Antiquity to the Medieval period, challenging the dominant Eurocentric narrative of human rights origins. By integrating marginalized intellectual traditions—particularly Islamic and Christian thought—it constructs a pluralist genealogy that repositions human dignity within a transcendent, cross-civilizational framework.

Ultimately, we aim to clarify what the East bequeathed to Aquinas and the School of Salamanca through the great Islamic thinkers. By doing so, we believe this study will construct a coherent, albeit limited, historical chain by its conclusion. Furthermore, we are convinced that this work will serve as a distinct way to underscore the deficiencies of Secularism and Positivist philosophy in contrast to the intuitive and Scholastic tradition in all its dimensions.

Deepening the Logos and Ethos Distinction

While interpreting the history of civilizations through a single lens carries risks, I believe constructing such a framework is useful for establishing a coherent research trajectory, even if it does not provide definitive answers. Just as Heinrich Heine interpreted this history through the framework of mind-body dualism in his work *On the History of Religion and Philosophy in Germany* (Heine, 2017: 84-85). Guardini and Weber read it through the lens of Logos and Ethos (Erdoğan and Poyraz, 2022). Through our article, we aim to contribute to the literature on Logos. However, to do so, we must first deeply comprehend and understand both Logos and Ethos, as the concept of Logos has been a central element in literature, philosophy, and theology throughout the accumulation of civilizational history from Philo to Hobbes.

Although the concept of Logos became deeply associated and intertwined with Christian Theology, its history extends back to the Stoics and Ancient Greek thinkers. The Stoics can be identified as the first group to use this idea in a religious context (Tarakçı, 2011: 203). However, by "religious context" here, we refer to their need to explain a rational principle within the framework of the cosmos. That is, unlike Christians who used Logos in the context of a God-Creator, the Stoics used it primarily as a tool to define a universal rational order (Elwes, 1948: 250). In this respect, while the concept of Logos in Ancient Greek and Stoic thought had a rather limited relationship with the notion of a "creator," we can suggest that their understanding of Logos could be defined as "divine will" (Bulut, 2016: 369). I believe we can conclude that Stoic thought utilized Logos as a means to give meaning to the universal rational order. In this context, Logos reveals itself as the origin of a universal dogma.

To examine the concept of Logos in Christian thought, we must first turn our attention to Philo of Alexandria. In this regard, it is essential to recognize that the general theme of Philo's philosophy constitutes a critique of Stoicism (Cited in: Roberts, 1949: 206). In this context, I believe Philo's thought can be interpreted as an elevation of Stoic and Ancient Greek philosophy. From this perspective, Philo primarily examined the concept of "Logos" and, unlike the Stoics, argued that it represented not a divine will per se, but rather an aspect or attribute of God (Elwes, 1947: 247). In short, while for the Stoics, Logos represented a divine and rational order, for Philo, it signified the rational order God embedded in the cosmos or this particular dimension of God. As a result of this contribution, the historian Wolfson would regard Philo as the founder of scriptural religious philosophy, and Spinoza would later utilize the universal thought he developed around Logos to theorize the idea of universal democracy (Cited in: Işık, 2022: 419). The concept of Logos, which Philo inherited from the Stoics, would subsequently pass into Christian thought. The most comprehensive early examination and critique of Logos in Christian literature would be undertaken by the Spanish theologian John of the Cross.

Philo's concept of Logos, which did not equate to God's essence, would be interpreted in Christianity more through the lens of a universal experience. John of the Cross, who produced the most extensive initial study and critique of the concept of Logos in Christian

literature, notably conceptualized Logos primarily through contemplation and mystical experience. The relevance of this to our study lies in the relationship of this mystical experience to the absolute (de Wet, 2008: 37). The description of this mystical experience—Logos—in John 1:9 as a “true light that enlightens every man” corresponds to the universal dimension of Logos. The idea of a light encompassing all humanity, in this context, points to a knowledge, system, and mystical experience that embraces all of humankind.

As understood from the early history of Logos, this concept emerged from a necessity: the explanation of a universal order or the discovery of a rational framework encompassing all humanity. As demonstrated by Stoicism, Ancient Greek thought, Philo, and Christianity, while each tradition possesses distinct critical points, in essence, Logos corresponds to a new rational and sublime dogma capable of embracing all humanity. It is a system that explains the rational order of the cosmos while incorporating the transcendent—a unity of mystical experience, contemplation, and cosmic order.

At this point, Romano Guardini expresses his longing for Logos in his work *The Spirit of the Liturgy*. He articulates this most succinctly through medieval philosophical thought as follows:

It is safe to affirm that the Middle Ages, in philosophy at least, answered the question as to the relation between these two fundamental principles by decisively ranking knowledge before will and the activity attendant upon the functioning of the latter. They gave the Logos precedence over the Ethos. (Guardini, 1935 :200)

Guardini essentially presents the core argument of his chapter in these paragraphs. The prioritization of knowledge over will and action reflects the essence of medieval spiritual thought. As seen here, knowledge corresponds to Logos, while “will and activity” correspond to Ethos. Although the concept of Ethos is rather ambiguous, it becomes clearer when contrasted with Logos. Nevertheless, Ethos generally conveys meanings such as “ambiance,” “atmosphere,” “climate,” and “culture” (McLaughlin, 2005: 309). In this sense, Ethos refers to the value judgments an individual encounters in their immediate environment. These value judgments represent the character of both the individual and the nation—in short, the character of a nation or community can be termed its Ethos. From this perspective, the shift from Logos to Ethos can be seen as a movement from the universal to the local.

Rather than the calm assimilation and discursive engagement with Logos—or dogma—; modern knowledge and positivist science, whose very existence is entirely doubted within the Ethos, have taken its place. In this context, the shift from Logos to Ethos signifies not only a theological and spiritual transformation but also an economic one, for the society ushered in by Ethos has become a production-oriented society (Guardini, 1935: 202). It is therefore essential to interpret the transition from Logos to Ethos through a

multidisciplinary lens, though we currently employ it solely for reading the history of civilizations.

We find Guardini's assessment justified within the context of our article and concur with his critiques. Setting aside theological debates, we will demonstrate that the progression from Logos to Ethos is incompatible with the structure of human rights, and throughout the article, we will emphasize the connections of the thinkers who contributed to this idea with Logos. Thus, we will discuss the possibilities or attempts of a return to Logos in the name of civilizational thought.

Having sufficiently examined the two main concepts framing our article—Logos and Ethos—and having established the distinction between universal and local knowledge/experience, we will now question how a return to Logos can be achieved in relation to Human Rights. Approximately a decade after Guardini, with the Second World War, the entire world witnessed the devastation wrought by Ethos and technical civilization. In this context, the possibility of a return to Logos was questioned, and a historical foundation for it was sought.

The Universal Declaration of Human Rights: Universal Religion – Why and How

The Universal Declaration of Human Rights emerged from the profound crises that the Second World War inflicted upon the European intelligentsia. The economic and social consequences of this war made themselves felt across numerous fields, including literature, law, and philosophy. The Universal Declaration of Human Rights was proclaimed both to prevent the recurrence of such events and as a result of developments in law and philosophy.

It is noteworthy that with this Declaration, humanity—which had shifted from universal Logos to local Ethos since the Renaissance and Reformation—took a reverse course. This Declaration represents, in a sense, the Western civilization's acknowledgment of the sins and errors it had produced. It reflects the necessity to re-examine the civilizational heritage it had previously pushed away.

The most crucial aspect of the Universal Declaration of Human Rights is its embrace of all humanity without any distinction. The first sentence of the Preamble to this Declaration confronts us in this context:

Whereas recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world, (Universal Declaration)

We can examine the concept of the "Human Family" in two ways. The first is how this family is interconnected; the second is the possibility of this connection. The theoretical basis for viewing humanity as a family and rendering it inviolable lies in the acceptance of the human being—or more precisely, the natural order to which they belong—as

"sacred." Jacques Maritain, a French Thomist Catholic theologian and one of the leading figures behind the Universal Declaration of Human Rights, expressed this as follows:

"The worth of the person, his liberty, his rights arise from the order of the naturally sacred things. ... A person possesses absolute dignity because he is in direct relationship with the absolute.... His spiritual fatherland consists of the entire order of things which have absolute value, and which reflect, in some way, an Absolute superior to the world and which draw our life towards this Absolute." (Cited in: Vatter, 2013: 236)

This reveals the origin of the concept of the "human family": it stems from the "absolute" and the "sacred." The absolute establishes a sovereignty over the entire world; the "national fatherland" is replaced by a "spiritual fatherland,"² creating a Dogma—that is, a Logos—that encompasses the whole world. Instead of the technical world built and developed by Ethos, a turn towards the world ideal that Logos had already presented in the past appears far more evident. The answer to our first question is this: This family is interconnected by the sacred and the absolute, transcending the local concepts of Ethos.

In short, it seems clear that the possibility of "world citizenship" can only be achieved through an absolute and sublime "world religion" capable of embracing all humanity. Here, "world religion" does not refer to the spread or universalization of a single global faith, but rather addresses all religious and philosophical traditions that consciously seek to transcend the barriers of nation, class, race, gender, and even sex in the name of "family" or "brotherhood" (Vatter, 2013: 234). Thus, the answer to our second question is: The possibility of this family's formation depends on the collaboration of a "world religion" or religions that regard human life, liberty, and existence as sacred.

We believe that Maritain's ideas profoundly influenced the Universal Declaration of Human Rights in this regard, and that the theoretical foundation for the Declaration's embrace of humanity was derived through him from St. Thomas Aquinas, who believed in the people's right to self-determination and systematized the concept of the common good. We must recognize that the intellectual heritage Maritain drew upon did not emerge suddenly but was deeply rooted in the past.

The Secular Interpretation of Christianity and Eastern Parallels: The Individual and Liberty in Aquinas and the School of Salamanca

Thomas Aquinas stands as one of the few thinkers who presented political theory systematically and coherently, at least in the sense we understand it today. Undoubtedly, one of the first names that comes to mind when Aquinas is mentioned is Ibn Rushd

² We know that Maritain attended Bergson's lectures; I believe a comparative study between his student Nurettin Topçu and Maritain would make an interesting contribution to the literature.

(Averroes). Attempting to read Aquinas without understanding Rushd would result in a deficiency, both philosophically and within the scope of our article.

Aquinas was influenced by Rushd and the Andalusian tradition in two key ways: Political Theory and Metaphysics. While Aquinas may have rigorously criticized—and perhaps rightly so—Rushd's metaphysical views and his interpretations of Aristotle, a comparative critique of Aquinas and Rushd in the political context remains highly meaningful. It appears that Aquinas both recognized the limitations of Eastern political theory and learned from the divisions that occurred in the East. We believe these two factors guided his conception of universal reason.

Rushd's final debates—which concern the relationships between forms of governance such as Aristocracy, Oligarchy, Democracy, and the Virtuous City—would influence Aquinas, who would frame part of his own political thought within the context of these governance models (Koritansky, 2007). Aquinas would deepen, yet largely stabilize, the discourse on these Ancient Greek "Polis" models inherited from Rushd. However, he would come to recognize that the theories of the Ancient Greek Polis no longer aligned with legitimate contemporary conditions and had failed in guiding a state and its people, thus feeling the need to develop a new understanding (Wood, 2020: 215). This new understanding, however, would be informed by the lessons drawn from the experience of the Islamic Intelligentsia's Golden Age.

For Aquinas, Eastern thinkers like Rushd, Sina (Avicenna), and Farabi likely served as both an intellectual foundation and a dramatic case study. The Eastern Political Tradition engaged in philosophical debates far ahead of its time and seriously integrated metaphysics and theology with politics. Yet, despite all this, it ultimately failed to address the legitimate conjunctural needs of its own era. In this context, Aquinas would leave behind a theoretical legacy that appealed to both the populace and rulers—one that can be read as deeply aligned with his own time.

His work *De Regno* (On Kingship), addressed to Hugh II of Cyprus, is an illustrative example for our article. Although dedicated to a ruler in the tradition of Eastern political advice literature, it notably also addresses the citizens (Catto, 1976: 11-14). In short, Aquinas would think more deeply about the requirements of his own legitimate time and about the citizens, aiming to avoid the fate of his predecessors. Thus, he needed theoretical foundations for the new system he sought to build.

Aquinas inherits two key elements from the Islamic world: a highly developed concept of Logos—encompassing universal law and metaphysics—from Al-Andalus, and the imperative to formulate a theory suited to his own time. The thinker matured in a century marked by conflict between secular and religious authorities in Europe, held high positions in both ecclesiastical and political systems, and, as a product of his era, prioritized "political experience" and the consequent chain of cause and effect derived from it (Catto, 1976: 4-5). It is crucial never to overlook the possibility that the

intelligence he likely received from the Islamic world, combined with the profound conflicts in his own region, pushed him toward constructing a more unified theory.

We posit that Aquinas's primary concern was achieving peace and, consequently, the common good in a Europe fragmented and torn by conflict during a feudal age. Aquinas believed that order should be achieved not through Ethos—which implies further division and confining people to factions—but by uniting them through Logos, Custom, bonum commune (common good), and communicatio (association) (Catto, 1976: 9-13). Furthermore, by stating that a virtuous people have the right to choose their own rulers, Thomas essentially provided an interpretation of citizenship (Cited in: Varacalli, 2018: 426). Aquinas accomplished all this by establishing a theory of balance between secular and religious powers while simultaneously laying the foundations for individual rights (Wood, 2020: 214). What is important for us here is not Aquinas's universal reason per se, but his emphasis on the universal interpretation of natural law.

However, when examining the Declaration, it is essential to study not only Aquinas but also the School of Salamanca, which was profoundly influenced by his tradition, for Thomas Aquinas transcended being a solitary figure and evolved into a school of thought.

The School of Salamanca, located in Spain, represents a highly significant school in the Social Sciences. They held considerable influence not only in theology but also in the traditions of economics, politics, and philosophy. They became among the most crucial defenders of medieval libertarian thought, opposition to slavery, economic freedom, and, alongside these, the universality of natural law—in a sense, the defense of Logos—during the Middle and Early Modern Ages. However, this libertarian heritage they acquired permeated from both the lands of Al-Andalus and the Averroism of their teacher, Aquinas. Here, Rushd does not merely represent his own person but embodies the heterodox strand of the Islamic political and philosophical tradition. In this regard, we will read him in the context of his teacher Ibn Tufayl and his colleague Ibn Sina's famous text, Hayy ibn Yaqhdhan. Hayy ibn Yaqhdhan is not merely a symbol; he is one of the most magnificent figures of Logos literature. We must examine Hayy ibn Yaqhdhan, who dismantles the spirit and molds of society and communities, replacing them with the universalis intellectus and Logos.

Universitas Intellectus and the Child of Logos: Hayy ibn Yaqzān

An unexamined aspect of Aquinas's philosophy is the power he attributes to the individual to orient themselves toward their Telos (the Perfect Human/Insān-ı Kāmil). The concept of Telos carries the meaning of "goal," "purpose," or "end" in Arabic, and corresponds to "erek" in pure Turkish (Şevik, Gündoğdu, and Tosun, 2015: 181). In this context, the concept of Telos provides a life purpose. Aquinas responds to this search for purpose with Natural Law, thereby asserting that the path to achieving Telos lies in the use of human reason (Dimmock and Fisher, 2017: 67).

Like Aristotle, Aquinas believed that humans are *zoon politikon* (political animals) and can only attain their *Telos* within the *polis* (city-state). While there is no divergence on this point, Aquinas would extend the Aristotelian idea of a natural order to all humanity through "reason." In his *Summa Theologica*, he treats humanity as part of nature, declaring that everyone can orient themselves toward their personal natural *telos* and that we can comprehend fundamental moral principles through our natural capacities or our reason (Wood, 2020: 216).

Indeed, this has been the point where Aquinas most clearly guides the thought of human rights. These views of the thinker demonstrate that humans are beings endowed with reason, that they can use this reason to reach their *telos* or highest state, and that through their natural capacities, they can perceive reality on their own.

In short, a universal reality emerges here—one accessible to all and comprehensible through reason. This represents one of the clearest instances where the concept of the individual is systematically emphasized, and the sanctity of life is centered through the faculty of reason. All of humanity is equalized in their capacity to use reason to orient themselves toward their *telos*, and this capacity cannot be suppressed. The sacredness of human life stems precisely from this: the power to attain one's *telos* and the ability to use reason. This aligns with the phrase "reason and conscience" found in Article 1 of the Declaration.

However, Aquinas's detailed analysis shares many common points with the text of Ḥayy ibn Yaqzān. Whether Aquinas read Ḥayy ibn Yaqzān or not, the work yields outcomes parallel to those in the *Summa Theologica*. To begin, we have two texts concerning Ḥayy ibn Yaqzān: those by Ibn Ṭufayl and Ibn Sīnā. These two texts share fundamentally similar conclusions. It is known that Ibn Ṭufayl was closely connected to Ibn Rushd—indeed, he knew Rushd well enough to recommend him to the court. In this context, I believe we can frame these three thinkers within the context of Ḥayy ibn Yaqzān. Ernst Bloch does the same in his work *Avicenna and the Aristotelian Left*. According to Bloch:

"What remains in terms of morality, according to Ibn Sīnā and Ibn Rushd, is the natural moral law whose central virtue is justice. This central principle unites all human beings through their conscience, regardless of their beliefs" (Bloch, 2017: 72).

It is well-established that the text of Ḥayy ibn Yaqzān was written not primarily for political implications, but to emphasize the possibilities of a heterodox theology. When we consider the historical context in which these three thinkers lived, this is the reality we encounter. These three philosophers, advocating a heterodox approach against a centralized and orthodox religious understanding, likely used Ḥayy ibn Yaqzān to emphasize that knowledge and reason cannot be subjected to predetermined constraints, as understood from the quotation. Bloch titled the chapter in which he discusses this issue "Religion Reduced to Morality." When this title is combined with Ḥayy ibn Yaqzān's

emphasis on the use of reason, it reminds us that he is a figure in whom morality and reason converge.

Ḥayy ibn Yaqzān fulfills the role of securing the universality of reason—the universalis intellectus—for these three heterodox philosophers. Influenced by their era, these three thinkers incorporated a strong critique of the clergy into their conception of Ḥayy. Relying solely on natural observation and without recourse to any religious sources, Ḥayy discovers God. This also serves as a symbol of the universality and power of the concept of reason that these philosophers attributed to Ḥayy, as expressed by Bloch:

"To demonstrate that the comprehension of reason is sufficient for everything, Ibn Sīnā invented a human being who attains understanding while completely alone (...)" (Bloch, 2017: 29).

In this context, the texts of Ṭufayl and Sīnā reveal themselves to be, in certain aspects, even bolder than those of Aquinas. Ḥayy is directed toward a universal religion—a journey to Logos—free from the influence of local communities, clergy, and central authority. This, in turn, brings forth a universal reason, law, and order. This order binds all people who use their reason together with strong ties. In these respects, Aquinas's belief that everyone can orient themselves toward their telos, his incorporation of reason, and yet his refusal to separate this reason from sacred thought, significantly intersect with the outcomes presented in Ḥayy ibn Yaqzān.

Whether this intellectual heritage from Al-Andalus directly influenced Aquinas and the School of Salamanca or not, it holds a significant place in the history of universal human rights theory. Moreover, if we assume such influence existed, there is no reason to believe they were unaware of Ḥayy ibn Yaqzān. As we understand from the text, if Ḥayy ibn Yaqzān were alive today, he would stand against any institution seeking to suppress reason, individuality, and freedom, and would feel a profound connection to all conscientious people who exercise their intellect.

Since this article aims to present the contributions not only of Christian theology but also of Islamic thought, we will gradually move from the intellectual heritage of Al-Andalus toward the Eastern Islamic world. In this context, examining the political thought of Al-Fārābī and Ibn Rushd will be beneficial.

The Philosophers of Peace: Ibn Rushd (Averroes) and Al-Farabi

Ibn Rushd's political thought presents itself as a synthesis of Plato's Republic and Aristotle's Nicomachean Ethics, yet from this composite foundation, he produces an original contribution (Rosenthal, 1953: 269). One source of this originality lies in the debates he confronted in his time. The region where Ibn Rushd lived was ruled by the Almohad Caliphate, known for its orthodoxy and its timocratic system of governance (Horowitz, 1960: 702). We have previously mentioned the heterodox interpretations of

his teacher, Ibn Tufayl. In this context, both Ibn Rushd's political and philosophical thought can be read as a rebellion against the dominant paradigm of his age.

The foundation of Ibn Rushd's political thought lies in Plato's concept of happiness; like Plato, Ibn Rushd believed that happiness should not be confined to a specific class but should be extended to the entire populace (Leaman, 1980: 173). This idea should not be read in isolation. Ibn Rushd was a thinker deeply committed to the idea of universal reason. The researcher Tornay expresses this as follows:

"The real historical significance of Averroes' doctrine of the Mind is that in it he has elevated the human power of thought from its isolated state of particularity to a superindividual level, where the Mind becomes an absolute unity, universal, impersonal, and ontologically objective in character." (Tornay, 1943: 286)

It can be inferred that a thinker who understood the concept of "Mind" in this way would also harbor universal tendencies in his political vision. Before examining his ideas on happiness and his political thought, it is essential to properly investigate Ibn Rushd's concept of the "universal mind."

It is within this context of striving to reach the "universal mind" that the thinker's political philosophy manifests itself. Public speech and rhetoric are tightly interwoven here and form the foundation of a virtuous city (Butterworth, 1972: 188). Naturally, underlying Ibn Rushd's granting of these rights to the people is, as one would understand, the idea of the "universal mind." Even if we cannot read Ibn Rushd directly in the context of universal human rights—or even human rights in general—his emphasis on the capacity of cities to reach a universal and absolute "mind" through public speech is highly significant. The ideas he inherited from Al-Farabi also align with this perspective.

The aspect we will emphasize in Al-Farabi is his idea of a "global political community." This community consists of a collection of states with different languages and cultures; however, if these states wish to attain virtue and happiness, they must cooperate with one another (Orwin, 2014: 831). At this point, Al-Farabi will address the motivation underlying this cooperation—in other words, why they should cooperate.

Al-Farabi identifies virtue as the ultimate purpose of political life and attempts to outline a supranational political entity (Sweeney, 2009: 820). This political entity transcends the character confined solely to the city. It can also be thought that he held a belief in the capacity of every people, through the common intellect inherent in human nature, to orient themselves toward their ultimate purpose. In this context, compared to Ibn Rushd, Al-Farabi more clearly and boldly directs the virtuous city toward a cosmopolitan community.

Another crucial point here, as examined by Michael Walzer, is that Al-Farabi—influenced by Alexander and Rome—envisioned an empire capable of being both universal and ensuring peace (Cited in: Orwin, 2014: 830-31). Walzer interprets this not

as a mere fantasy but as a search for a system capable of achieving peace. From this perspective, the idea of war within Al-Farabi's universal community would naturally seem absurd; the most fitting attribute for this community would be universal peace.

Anatolian Thinkers: Yunus Emre and Mevlana (Rumi)

The thought of Yunus Emre and Mevlana, which again exhibits heterodox characteristics, appeals to the cosmopolitan nature of Islam. These intellectual traditions, which invite everyone to their own spiritual path (dergah), demonstrate a universal quality.

In studying Yunus Emre, we will, perhaps unavoidably, consider him within the context of a specific school of thought. Although the Graveyard School as an explicit movement emerged in the late 18th century, its thematic core was also utilized by Medieval Christians in the Pre-Romantic period. The Graveyard movement interprets human helplessness in the face of death from a more secular perspective; however, during the Middle Ages, its origins were more theological. In terms of the ideas expressed in his poetry, Yunus Emre belongs to this school (Roditi, 1985: 27).

The significance of this thought lies in its acceptance of death as a force that equalizes everyone. All of humanity is helpless before life and will ultimately be equalized by death. This corresponds to a universal experience of death and, consequently, of equality. This idea must be read in conjunction with Yunus Emre's concept of the urban/civilized individual.

We previously mentioned how Al-Farabi set aside conflicts and advocated for peace. Similarly, Yunus Emre prioritizes spiritual sovereignty over material dominion, a stance deeply significant in Anatolia under Mongol invasion (Kaplan, 1973: 68-99). These serene dervishes represent settlement, contentment, and peace, in contrast to the raiders. In this context, Yunus Emre's thought exalts a settled and tranquil life. At the foundation of this settled, peaceful existence lies the idea of helping others. Yunus Emre expresses this as follows:

"Be a fountain for everyone, do not weary for a moment."
(Cited in: Kaplan, 1973: 73)

Thus, Yunus Emre's philosophy, considering the universal experience of equality in death, presents a peaceful and settled life in contrast to material dominions.

We noted that, according to Maritain, what legitimizes the system shaped by the doctrine of the brotherhood of all people is the existence of God and dogmatic unity. However, I do not believe this dogmatic unity is meaningful by itself, even if it expresses a sincerity towards God and His creations. The only institution that can truly connect all these creations to one another could be: Love.

Mevlana's literary thought apprehends humanity as a single soul in myriad bodies, without examining people's backgrounds or confining them to ethnic or religious

categories; indeed, he asserts that one must even love one's enemy (Ersever, 1999: 44). It is within this context that the concept of brotherhood gains its true meaning.

Mevlana's literary perspective does not present God merely as a static concept but transforms Him into a bond among created beings. If we set aside the practical reasons for the relative failure of Maritain and the Drafting Committee—considering that the Declaration and the laws derived from it have failed to make a practical and meaningful contribution to universal peace—the theoretical endeavor to bind created beings solely through structurally rigid systems like universal reason or natural law is profoundly challenging. At the foundation of this connection must lie the concept of love, which is far more meaningful and capable of truly addressing humanity. But from where does this love emanate?

Mevlana frequently engaged with the concept of Zübde-i Âlem (Quintessence of the Universe), commonly used in Eastern philosophy and literature. Zübde-i Âlem is an attribute of the human being. It derives from Verse 70 of Surah Al-Isra in the Quran, which states that humanity has been honored. In essence, the concept we refer to as Zübde-i Âlem places the human at the center of the universe. Humans are created in the finest form and hold a fundamental place in the cosmos, thereby attaining sacredness. Furthermore, Mevlana adds that angels and demons admire humanity, treating it as a common soul (Yazoğlu, 2002: 76).

However, the sacredness of the human does not grant them unlimited freedom. Just as one person is sacred, so too is another; in this context, since the institution that grants sacredness is God, the relationships between two people cease to be merely subjective and become objective and valuable within a divine framework. The sacredness bestowed upon humanity, in fact, delineates a dignity and a set of boundaries for the human. It is in this sense that the idea of Universal Human Rights is valuable.

Thus, the most important insight we gain from this section is the questioning of the binding force of the concept of universal reason, as reinforced by Jacques Maritain and Aquinas. We might consider that, unless this binding force is united with a spiritual principle, God remains, so to speak, a "static God." This is where the thought of Rumi and Yunus Emre becomes profoundly valuable. Having explored the theoretical and practical foundations, we must now examine two movements that were influential in social life: the Kharijites and the Ikhwan al-Safa (Brethren of Purity).

Two Social Movements: Ikhwan al-Safa and the Kharijites

The Ikhwan al-Safa, or Brotherhood of Purity, was established in the 10th century as a secret society aimed at disseminating knowledge and philosophy. They compiled their ideas into a fifty-one-volume encyclopedia, the *Rasā'il Ikhwān al-Ṣafā'*, which covers a vast range of subjects from botany to theology (Uyanık, 2004: 179). Considering that this movement emerged around Basra in the 10th century, it is evident that they constituted a counter-movement to the dominant theology of their time. In this context, the Ikhwan al-

Safa movement sought to resolve the political and theological conflicts of interest within 10th-century Eastern Islamic civilization and, thereby, to purify religion (Uysal, 2000).

At the very foundation of the Ikhwan al-Safa movement lies the preference for the hereafter, or the spiritual, over the political. This is their most characteristic feature (Taş and Dölek, 2017: 282). Thus, much like Augustine, they aimed to establish a spiritual unity transcending the state (Kurnaz, 2023: 35-36). Similarly, they did not advocate rebellion against the state; rather, their goal appears to have been the establishment of a spiritual state autonomous from the political realm, akin to early Christian thought (Çelik, 2022: 308). In this respect, the Ikhwan al-Safa will contribute to our article not so much by fostering international universal peace, but by embracing virtuous individuals through a cosmopolitan philosophy.

We have noted that the Ikhwan al-Safa were intellectually a secret society; at the root of this intellectual activity lies a directly cosmopolitan theology and philosophy. Fundamental to all their ideas is the belief that all these people share a single soul, even if their outward appearances differ (Kaya, 2014: 217). So, who are these people? Their anonymously published epistles actually provide the answer.

"A learned, virtuous, intelligent, and insightful scholar who is: Persian by lineage, Arab by religion, Hanafi by school of law, Iraqi in refinement, Well-versed in Hebrew traditions, Christian in methodology, Levantine in conduct, Greek in sciences, Indian in wisdom, Sufi in spiritual path, Angelic in ethics, Divine in perspective, And godly in gnosis..." (Cited in: Taş and Dölek, 2017: 283).

As clearly seen here, the thought of the Ikhwan incorporates elements from all nations. Thus, they establish a universal fellowship among virtuous individuals rather than mere cooperation between nations or masses. It is very difficult to state definitively that they maintained a direct allegiance exclusively through Islam, especially considering they drew upon the Torah, Psalms, and Gospel alongside the Quran, which raises questions about how rigid their stance might have been in this regard (Kaya, 2014: 221).

Ultimately, the legacy of the Ikhwan al-Safa is the idea of virtuous and cosmopolitan individuals embracing one another across a vast geography during a theologically and politically turbulent era. Even if we cannot interpret them radically within the framework of a religion reduced solely to morality, they made a significant contribution to the idea of interfaith dialogue.

The profound bond among the Ikhwan members should not be underestimated, as a significant part of their thought depends on it. Every member of the Ikhwan society viewed each other as siblings born of the same mother (Kaya, 2014: 215-218). It is through this that the concept of brotherhood, reinforced by Jacques Maritain, gains its meaning; the Ikhwan derived this fraternity among people from the positive qualities of every religious and philosophical school. We cannot know to what extent their cosmopolitan thought later permeated or influenced heterodox activities in Anatolia, but

they remain a truly valuable example for cosmopolitan philosophy and the idea of a humanity that transcends religion. The Kharijites, on the other hand, while not engaging in intellectual activities to the same extent as the Ikhwan al-Safa, are noteworthy for their practical significance.

Although the term "Kharijite thought" is often used pejoratively and offensively, it possesses a remarkably intriguing framework. The foundations of the religious and political turmoil began during the caliphate of Uthman, and following the divisions arising from the Battle of Siffin, the Kharijites emerged as a distinct political sect (Yıldız, 1999: 257). We must set aside the errors they committed as a sect or the extremes in their theological thought and examine the general content of the legacy they left us.

The most characteristic feature of the Kharijites was their assertion, reiterated after the Arbitration Incident, that "There is no judge but God" (Şahin, 2010: 411). This insistence on God as the sole sovereign decisively influenced their theo-political ideas. Firstly, it is necessary to establish this boundary: the Kharijites employed a highly exclusivist and divisive discourse. Fazlur Rahman also viewed them as a movement that resorted to force and closed its doors to those outside their group (Cited in: Yurtalan, 2017: 246). Why, then, are we examining the Kharijites?

Firstly, by considering the historical context and the Bedouin background of the Kharijites, we can better understand their ideas and actions. Even assuming that the Kharijites indeed developed a problematic system, it is necessary to focus on the positive examples we will shortly discuss, found amidst these negative instances, and to analyze their transformative impact within that society.

Secondly, there is the matter of the accuracy of Fazlur Rahman's claim and the general sources. Adam Gaiser, who has studied the Kharijites and Ibadiyya, used coins remaining from these two sects as evidence and found results quite contrary to the common narrative; Gaiser demonstrated that these two sects were not as isolated as believed and that they did recognize the caliphate (Gaiser, 2010). However, we will not delve into this nuanced debate. Therefore, in line with the general consensus, we will try to focus on the positive aspects of the Kharijites. The Kharijites will contribute more to the sub-concepts of this theme rather than directly to the concepts of universality or human rights.

Kharijite thought brought fundamental concepts like freedom, equality, and justice to the fore in the 7th-century Arabian Peninsula; going even further, they developed a highly critical view of the state by asserting, in the light of the Quran, that no one but God has the authority to legislate (Çaylak, 2019: 628). Setting aside the assumed extremes of this oppositional thought, it seems evident that they first established a participatory society that diminished the status of the leader.

Firstly, their idea that anyone could become caliph exemplified equality; the principle of accountability linked to the deposability of the leader; the recognition of God as the sole legislative authority; the protection of individual rights through God; and the right to rebel

against tyranny constituted a very primitive yet significant example of the right to resistance. Although they did not possess a cosmopolitan philosophy, they positioned the individual against the ruling authority and made meaningful contributions to the concepts of equality and freedom, which form the basis of human rights thought.

Conclusion

This paper has undertaken a reading of civilizational history by considering the theological origins of Human Rights thought. Its thesis argues that the idea of Universal Human Rights can be traced throughout various points in world history; methodologically, it has examined diverse groups from the early centuries of Islam until the 13th century. Furthermore, building on the Declaration, it has re-emphasized the defeat of the secular legal system and Ethos against the Middle Ages and Logos.

Following the ideas of Jacques Maritain, one of the founding thinkers of the Universal Declaration of Human Rights drafted after the Second World War, and the reflections of Hannah Arendt, it has been observed that the Declaration was profoundly influenced particularly by the thought of Aquinas. Western Philosophy, in this context, views Aquinas as a foundational figure. This article has examined both Aquinas's philosophical legacy and investigated cosmopolitan thought independently of Aquinas.

Contrary to common perception, the Universal Declaration of Human Rights is not merely a product of secular legal and state systems but rather a manifesto written in spite of them. The secular legal system failed to make any meaningful contribution to the universalist thinking that is the Declaration's essential feature—a point Hannah Arendt also underscores by tracing the Declaration's origins to Christian thought. In this context, the call for a return to the Declaration's spirit in the West appears clear. The philosophical roots of this call demand examination.

In conducting this reading of civilizational history, we have employed the "From Logos to Ethos" framework used by the German thinker Romano Guardini. Logos represents absolute knowledge, contemplation, and an intimate relationship with truth. Ethos, conversely, signifies national identities, our social personas, and cultural norms. Thus, humanity has moved from a global civilization and mindset—Logos—toward more national and local identities—Ethos. Our reading of these thinkers has also been conducted within the framework of Logos. From this perspective, the Declaration is a demand to return from Ethos to Logos.

We are of the opinion that the primary text that either influenced Aquinas or can be read in parallel with his thought is Hayy ibn Yaqzān. As noted by Bloch, Ibn Sīnā and Ibn Ṭufayl use Hayy ibn Yaqzān to strengthen the argument for a religion reduced to morality and to emphasize that individuals, through a common intellect, can discover a single knowledge—the universalis intellectus. This universal reason in Hayy ibn Yaqzān and the intellectual value it places on the individual would profoundly influence Aquinas. Beyond this, the universal reason or dogma they present unites all people through

conscience into a single soul. This bears a significant resemblance to the outcomes stated in the preamble of the Universal Declaration of Human Rights.

Although Ibn Rushd's (Averroes) political thought is not cosmopolitan, the concept of the "universal mind" in his metaphysical philosophy is highly significant. Through this concept of a universal mind, the individual transcends their own subjectivity to access a supra-individual and supra-societal ontological/collective intellect. We believe that this impersonal idea of Rushd provides a qualified answer to one of the Declaration's fundamental questions: "How can all of humanity be compassionate towards one another?"

Al-Farabi's political thought is built upon the idea of a "global political community" and the question of "how universal peace can be achieved." Compared to Rushd, Al-Farabi developed a much more explicitly cosmopolitan philosophy. He placed justice and the universal mind at the foundation of the virtuous city and interconnected all virtuous cities through these concepts, thereby envisioning the establishment of a universal community. It seems clear that he imagined this community would be characterized by peace, not war.

The thinkers we have examined so far are connected to the theoretical structure of cosmopolitan philosophy. However, we do not believe that the proposition that cosmopolitan thought can be explained solely by universal reason has a practical reflection. Therefore, it is necessary to also permeate the spirituality of this thought.

Yunus Emre and Mevlana correspond to the spiritual dimension of this thought. Yunus Emre, as a poet belonging to the Graveyard School, believed in death's power to equalize everyone and advocated for the tranquility of settled life against raiding culture. At the same time, he invited everyone to his dervish lodge, a classic characteristic of Anatolian Heterodoxy. Although Yunus Emre may not have made a direct, systematic contribution to cosmopolitan or human rights philosophy, his devotion to peace and the public good, along with his inclusive attitude toward humanity, supports this idea as an ideal.

At the heart of Mevlana's thought lies the most important concept for this idea: Zübde-i Âlem (the Quintessence of the Universe), meaning the human as the essence of the universe. Naturally, the Declaration attributes a sacredness to humanity and human dignity. But where does this sacredness come from? It is not bestowed by a committee of judges or a gathered intellectual delegation; it is from God. Humans are sacred because they are created by God, and similar ideas underlie the thought of Aquinas and the Medieval Scholastics. In the modern system, the human is not sacred; while placed at the center of the universe, they are not considered sacred, which is why the Universal Declaration of Human Rights did not emerge from the modern system.

The human is at the center of the universe; just as one is at the center, so is the other. In this context, since everyone is created by God, boundaries, commitment, and love develop within this framework of sacredness. This is, in a way, an honor-based relationship among

created beings. If we have understood the intellectual origins of cosmopolitan thought, we must now address those who implemented it or laid its foundation.

As a secret intellectual society, the Ikhwan al-Safa represented not so much a system embracing all people, but rather a transnational and supranational union of virtuous individuals against religiously and politically divisive, bigoted authorities. The ideal human of the Ikhwan al-Safa is a cosmopolitan one, gathering the shining qualities of every nation within themselves. These individuals, despite different appearances, share a single soul and are like siblings born of the same mother. This is the concrete manifestation of the idea of the brotherhood of all humanity, as discussed by Maritain.

As for the Kharijites, despite numerous opposing views and criticisms about them, it appears that in their own time (it must be remembered they were a Bedouin tribe in the 7th century), they upheld the accountability of the ruler, the precedence of the individual over the caliphate, and had visions of a participatory society. The Kharijites were neither cosmopolitan nor did they understand human rights in a modern context, but I felt the need to examine them in their most primitive sense because they implemented participatory thought so early and with such limited resources.

In conclusion, this research has aimed to demonstrate the supremacy of Logos over Ethos while attempting to pioneer more comprehensive studies on the universal origins of human rights thought. Considering the war crimes and human rights violations occurring recent global conflicts, the question of how to achieve a more prosperous world is exceedingly precious. If we indeed need a renewed philosophy of human rights, this theory must be built with contributions from thinkers and communities across all civilizations.

It must also be acknowledged that a concept of human rights developed without the contributions of Chinese and Indian civilizations would be deficient. In this context, we hope this research will open the door to more comprehensive studies and lead to the consolidation, within a single volume, of the ideas of virtuous individuals who lived throughout history unaware of each other.

References

- Bloch, E. (2018). İbni Sina ve Aristotelesçi Sol. Translated by Tanıl Bora. İletişim Yayınları
- Bozoğlu, T. (2017). Hegel'in Zeitgeist'i ve Otoriter Popülist Siyasal Söylemi: Trump Üzerine Bir Okuma. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 67-82. <https://doi.org/10.30784/epfad.331613>
- Butterworth, C. E. (1972). Rhetoric and Islamic Political Philosophy. *International Journal of Middle East Studies*, 3(2), 187–198. <http://www.jstor.org/stable/162683>
- Catto, J. (1976). Ideas and Experience in the Political Thought of Aquinas. *Past & Present*, 71, 3–21. <http://www.jstor.org/stable/650351>
- Çaylak, A., & Pınarbaşı, H. (2019). Haricilik ve Anarşizmin Toplum ve Siyaset Felsefelerinin Karşılaştırmalı Analizi. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 5(2), 610-637.
- Çelik, F. (2022). Ortaçağ Avrupası'nda Hristiyanlığın Siyasal Düşünce Karşısındaki Yeri ve Önemi: Patristik Felsefenin Siyasal Düşünce Üzerindeki Etkisi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 305-316. <https://doi.org/10.48120/oad.1173619>
- de Wet, C. L. (2008). MYSTICAL EXPRESSION AND THE “LOGOS” IN THE WRITINGS OF ST. JOHN OF THE CROSS. *Neotestamentica*, 42(1), 35–50. <http://www.jstor.org/stable/43049254>
- Dimmock, M., & Fisher, A. (2017). Aquinas's Natural Law Theory. In *Ethics for A-Level* (1st ed., pp. 65–77). Open Book Publishers. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt1wc7r6j.8>
- Elwes, C. G. (1947). LOGOS. *Life of the Spirit* (1946-1964), 2(18), 247–252. <http://www.jstor.org/stable/43702935>
- Enver Uysal, "İHVÂN-ı SAFÂ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihvan-i-safa> (14.10.2025).
- Erdoğan, U., & Poyraz, T. (2022). Logos-Merkezcilik Temelinde Weber'de Batı ve Doğu Kavramları. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 271-282. <https://doi.org/10.32600/huefd.1011299>

- Erwin I. J. Rosenthal. (1953). The Place of Politics in the Philosophy of Ibn Rushd. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 15(2), 246–278. <http://www.jstor.org/stable/608551>
- Gaiser, A. R. (2010). What Do We Learn About the Early Khārijites and Ibāḍiyya from Their Coins? *Journal of the American Oriental Society*, 130(2), 167–187. <http://www.jstor.org/stable/23044513>
- Guardini, R. (1935). *The Spirit of Liturgy*. New York: Sheed and Ward.
- Haynes, S. R. (1991). “BETWEEN THE TIMES”: German Theology and the Weimar “Zeitgeist.” *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, 74(1/2), 9–44. <http://www.jstor.org/stable/41178588>
- Heine, H. (2017). *Almanya’da Din ve Felsefenin Tarihi Üzerine*. Translated by Semih Uçar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Horowitz, I. L. (1960). Averroism and the Politics of Philosophy. *The Journal of Politics*, 22(4), 698–727. <https://doi.org/10.2307/2126929>
- <http://www.jstor.org/stable/227236>
- Isaac, J. C. (1996). A New Guarantee on Earth: Hannah Arendt on Human Dignity and the Politics of Human Rights. *The American Political Science Review*, 90(1), 61–73. <https://doi.org/10.2307/2082798>
- Işık, C. (2022). SPİNOZA AÇISINDAN EVRENSEL DÜŞÜNCE DEN EVRENSEL DEMOKRASİYE. *Felsefe Dünyası*, 1(75), 419–435.
- JUNG, T. (2014). The Politics of Time: “Zeitgeist” in Early Nineteenth-Century Political Discourse. *Contributions to the History of Concepts*, 9(1), 24–49. <http://www.jstor.org/stable/43610957>
- Kaplan, M. (2012). YUNUS EMRE’NİN İNSAN VE AHLAK GÖRÜŞÜ (Risalat al Nushiyya’nın tahlili). *Journal of Turkish Language and Literature*, 21, 65–82.
- Kaya, Mahmut. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri (Derleme)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Koritansky, Peter (2007). Aquinas's political philosophy. *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- Malviya, S. (2017). Heidegger’s Critique of Humanism and Some Lessons for Social Sciences. <https://www.thenewlearn.com/heideggers-critique-of-humanism-and-some-lessons-for-social-sciences/>
- McLaughlin, T. (2005). The Educative Importance of Ethos. *British Journal of Educational Studies*, 53(3), 306–325. <http://www.jstor.org/stable/3699245>
- Murray, J. C. (1949). The Political Thought of Joseph De Maistre. *The Review of Politics*, 11(1), 63–86. <http://www.jstor.org/stable/1404500>

- ORWIN, A. I. (2014). Can Humankind Deliberate on a Global Scale? *Alfarabi and the Politics of the Inhabited World. The American Political Science Review*, 108(4), 830–839. <http://www.jstor.org/stable/44154196>
- Prof. Heidegger'e 1933'te Neler Oldu? Translated by Turhan Ilgaz, İstanbul: Y. K. Y., 1993.
- Roberts, L. (1949). Wolfson's Monument to Philo. *Isis*, 40(3), 199–213.
- Roditi, E., & ي. نيدور راودا. (1985). Western and Eastern Themes in the Poetry of Yunus Emre / ميرميا س نويد ر عشي في تير غلاو تيقر شلا تاميتلا / Alif: Journal of Comparative Poetics, 5, 20–37. <https://doi.org/10.2307/521750>
- J.J Rousseau (2009). *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*. Translated by İsmail Yerguz. İstanbul: Say Yayınları.
- Schmidt, R. J. (1956). Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*, 17(3), 407–417. <https://doi.org/10.2307/2707552>
- Skinner, Q. (2018). *Hobbes ve Cumhuriyetçi Özgürlük*. (Translated by Emre Zeybekoğlu). Dost Kitabevi.
- Sweeney, M. J. (2009). Aquinas on Limits to Political Responsibility for Virtue: A Comparison to Al-Farabi. *The Review of Metaphysics*, 62(4), 819–847. <http://www.jstor.org/stable/40387767>
- Şahin, Mehmet Kenan. “THE KHARİJİTE THEOLOGY AND ABU HANİFAH”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Aralık2010), 399-422.
- Şevik, N., Gündoğdu, M., & Tosun, M. (2015). Skopos Kuramını Yeniden Anlamak: Skopos Kuramında Amaç Kavramına Geniş Ölçekli Bir Bakış. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 1(1), 179-196.
- Tarakçı, Muhammet. “Hristiyanlıkta Logos Doktrini The Doctrine of Logos in Christianity”. *Milel ve Nihal* 8/1 (Mart2011), 201-224.
- Taş, Nusret - Dölek, Haydar. “X. YÜZYILIN BİLİMLER AKADEMİSİ: İHVÂN-I SAFÂ TEŞKİLATI”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (Haziran2017), 271-286.
- Tornay, S. C. (1943). Averroes' Doctrine of the Mind. *The Philosophical Review*, 52(3), 270–288. <https://doi.org/10.2307/2180921>
- Turner, G. (1997). St Thomas Aquinas on the “Scientific” Nature of Theology. *New Blackfriars*, 78(921), 464–476. <http://www.jstor.org/stable/43250058>
- Uyanık, Mevlüt. “İhvan-ı Safa”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık2004), 179-187.
- Vatter, M. (2013). Politico-Theological Foundations of Universal Human Rights: The Case of Maritain. *Social Research*, 80(1), 233–260. <http://www.jstor.org/stable/24385715>

Wood, Ellen Meiksins. Yurttaşlardan Lordlara. Translated by Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap, 2020.

Yazoğlu, R. (2010). HÜMANİZM VE MEVLÂNA. Journal of Turkish Research Institute, 9(20).

Yurtalan, Büşra. “İbn Haldun’un Asabiyet Teorisinin Harici Düşünce Üzerinde Yansımaları”. e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 10/1 (Haziran2017), 237-257. <https://doi.org/10.18403/emakalat.307983>.

Yıldız, Harun. “Harici Düşüncesinin Gelişimi”. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11/11 (Mart1999), 257-270. <https://doi.org/10.17120/omuifd.96408>.

Ziarek, K. (2014). The Modern Privilege of Life. Research in Phenomenology, 44(1), 28–49. <http://www.jstor.org/stable/24659859>